

НОКЦ „ВУК КАРАЏИЋ” У ТРШИЋУ

**ЧЕТВРТА ИНТЕРКАТЕДАРСКА
СРБИСТИЧКА КОНФЕРЕНЦИЈА**

Програмски и уређивачки одбор
Четврте интеркатедарске србистичке конференције

Проф. др Милош Ковачевић
Проф. др Бошко Сувајџић
Проф. др Александар Милановић
Проф. др Славко Петаковић
Проф. др Зорана Опачић

Главни и одговорни уредник
Проф. др Славко Петаковић

Рецензенти:
Проф. др Валентина Питулић
Проф. др Слободан Владушић
Проф. др Мина Ђурић

ЧЕТВРТА ИНТЕРКАТЕДАРСКА
СРБИСТИЧКА КОНФЕРЕНЦИЈА

ГРАНИЦЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Зборник радова са
Четврте интеркатедарске
србистичке конференције,
одржане у НОКЦ „Вук Караџић”
у Тршићу 23–25. јуна 2023. године

Београд, 2024.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	7
ПЛЕНАРНИ РЕФЕРАТИ.....	11
<i>Ненад Николић</i>	
ГРАНИЦЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ	13
<i>Љиљана Ж. Пешикан-Љушићановић</i>	
СРПСКА УСМЕНА КЊИЖЕВНОСТ У КОНТЕКСТУ ЈУЖНОСЛОВЕНСКЕ – (НЕ)МОГУЋНОСТИ РАЗГРАНИЧЕЊА	41
<i>Драгиша П. Бојовић</i>	
ПОМЕРАЊЕ ГРАНИЦА ПРВЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ	53
<i>Лидија Р. Томић</i>	
СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ У ЦРНОЈ ГОРИ – ОД ТРАДИЦИЈЕ ДО ИДЕНТИТЕТА	65
<i>Душан Маринковић</i>	
СТУДИЈ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ И ЈЕЗИКА НА ФИЛОЗОФСКОМ ФАКУЛТЕТУ СВЕУЧИЛИШТА У ЗАГРЕБУ	83
<i>Исидора Г. Бјелаковић</i>	
КА ИСТОРИЈСКИМ ГРАНИЦАМА СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА.....	101
<i>Бошко Ј. Сувајџић</i>	
КЊИЖЕВНОСТ НА ГРАНИЦИ – ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ КОНТЕКСТ	117
<i>Славко В. Пењаковић</i>	
ДУБРОВАЧКА КЊИЖЕВНОСТ У СРПСКОМ И ЈУГОСЛОВЕНСКОМ КОНТЕКСТУ	129

КОРЕФЕРАТИ147

Милан Д. Алексић

МЕРИЛА ЗА ОДРЕЂИВАЊЕ ГРАНИЦА
НАЦИОНАЛНЕ КЊИЖЕВНОСТИ149

Александра Д. Мајић и Часлав В. Николић

ДРУГО И ДРУГИ КАО КОНСТИТУТИВНИ
ЕЛЕМЕНТ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ157

Јелена С. Младеновић

КЊИЖЕВНОСТ СРБА У ДУБРОВНИКУ КРАЈЕМ XIX
И НА ПОЧЕТКУ XX ВЕКА – ПРОБЛЕМ ТЕРИТОРИЈАЛНИХ,
ТЕМПОРАЛНИХ И ЈЕЗИЧКИХ ГРАНИЦА169

Ненад Б. Ивановић

ГРАНИЦЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ
И СРПСКА ОПИСНА ЛЕКСИКОГРАФИЈА
(НА ПРИМЕРИМА ОБРАДЕ АУТОРСКИХ НЕОЛОГИЗАМА
СРПСКИХ ПИСАЦА У РЕЧНИКУ САНУ)181

Нађаша Б. Анђелковић

ДРАГО КЕКАНОВИЋ – ПИСАЦ ЈЕДНОГ
„РАСУТОГ НАРОДА КОЈЕМ НЕМА КО
ДА ПРИСКОЧИ У ПОМОЋ И КОЈИ ЈЕ ОДАВНО
ИЗГУБИО ВЕЗЕ СА МАТИЦОМ ЗЕМЉОМ...”193

Нина З. Говедар

СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ У УНИВЕРЗИТЕТСКОМ
КОНТЕКСТУ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ199

ДЕКЛАРАЦИЈА О ГРАНИЦАМА

СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ215

ПРЕДГОВОР

Одржавањем Четврте интеркатедарске србистичке конференције у Научно-образовно-културном центру „Вук Караџић” у Тршићу (23–25. јуна 2023. године), под називом *Границе српске књижевности*, учвршћена је традиција, заснована првим (2020), другим (2021) и трећим (2022) окупљањем србиста управо у Вуковом родном месту, као једном од симболичких чворишта на мапи националне културе, где су донете декларације (*Декларација о неопходности повећања броја часова наставе српског језика и књижевности у основној и средњој школи; Декларација о стањусу српског језика на ненаставничким катедрама и факултетима; Канон српске књижевности; Границе српског језика*), чији садржај одражава темељну оријентацију србистике у вези са магистралним питањима националне културе. Према већ добрим обичајем успостављеном реду, на Конференцији су учествовали представници србистичких катедри са свих филолошких, филозофских, учитељских и педагошких факултета у Републици Србији, Републици Српској и Црној Гори, укључујући и представнике Института за српски језик САНУ, Института за књижевност и уметност у Београду, Одбора за стандардизацију српског језика, Завода за унапређивање образовања и васпитања у Београду и Друштва за српски језик и књижевност Србије.

Опредељење Програмског и уређивачког одбора Конференције да управо феномен граница српске књижевности постави у тематско средиште Четврте интеркатедарске србистичке конференције вишеструко је мотивисано. Носећом темом она на унутрашњем плану интерферира са ранијим конференцијама – *Канон српске књижевности* (2021) и *Границе српског језика* (2022). Тиме се испољава и својеврстан континуитет у склопу програмског усмерења овог научног скупа, усредсређеног на разматрање најкрупнијих питања у области србистике, али и одговара настојању да се размотри феномен *границе* – једне од најсложенијих појава у култури чији значај произилази, између осталог, из својства да представља сведочанство о идентитету и интегралности одређеног културног корпуса и да одражава трасе и природу комуникације са другим културним формацијама. Стожерна тема има прворазредни значај за нашу националну културу јер њено разматрање захтева свестрано

бављење многоструким аспектима, међу којима се, сведоче у прилог томе сва досадашња књижевноисторијска, књижевнотеоријска и поетичка истраживања, својом суштаственошћу и свеобухватношћу, издвајају следећи: одређивање критеријума на основу којих се препознају иманентна, идентитетска обележја српске књижевности у дијахроној и синхроној перспективи; утврђивање параметара разликовности, контактности или блискости српске књижевности са другим књижевностима; формулисање граница српске књижевности према другим књижевним и културним пољима и осветљавање у којој мери и у зависности од каквог социо-културног контекста те границе могу бити (не)стабилне и др.

Конференција је отворена 24. јуна пригодним обраћањем председника Програмског одбора, проф. др Милоша Ковачевића, и в. д. управника НОКЦ „Вук Караџић” у Тршићу, госпође Александре Пурић. Потом је изабрано радно председништво у саставу проф. др Милош Ковачевић, проф. др Александар Милановић и проф. др Славко Петаковић. Уследило је представљање зборника са Треће интеркатедарске конференције *Границе српског језика*, чији је главни уредник био проф. др Александар Милановић. Након тога је изабрано радно председништво у саставу проф. др Драгиша Бојовић и проф. др Славко Петаковић, и поднето седам пленарних реферата: проф. др Ненад Николић, *Границе српске књижевности*; проф. др Љиљана Пешикан-Љуштановић, *Српска усмена књижевност у контексту јужнословенске – (не)моћности разграничења*; проф. др Драгиша Бојовић, *Померање граница прве српске књижевности*; проф. др Лидија Томић, *Српска књижевност у Црној Гори – од традиције до идентитета*; проф. др Душан Маринковић, *Студиј српске књижевности и језика на Филозофском факултету Свеучилишта у Загребу*; проф. др Исидора Бјелаковић, *Ка историјским границама српског књижевног језика*; проф. др Славко Петаковић, *Дубровачка књижевност у српском и јужнословенском контексту*. У другом блоку, у склопу поподневне секције, под руководством радног председништва чији су чланови били проф. др Јеленка Пандуревић, проф. др Зорана Опачић и проф. др Милан Алексић, поднето је осам кореферата: проф. др Милан Алексић, *Мерила за одређивање граница националне књижевности*; проф. др Јеленка Пандуревић, *Народна књижевност у зависима из Босне и Херцеговине – изазови моћних и немоћних разграничења*; проф. др Зорана Опачић, *Границе између књижевности за децу и одрасле*; доц. др Александра Матић и проф. др Часлав Николић, *Друго и други као конститутивни елементи српске књижевности*; доц. др

Јелена Младеновић, *Књижевности Срба у Дубровнику крајем XIX и на почетку XX века – проблем територијалних, емоционалних и језичких граница*; др Ненад Ивановић, *Границе српске књижевности и српска општа лексикографија (на примерима лексикографске обраде језика српских писаца у Речнику САНУ)*; др Наташа Анђелковић, Драго Кекановић – писац једног „расутог народа којем нема ко да прискочи у помоћ и који је одавно изгубио везе са мајницом земљом...”; доц. др Нина Говедар, *Српска књижевност у универзитетском контексту у Босни и Херцеговини*. (Иако је било предвиђено да у склопу пленарних излагања и проф. др Бошко Сувајџић поднесе реферат *Српска усмена поезија у јужнословенском контексту – мост или граница?*, то је изостало јер је колега Сувајџић због објективних околности био спречен да присуствује Конференцији. Уважавајући ово, одлучено је да његов реферат свакако буде штампан у зборнику радова са Конференције. Осим тога, сви реферати и кореферати који су у предвиђеном временском оквиру предати за штампање, нашли су се међу корицама зборника.)

Након подношења реферата и кореферата отворена је дискусија, праћена плодотворном разменом аргумената у вези са сводном темом Конференције, да би потом била уобличена *Декларација о границама српске књижевности*, чији текст је једногласно усвојен. Састављајући текст *Декларације*, учесници Конференције настојали су да при сагледавању феномена граница националне књижевности нађу меру између крајности оличених у инсистирању на непроменљивости граница, заснованој на арбитарно одређеном регистру својстава књижевно-националног корпуса и његових међа или, пак, са друге стране, на оспоравању потребе и могућности разграничења особених књижевних формација на глобалном културном пољу. Потписници *Декларације* исказали су уверење да су границе српске књижевности „одређене објективним својствима и њиховом интерпретацијом, следствено чему је представа о идентитету српске књижевности, као уосталом и представа о националном идентитету, обележена феноменом 'трајања кроз мењање'. Динамичност концепта граница српске књижевности резултат је „свеобухватне интерпретације одређења граница српске књижевности у посебним епохама њене историје”, у чијој основи је представа о интегралности корпуса и канона српске књижевности који, како је наведено у *Декларацији о канону српске књижевности* (2021), обухватају „народну, стару (укључујући и дубровачку књижевност) и нову књижевност” и почивају на више ослонаца, међу којима важно место заузимају језички критеријум – у светлу одређења свих језика српске културе

у склопу *Декларације о іраницама срїскої језика* (2022), као и критеријуми литерарности и националности. Како би маркирање идентитетске самосвојности српске књижевности, одређивање услова постојања њених унутрашњих и спољашњих граница, као и природе (не)пропустљивости тих граница унутар самог корпуса и у односу према другим књижевностима било ослоњено на поуздане темеље и стратешки усаглашено на пољу србистике, доносиоци *Декларације* формулисали су пет начела, прецизно назначених у завршном делу документа, које је неопходно уважити приликом сваког успостављања концепта националне књижевности.

Другог радног дана, 25. јуна, учесници Конференције анализирали су постигнућа остварена током претходног радног дана изразивши уверење да на наредним србистичким конференцијама треба наставити са континуираним и темељним проучавањем свих аспеката филологије, међу којима – нарочито је истакнуто – прворазредни значај имају питања супстанцијалности и граница српског језика и књижевности. Након консултација са присутним колегама чланови Програмског и уређивачког одбора Конференције предложили су да Пета интеркатедарска србистичка конференција буде посвећена *Плановима и іроіраимима србистике*, а за њеног главног уредника предложен је проф. др Вељко Брборић са Филолошког факултета Универзитета у Београду.

Зборник радова са Четврте интеркатедарске србистичке конференције *Границе срїске књижевности* прилозима које сабира рефлектује свестраност приступа аутора који су на основу чврстих теоријско-методолошких поставки, у широкој и мултидисциплинарној перспективи, сагледали значај књижевности као ванредно важног идентитетског маркера српске културе. Уз уверење да представља значајан допринос србистици прилажемо га устаљеној, узорној едицији Завода за унапређивање образовања и васпитања.

Београд, 10. мај 2024.

Уредник

ПЛЕНАРНИ РЕФЕРАТИ

Ненад Николић

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Катедра за српску књижевност

са јужнословенским књижевностима

ГРАНИЦЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Разумевајући националну књижевност као књижевноисторијску интерпретативну концептуализацију са становишта савремености, границе српске књижевности испитују се најпре у дијахронијском следу њених одређења с обзиром на различита схватања литерарности и српске националности у XIX и XX веку, да би се на темељу етно-симболичке теорије нације и постструктуралистичке хеременеутичке књижевне историје издвојила општа начела за будуће конкретне интерпретације.

Као прилог раду представљеном на конференцији, додаје се одговор на оспоравања „Декларације” од стране Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti и Matica Hrvatske: анализом неоснованости наводно научних примедби, указује се на неисказану позадину хрватског становишта одређеног дугом традицијом државног (историјског) права и србофобије.

Кључне речи: границе, идентитет, југословенска књижевност, нација, српска књижевност, хеременеутика.

Да би се говорило о границама српске књижевности, треба поћи од питања *шта је српска књижевност*.

Као и било која друга национална књижевност, српска књижевност је пре свега *актуелан предмет* и она се *стијално стивара*, те се тако и непрестано мења. Међутим, тај предмет не може постојати без *представе о трајању*, о надовезивању на претходнике, кроз које се и представа о тим претходницима мења: „Колективни културни идентитет не односи се на једнообразност елемената током генерација, већ на осећање континуитета из генерације у генерацију”, како у књизи *Национални идентитети* (Смит 1991: 46) пише Антони Д. Смит, заступник етно-симболичке теорије нације.

Отуда, српска књижевност је – као и свака национална књижевност – *књижевноисторијска интерпретативна концептуализација са становишта савремености*.

Пошто је становиште савремености са које се представа о националној књижевности интерпретативно концептуализује становиште *шире* од саме књижевности и у себе укључује и *културне, друштвене, ђолийичке* аспекте једне нације, *иденџиџеџи* националне књижевности и национални *иденџиџеџи* имају *исти* начелни *риџам ђромена*: „етнички и национални дискурси и њихови текстови постављају границе људској уобразиљној конструкцији, јер *longue durée* етноисторије дале су управо језике и културе у којима су се обликовали колективна и индивидуална 'ја' и њихови дискурси и у којима они настављају да повезују и раздвајају људска биџа” (Смит 1991: 247). Управо зато је национална књижевност и настала као предмет академског проучавања у XIX веку: потребе националне државе за изградњом сопствене симболике водиле су проучавању историје књижевности на универзитетима, стварању *џоџа* националне књижевности.

Како је то изгледало код Срба?

Најпре, Георгије Магарашевић („Писма Филосерба о сербској литератури”, 1829) акценат је стављао на *маџерњи језик* који је „неприметно у нама тајна и која опет толику над сердцем и духом нашим има обајателну силу” (Магарашевић 1829: 190).

Затим је Јован Суботић („Неке черте из повестнице сербског књижества”, 1846/47) назначио тренутак *џреласка народа у нацију* истичући да „србске народне песме нису *Volkslieder* него *Nationlieder*” (Суботић 1846/47: 202).

За њим је следио Јован Ристић (*Die neuere Literatur der Serben*, 1852), који је први изучавање националне књижевности тражио као *уџтанову нације-државе*, једну од многих: „Нека зато српска влада унапређује војску, а интелигенцију поставља на угледна и почасна места! Само тако добија књижевност своју моћ, само је тада она част и радост своје земље.” (Ристић 1851: 291).

Важно је разумети да су сви ови различити елементи који описују једну исту појаву, а у кратком раздобљу од двадесетак година, последица карактеристичног *истиџиџеџи џоџеџа* на прошлост, који пак и сам треба да буде схваћен у својој историчности, дакле с обзиром на *околноџи у којима се јавља* и које су становиште са којег се *инџерџреџира џрошлосџ*: „Треба нагласити двоструку историчност нације: њихову утемељеност у врло специфичним историјским контекстима и ситуацијама, и њиховим коренима у сећањима и традицијама њихових чланова” (Смит 2009: 30).

Ако са Антонијем Д. Смитом кажемо да „нација је именована и самодефинисана људска заједница чији чланови негују заједничка сећања, симболе, митове, традиције и вредности, настањена и везана за историјске територије или 'домовине', која ствара и шири посебну јавну културу и придржава се заједничких обичаја и нормираних закона” (Смит 2009: 29), ваља издвојити неколико најважнијих елемената нације, битних и за одређивање националне књижевности.

То је, најпре, *значај самоодређења и самоодређења именовањем*, што ће у случају српске књижевности водити питању употребе српског, илирског или југословенског имена.

Затим, *симболичко ушмељење заједнице*, које је разлог зашто на једном лингвистички истом језику настаје више књижевности, као и зашто једна књижевност може користити више различитих језика.

Конечно, нацију поред *симболике* – која је код Срба доминантна – може битно одређивати и *државно (историјско) право*, као што је случај у Мађара и Хрвата, када се симболички садржаји књижевности њему подређују.

Дакле, *границе националне књижевности*, као једне од установа нације-државе, постављају се као *херменеутичко питање*, које се може решавати само на основу конкретних околности неке појединачне књижевности, у складу са тим што – вреди поновити – „етнички и национални дискурси и њихови текстови постављају границе људској уобразиљној конструкцији, јер *longue durée* етноисторије дале су управо језике и културе у којима су се обликовали колективна и индивидуална 'ја' и њихови дискурси и у којима они настављају да повезују и раздвајају људска бића”.

Међутим, да бисмо били сигурни у то да је херменеутика најбоља метода за решавање питања граница националне књижевности, треба у екскурсу са становишта *аналитичке филозофије*, ослањајући се на најрецентније резултате *мереологије* (Варци 1997; Смит и Варци 2000; Смит 2001; Контоар и Варци 2021), размотрити да ли се о границама националне књижевности може говорити на објективан начин.

Мереологија разликује *два типа граница* – *Bona Fide* и *Fiat* границе – чије би се особине могле схематски представити:

<i>Bona Fide</i> граница	<i>Fiat</i> граница
Не постоји самостално: зависи од предмета који ограничава.	Не постоји самостално: зависи од предмета који ограничава.
Физичка датост – завршеност (нпр. фудбалска лопта).	Део предмета који ограничава.
Одвојеност предмета: немогућност додира.	Успостављена човековом одлуком (нпр. граница између држава).
	Могућност преклапања: симетричног или асиметричног.
	Не подржава разлику отворено/ затворено класичне топологије.
	Незакључиви низ својстава: неодређеност.

У вези са границама и идентитетом предмета Готлоб Фреге је 1884. године казао нешто што и савремени аналитички филозофи радо цитирају: „Објективност Северног мора није угрожена чињеницом да је ствар арбитрарне одлуке који ћемо део од све воде на Земљиној површини издвојити и изабрати да зовемо 'Северно море'" (у: Смит и Варци 2000: 403). Ту су назначена два изузетно важна момента: у одлуци од које зависи граница постоје нека *објективна својства* и постоји нешто што је *арбитрарно*.

Када је реч о књижевности, *објективна својства* су увек *интерпретибилно* успостављена, са изузетком оних најочљивијих, физичких својстава, као што је рецимо, тип папира. Својства *литерарности* увек су ствар интерпретације.

Између аналитичког приступа и *Пуџа српске књижевности* (1996) Јована Деретића постоји врло занимљива подударност. За Деретића „национални идентитет једне књижевности био би скуп особина које ту књижевност чине књижевношћу тог народа. / [...] Суочавамо [се] с огромним бројем индивидуалних књижевних појава. Први утисак није јединство, него различитост [...]. Национални идентитет књижевности више се доживљава него што се може прецизно описати" (Деретић 1996: 34–35). То упућује на особину *Fiat* предмета да у њему постоји *незакључиви низ својстава*, да је он увек *недовољно одређен*: никада се не могу исцрпно набројати сва својства српске књижевности, или било које друге књижевности, као што се, у крајњој линији, никада не могу у набрајању потпуно исцрпети ни сва својства неке особе, што не значи да њен идентитет не постоји. Идентитет не чини списак особина, него начин на који

су оне особине које се сматрају важним осмишљене кроз *йричу* о тој особи: њен идентитет је *йрийоведни иденџиџиџей*, „конститутиван за самопостојаност, може укључити промену, способност за промену, унутар јединства нечијег времена живота” (Рикер 1985: 246). Деретић је због реченице да „национални идентитет књижевности више се доживљава него што се може прецизно описати” био нападан, али ту је заправо реч о захтеву да се *разуме инџерйрейџивни йосџуџак којим се усйосџавља йредсџава о иденџиџиџеџу срџске књижевности*.

Занимљиво је да је Деретић годину дана касније, у *Поеџиџи срџске књижевности* (1997), покушао да геометријски прецизно опише структуру српске књижевности, при чему су у тако успостављеном систему српске књижевности многе важне појаве остале необухваћене или су пак биле извитоперене да би се уклопиле у задату схему (Николић 2013: 213–296).

Дакле, и аналитичка филозофија примењена на питање граница националне књижевности упућује на то да су национална књижевност и њене границе пре свега *херменеуџичко йиџање*.

Херменеутички приступ је важан јер спречава, са једне стране, неодрживу *айсолуџизацију* – што је Деретић покушао да уради геометријски прецизном сликом у *Поеџиџи срџске књижевности* – али, са друге стране, спречава и *релџивизацију*, која то што незакључиви низ својстава и извесну неодређеност сваког предмета користи као аргумент за тврдњу да идентитет уопште не постоји, да је пука измишљотина. Међутим, да је тако, људи не би могли функционисати, нико не би знао ко је био јуче, нико ништа не би могао очекивати од сутрашњег дана, јер не би могао претпостављати шта ће сутрадан бити; укратко, без идентитета људи не би могли делати нити постојати, баш као што то могу чинити само ако свој идентитет схватају као „дијалектику ипсеитета [сопства] и истости” (Рикер 1990: 147), и ако такво схватање *йрийоведној иденџиџиџеџа* прошире и на заједнице у којима живе и *усџанове* које их омогућавају као заједнице.

Отуда, ако нестане интерес за српску књижевност као *йредмеџ академској йроучавања*, несташе *йојам* српске књижевности и са њим и *заједничка основа на којој можемо да се разумемо*, што значи да *можемо разіоварџи* о нечему што сви видимо делимично слично, али и о ономе што видимо делимично или радикално различито, и да кроз те *разіоворе о разликама* успостављамо друштвени договор, не само о смислу појединачних књижевних дела или књижевности као целине него и саме заједнице у којој су баш такви разговори могући.

То је напор који чува не само заједницу него и човекову свест, која не постоји изван заједнице: данашње помодно веровање да идентитет није важан, да су границе штетне – премда сви у својим животима повлаче различите границе у односима према другим људима – заправо је пут ка прихватању заједница чији нам је идентитет недовољно јасан (Николић 2015: 183 и др.; Николић 2022).

Могућност преклапања граница *Fiat* предмета, њихова (а) симетричност, доводи до значајног и тешког питања *односа са другим књижевностима и двојне припадности* књижевних појава и писаца. То питање прати српску књижевност током целе њене историје.

Али пре посвећивања њему, ваља се окренути питању *литерарности*, односно одређењу шта уопште *јесте књижевност*.

Чињеница је да неки текстови временом постају књижевни, док ниједан временом не престаје да буде књижевни: некадашња приватна писма или историографска дела данас се читају као књижевност, док се ништа што је писано да са становишта свога времена буде књижевност данас не чита другачије него као књижевност (можда тадашње схватање литерарности или књижевни поступци делују наивно, неуверљиво или тривијално, али се и даље препознају као књижевни).

То значи да је *савремена представа о литерарности* мерило *граница између књижевности и других дискурса* у свим периодима њеног стварања.

У случају српске књижевности, савремена представа о литерарности изграђена је на *традицијама XIX и почетка XX века*.

Оно што се данас назива *народном књижевношћу*, заправо је Вукова класична редакција народне књижевности, коју је Павле Поповић у *Прејегу српске књижевности* (1909) систематизовао на начин који је трајно утицао на њено разумевање, а подела на циклусе и данас се користи у школама.

Слара књижевности је такође пресудно концептуализована у Поповићевом *Прејегу српске књижевности*: без његове идеје о старој књижевности као *књижевности*, без ограничавања дела старе књижевности само на дела српске редакције које је он учинио, не би постојала стара књижевност каквом је данас познајемо. На основним студијама дела старе књижевности читају се у *преводима*, али се са превођењем започиње тек пошто је Павле Поповић успоставио идеју о томе да стара књижевност јесте *књижевност*, па је онда и старе српске записе према тој идеји литерарности у стару књижевност

укључио или из ње искључио. Тако је, рецимо, *Душанов законик* искључен из старе књижевности, али су житија, која су у време настанка имала богослужбену улогу, препозната као књижевност. То је било повезано са општијим процесом секуларизације, значајним за успостављање модерне српске нације и током којег је дошло до преношења неких важних религијских садржаја у симболе националне државе.

Јован Скерлић, као што је добро познато, стару књижевност није сматрао књижевношћу него писменошћу (Скерлић 1914: 12). Његово оспоравање старе књижевности остало је усамљено, али студије о српској књижевности у XVIII веку (Скерлић 1909а) и историји нове српске књижевности (Скерлић 1914), као и у нешто мањој мери студија о српском романтизму (Скерлић 1906), битно су утицали на то како је представа о новој књижевности успостављена почетком XX века. Наравно, за данашње разумевање нове књижевности биле су битне и значајне и различите промене погледа на нову књижевност, које су уследиле кроз цео XX век, али њен појам је тада успостављен.

Занимљиво је да је *писање лијерарносћи*, које је почетком XX века било важно и за Поповића и за Скерлића (премда су га на појединим изузетно важним тачкама различито решавали), у XXI веку поново актуелно, кроз оживљавање праксе *аутофикције* и њене последице у теорији ослоњеној на књижевност и теорију последње четвртине XX века.

У XVIII веку један од најзаступљенијих и најцењенијих жанрова била је *аутобиографија*, којој је 1977. године Серж Дубровски супротставио *аутофикцију*: „Аутобиографија? Не. То је привилегија резервисана за знамените људе овога света на заласку живота, са све лепим стилем. Фикција саткана искључиво од стварних догађаја и чињеница; ако хоћете, аутофикција, ту је говор о авантури поверен авантури говора, с ону страну мудрости и с ону страну синтаксе традиционалног или новог романа. Сусрети, *нији* речи, алитерације, асонанце и дисонанце, писање које претходи књижевности или је следи, *конкретно*, што се каже, музичко писање. Или пак стрпљива онанија аутофикције, која сада прижељкује да подели своје задовољство са другима” (текст на унутрашњој корици књиге *Fils*, у: Душанић 2012: 797–798). Вредело би размотрити није ли данашња опседнутост аутофикцијом израз *периодичне појаве за преиспитивањем граница међу дискурсима* и питања *субјективности*: није ли и данас на делу *реконцептуализација сојства изражености* писањем као изазов *лијерарносћи*?

То, наравно, поново упућује на херменеутику, а када је реч о односу *фикције и референцијалности* и свим проблемима који из тога следе, статуса аутобиографије, аутофикције, биографије, историографске прозе, најбоље одговоре даје *постструктуралистичка херменеутика* Пола Рикера, коју је Марио Ј. Валдес уз деконструкцију видео као једно од „два лица постструктурализма” (Валдес 1991: 21–30). Од кључног је интереса појам *укришене референције*, под којом Рикер подразумева „основну структуру, онтолошку као и епистемолошку, захваљујући којој историја и фикција конкретизују своје појединачне интенционалности само позајмљујући од интенционалности оне друге” (Рикер 1985: 181). За тај концепт Хејден Вајт је казао да „Рикер не брише разлику између књижевне фикције и историје, за шта сам ја био оптужен, већ он умекшава линију међу њима инсистирајући да обе припадају категорији симболичког дискурса и деле један исти ’крајњи референт’ – време” (Вајт 1987: 146).

После сагледавања како су крајем XIX и почетком XX века одређене границе српске књижевности као *књижевности*, потребно је усмерити пажњу на то како су током времена мењане границе српске књижевности као *српске*, што води од разумевања литерарности до националности и књижевности као националне установе. Важно је разумети којим су *одлукама* границе *условљаване*, којим су одлукама *током времена одржаване и мењане*, те кончано којим се одлукама *данас одржавају*.

У српској традицији мишљења о српској књижевности постоји *изражено замајљивање граница српске нације и књижевности* неодређеним терминима *племе* и *народ*. Њега је започео наш први историчар књижевности Стојан Новаковић својим *пансрпским* схватањем, затим наставио Јован Скерлић *југословенским* *политичким* *интерпретацијом*, да би Павле Поповић после Првог светског рата концепцијом *интерпретације југословенске књижевности* оспорио постојање српске књижевности као самосталне (и пред крај живота се због тога показао, враћајући се свом предратном становишту).

Стојан Новаковић је у својим *пансрпским схватањима* занемарио *хрватско самоодређење*, оличено у *истовременом прихватању српског језика и одбацивању његовог имена*: „Хрватима је непрестано тешко са свим признати, да је оно српски језик којим они пишу и да су они племе, којему је једина срећна будућност да са српским народом једно буде, те зову језик којим пишу хрватским, и хоће да хрватском народу одређују број и величину по историји некадашње

хрватске државе – али то битност оне мисли [јединства српског и хрватског племена у оквиру српског народа] не може мењати, а време ће и овде претрпати све што се противи току његову” (Новаковић 1867: 231–231).

Наравно, то како нека нација себе (*не*) жели да именује, врло је битна идентитетска ознака.

Даље, у наведеном цитату присутно је упућивање на идеје државној (*историјској*) *права*, као један од темеља хрватске нације (преузет из мађарске државне политике; в. Крестић 1991, 2013; Екмечић 1989, 1996, 1999), али чија је утицајност омаловажена.

На крају, у завршној реченици друге верзије *Историје српске књижевности* (1871) – „Надати се, да ће време и слојан патријотски рад с обе стране средњовековном црквом поцепаног народа, који већ толико учини за ове неколике десетине година, и у напред потерати све бољим правцем, да би се најпосле књижевност наша ујединила, и да би прикупљена снага народна извршила на научном и књижевном пољу она дела која јој пристоје” – Новаковић (1871: 320) ће обезвредити и значај конфесионалних разлика.

То значи да су конкретне историјске околности, у њиховој условљености актуелним политичким разлозима, биле занемарене у име идеолошки одређеног хилијазма: да ће време све решити и да ће се успоставити јединство српског и хрватског племена. У томе се препознаје модерна вера у најпредак и подједнако модерни језички национализам и секуларизам. Парадоксална последица била је да је између две Новаковићеве *Историје српске књижевности* било смањено присуство српског имена (Николић 2019: 225).

Касније ће се код Скерлића, који ће писати у духу *југословенској унификације*, јавити признање да је у време када је Новаковић замишљао пансрпско јединство – заправо постојао јаз између Срба и Хрвата: „Ни једно од југословенских племена нема толико ни политичке ни културне снаге да асимилије остала племена. Сама стварност упућује Јужне Словене да се, на основу пуне верске и националне равноправности, групишу у једну велику националну целину. / [...] Југословенство, које у у религиозном погледу значи пуну толеранцију и равноправност, а у политици аутономију и федерализам, то модерно и напредно југословенство није више само једна лепа жеља но и жива стварност. / [...] Пре неколико година између Срба и Хрвата био је цео један дубоки јаз; данас Срби и Хрвати иду заједно, и мисао народног јединства, која је пустила тако

дубоко корена, изишла је из последњих трагичних искушења још јача и још већа. Срби и Хрвати су увек етнички били један народ, али су они сада на добром путу да стварно, душом и осећањем, постану истоветан народ” (Скерлић 19096: 235–236). У свом залагању за југословенски интегрализам, а против пансрпске или панхрватске концепције, Скерлић је такође користио неодређене појмове *илеме*, *народ*, *нација*, за које никада није било јасно које су њихове границе, јер су се према конкретним потребама мењале.

Код Скерлића се може препознати и *иpошiiвpeчнocтиi* у залагању за *јeдну велику националну целину*, да би потом говорио о *аутиномији* и *федерализму*. Чему федерализам, ако је све једно?

Скерлић је знао да је *конфесионалност* изузетно важна, и због тога је најпре тражио међусобну толеранцију, да би потом став заострио: „југословенска идеја, српскохрватска народна мисао, или ће бити антиклерикална, или је неће бити” (Скерлић 1911: 267). Скерлићев пут од *толеранције* до *антиклерикализма* може се разумети као признање да конфесионалност пресудно разликује Србе и Хрвате, и зато је за њега она морала бити искључена из југословенске идеје.

Док је идеал српско-хрватског јединства у пансрпској концепцији Стојана Новаковића, утемељеној на секуларизму и модерном језичком национализму, њега онемогућио да успостави *српско стиановишће* са којег би Срби себе посматрали као самосталну нацију и могли успостављати различите односе са другима, југословенство Јована Скерлића идеологијом секуларизма и језичког национализма надовезује се на Новаковића, али критиком пансрпства и залагањем за југословенство испољава већу свест о *хрватском не-српству*. Међутим – као што ће време показати – Скерлић је потценио његову далекосежност, заједно са значајем конфесионалности: препознајући конфесионалност као пресудно разликујућу, он је веровао да ће она моћи да буде одбачена у име секуларне, језички одређене нације. Иако је Скерлић – за разлику од Новаковића, који је језик посматрао у вуковском хердеровско-романтичарском духу – више нагињао Доситејевом просветитељском, практичном језичком национализму, ни из тако схваћеног језика није могла бити уклоњена симболика на коју Хрвати нису пристајали, чега је Скерлић био свестан, па је Доситејеве ставове о језику кривотворио тако да се не односе на српску него на југословенску нацију (Николић 2019: 243–245).

Павле Поповић учиниће у концептуализацијама југословенске књижевности корак даље у замагљивању граница српске књижевности занемаривањем њених битних особености за рачун

јединства са Хрватима, које ни по ту цену није могло бити остварено. Преокрет у Поповићевом раду десио се за време Првог светског рата, из не сасвим јасних разлога који су га навели да своје српско осећање – којем је интимно остао веран до краја живота (Николић 2019: 274–277) – подреди државном разлогу: идеологији интегралног југословенства, која је обележила његове књиге *Jugoslovenska književnost*, (1918) и *Jugoslovenska književnost (Književnost Srba, Hrvata i Slovenaca)*, *Drugo izdanje* (1919), приступну академску беседу „Југословенска књижевност као целина” (1922) и књигу написану на француском *La littérature yougoslave* (1930) и да у светској јавности, из угла књижевности као значајног дела културе, подржи преименовање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Краљевину Југославију.

Став Павла Поповића одлично се види у завршним речима *Jugoslovenske književnosti*: „Nadajmo se, megalutim, da će iza ovog strašnog perioda doći jedan mnogo bolji. [Sad, kad je ujedinjenje izvršeno i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca priznata, stvari će jamačno poći bolje.] Književnost će isplivati iz ovog brodoloma mnogo veća no što je bila. Jedinstvo će biti potpuno. Srbi, Hrvati i Slovenci imaju jednu zajedničku književnost. Beograd, Zagreb, Ljubljana sastavljaju jednu istu književnu radnju. [...] Sve će od sada biti bolje uređeno, i sve će ići više ka celini naroda. Neće se drobiti u dosadašnje manje skupine... Jer će sve to biti [i ostati] *jedno* – u ime Boga” (1918: 152, допуне у угластим заградама: Поповић 1919: 105).

Изражавајући тежњу за *једним*, он је нагласио *хилијастички* поглед на југословенску нацију и њену књижевност, да би у приступној академској беседи упутио на *разлике* које треба превладати да би се то јединство остварило: „Наша књижевност није као друге, велике светске књижевности – енглеска, француска – које представљају одиста целине. Ове су књижевности засебни организми који су имали своје природно развијање. То није наш случај. Срби, Хрвати и Словенци имали су великим делом сваки свој засебни живот и историју, и то се осећа и у њиховој књижевности. Ми тек сад постајемо један народ, и у будућности надам се да ћемо то и бити. Али до сада кроз нашу прошлост, ми нисмо имали много заједничкога” (Поповић 1922: 106–107). Зато се све разлике подређују интегралистичкој идеји у чијем темељу је *јединствена држава*. Дакле, била је успостављена држава и требало је створити нацију која би одговарала тој држави. Било је иронично што је Поповић јединство тражио у *име Бога*, а баш је Бог био тај који је раздвајао Србе и Хрвате.

Све ово показује да се од средине XIX века до двадесетих година XX века догодило *поједино преокрећање односа према књижевности* као *установи нације-државе*.

Од српске књижевности као *установе српске нације-државе настале на народним традицијама* које *повраћно интерпретитивно осмишљава*, како је било код Јована Ристића у чијем је случају модерна државна идеологија прихватала и прилагођавала етно-симболичке традиције српскога народа, дошло се код Павла Поповића до југословенске књижевности као установе која у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца треба да допринесе стварању представе о националном јединству Срба и Хрвата – које је пресудно делила вероисповест и чији су односи често бивали непријатељски – ради настанка југословенске нације: тиме је модерна државна идеологија кривотворила, занемаривала и подређивала традиције српскога народа хрватским и католичким традицијама, те је стварана *југословенска књижевност – књижевност на српском језику прожеита католичким духом и хрватском традицијом похраћивања свега*.

Иронично, замагљивање граница српске нације и књижевности које је довело до њиховог нестајања, започето је у име пансрпства.

На основу свега овога, поставља се питање који би били *критеријуми граница српске књижевности* данас?

Најпре, *поштовање српске националности* успостављене *интерпретацијом етно-симболичких традиција српског народа*, у њеној *променљивости* која *не угрожава неог држава осећање трајања*. То одговара животној реалности, нашем сталном преиспитивању ко смо ми, у каквој заједници живимо, које су вредности које нас повезују.

Зато када се говори о *критеријумима нације*, треба разумети да *језик није критеријум нације, а нарочито не националне књижевности*. Од неких језичких заједница настаје више нација, неке нације настају из неколико језичких заједница, а када се томе дода и употреба различитих језика као инструмената културе током историје народа из којег је настала нација, јасно је да се *ни границе језика и књижевности не поударају*. У српском случају управо је ослањање на истост језика водило замагљивању граница српске књижевности до њеног губљења у концепту југословенске књижевности.

Зато је важно истаћи да су *књижевности на лингвистички истом језику, другачије симболички одређеном, две књижевности*, док

књижевности на *два или више језика*, ако посредују исту *симболику*, чине *једну књижевност*. То доводи до напред поменутог изазова: како се односити према језику који је непосредно разумљив, дакле „мој”, а истовремено не припада мом свету? Значи ли то да *мој језик* није онај који ми је *разумљив* него онај којим се *посредује симболика* коју *осећам као своју*? Да не *одређује језик* *границе књижевности* него да се *из сложених граница културе* *одређује припадност језика*?

Језик српске књижевности, судећи по *Декларацији о границама српског језика* (Трећа интеркатедарска србистичка конференција, 2022), има пуно. То су:

- српкословенски (XI–XVIII век),
- **дубровачки и тзв. илирски или словински** (XV–XVIII век),
- **рускословенски** (XVIII век),
- **руски** (XVIII век),
- славеносрпски (XVIII век),
- доситејевски тип језика (XVIII–XIX век),
- **савремени српски језик** после стандардизације и кодификације Вука Стефановића Караџића (од XIX века до данас).

Језици обележени масним словима нису само језици српске књижевности. Они, дакле, повезују књижевности које нешто друго, битније, раздваја. Зар то не би требало да представља прилику да се *разумеју сличности и разлике*? То понекада може бити врло драматично: можда се због тога расправе о овој теми често избегавају.

Када је реч о наведеним језицима српске књижевности, што се више одлази у прошлост, њихова *разумљивост* *опада*. Дакле, потребни су *преводи*: преводи чине дела из прошлости делом нашег савременог света и наше представе о српској књижевности као целини.

Да ли бисмо могли читати дела старе књижевности, и уопште је доживљавати као део српске књижевности, да нема превода?

За народну књижевност, језички приступачну, такође важи нешто слично: да не постоји једна класична збирка, Вукова, да ли би народна књижевност имала већу улогу од фолклорне чињенице (са тим је, наравно, повезано основније питање: да ли би српска књижевност уопште изгледала овако како изгледа да Вуковим збиркама народна књижевност није постављена у њен темељ, јер без тих збирки није извесно како би изгледао савремени српски књижевни језик, као што ни аутори инспирисани Вуковим збиркама

не би свакако подједнаку инспирацију могли добити насумичним слушањем разноразних певача по вашарима)?

Отуда је језик према којем се све одређује – савремени српски језик. Према њему се одређују остали језици српске књижевности, јер се она на њему концептуализује.

То поново упућује на неуклоњивост наше сопствене позиције, као и проблем књижевности која је *наша*, иако није *нейосредно разумљива*, и књижевности која *јест* *нейосредно разумљива*, а истовремено је и *страна*, штавише, чија је историјска конститутивност не-српскост, чешће анти-српскост, те није само страна него је и *нейријашељска*.

О томе је писао Јован Деретић у *Пућу српске књижевности*: „Језички 'словенска' књижевност [XVIII века] неговала је српски идентитет, а језички српска [дубровачка] словенски. [...] Ако бисмо се запитали која је од те две књижевности више српска, или чак права српска, одговор би био недвосмислен: она која је била језички несрпска, за коју је Вук с презрењем говорио да је само 'тобож српска', тј. српска црквенословенска традиција од Светог Саве до Доситеја, јер је она, упркос свом несрпском језичком изразу, рефлектовала српску историјску свест и често била сва у функцији очувања српског народног идентитета” (Деретић 1996: 153). Овде се уочава и *значај православља за српску нацију*, али тај значај не сме никада замаглити значај *додира са другим конфесијама и њима одређеним културама*: „Интегралистичко начело српске културне политике подразумева да је у прошлости српска култура образована као култура три вере: оно се, дакле, спаја са *начелом конџакићности*. Премда је од значаја непрестано имати на уму да је у српској култури – нарочито од појаве Доситеја – делотворан и вишесмеран *секуларни* моменат, српску културу превасходно ваља поимати као *конџакићну* културу три вере. [...] Историјска свест о контактної природи српске културе представља погодну основу на којој је могуће образовати *конџакићност* становишта савремености, било као свест о разнородној природи односа који се успостављају са другим културама и традицијама, било као сазнање о међузависности прошлости и садашњости у српској култури” (Ломпар 2015: 344–345). Премда је свака култура контактна, у одређењу српске културе као *конџакићне*, Ломпар је желео да нагласи њену *јосебност*, битност дотицаја три вероисповести у једној култури и секуларизма као четвртог момента, а наравно да контактност подразумева и свест о савремености и разнородним односима који се успостављају са

другим културама и традицијама, као и свест о међузависности прошлости и садашњости.

Православље се налази у додиру са *каѿоличансѿвом* (нпр. пластика Рашке школе [XIII век], барокно сликарство [XVIII век], отпор Унији [XVIII век]), затим *исламом* (најважнији је утицај на језик и обичаје [XV–XIX век], заједно са отпором потурчивању), али ваљало би поменути и *ѿроѿшесѿанѿѿизам*, јер он као Доситејево надахнуће за одбацавање предања и критику цркве води *секуларизму* који се код Доситеја појављује као верска толеранција и језички национализам.

Са растом секуларизма почиње *ѿреношење ѿправославне симболике у националну* (нпр. Свети Сава постаје школска слава) и испуњавање српске културе бројним другим садржајима.

За то је била пресудна *модерна идеја нације*, код Срба заснована на *ѿприродном ѿраву*: њеним развојем упоредо се преслојава српска култура и кроз историју књижевности као установу нације-државе *заснива срѿска национална књижевностѿ*.

Зато *ѿранице срѿске књижевностѿи* треба изводити из интерпретације идентитета српске књижевности усмерене на разликовање унутар слојева српске књижевности успостављањем односа између српског, не-српског и заједничког, водећи рачуна о традицији идентитетских одређења која су у себе укључивала и ранија разликовања, и о савременим околностима у којима се представа о српској књижевности мења тако да остаје препознатљива.

Дакле:

- српска књижевност је књижевноисторијска интерпретативна концептуализација;
- границе српске књижевности њен су саставни део;
- током времена мењају се заједно са идентитетом српске књижевности кроз нове интерпретације;
- кроз мењање остаје очувана представа о трајању српске књижевности, односно о истости предмета;
- однос са нацијом – која такође траје мењајући се – од пресудног је значаја, јер књижевноисторијска концептуализација потиче од историје књижевности као националне установе, одређене актуелним схватањем литерарности и националности.

Зато треба уважити следеће:

1. Српска књижевност је *јединствена*, без обзира на различитост језика (од српкословенског до данашњег језика) и поетика на којима је стварана: њена јединственост потиче из *јединствене интeрпeрeијaциje* разноликих елемената прошлости.

То је, дијахронијски гледано, чини *сложеним предметом*, као што је актуелна посебност језичких израза (двојака рефлексја изговора Ћ и дијалекатска разноврсност) чини *синхронијски полицентричном*.

2. Насупрот некадашњем пансрпском и југословенском, или савременом регионалном замагљивању граница, треба тежити *што јаснијем разграничењу* српске књижевности од књижевности на лингвистички истим, али другачије симболички одређеним језицима.

То ће омогућити тумачење и појединачних писаца и појава с обзиром на (не)припадање српској књижевности или двојну припадност српској и још некој књижевности, а што ће повратно изоштравати свест о границама српске књижевности и њеном идентитету.

3. Српска књижевност из истих разлога треба да буде *посматрана у разноврсним контекстима*: јужнословенском, словенском, балканском, средњеевропском, европском, светском.

4. Незакључивост низа својстава на основу којих су интерпретативно одређени идентитет српске књижевности и њене границе не сме бити разлог за *релативизовање* граница и идентитета, које је подједнако штетно као и *аисолутизовање* неког својства произвољно изабраног за пресудно одређујуће својство српске књижевности.

Немогућност потпуно прецизног одређења граница српске књижевности треба да буде *подстицај за херменеутички напор* утемељен на што нијансиранијем, и тиме јаснијем, разликовању, кроз који српска књижевност добија смисао.

5. *Православље* за српску нацију има већи значај него конфесионалност за западноевропске нације, јер је било институционално дефинишуће својство Срба у Османском и Хабзбуршком царству, и отуда је разликујуће својство у односу на претке данашњих Бошњака, односно регионално одређене католике који су се временом уклопили у хрватску нацију.

Православље, међутим, не представља границу српске књижевности, јер је она – као и целокупна српска култура – од својих почетака била у дотицајима са *каатоличанством*, затим и

йроїсєїтанїїзмом, да би са *секуларизацијом* и *ислам* својим траговима остављеним у народном језику и култури постао национално прихватљив, док је *йравославље йреведено у симболику*. Зато однос модерне националне идеје и православља као традиционалног и неуклоњивог из свести о српству у значајној мери одређује како се под различитим културним, идеолошким, политичким утицајима модерног доба врши преслијавање унутар српског националног идентитета и српске књижевности као установе српске нације.

6. *Херменеутички йрисїуї* границама српске књижевности подразумева интерпретацију представе о целини српске књижевности у њеној историјској променљивости, али и интерпретације појединачних писаца и појава с обзиром на том интерпретацијом успостављену представу о идентитету српске књижевности и њеним границама, која се потом повратно мења.

На питање о границама српске књижевности мора се конкретно одговарати интерпретацијама њене целине и појединачних писаца и појава с обзиром на ту целину.

ПРИЛОГ: Одговор на оспоравања „Декларације о границама српске књижевности” од стране Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti и Matice Hrvatske

„Nastavak srpske jezične i kulturne agresije na Hrvatsku, hrvatski jezik i književnost: Zajednička izjava Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti i Matice hrvatske” од 5. јула 2023. године – објављена на интернет страници Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti – очекивано посвећује пажњу питању *дубровачке књижевности*: „I u ovoj novoj deklaraciji, govoreći o granicama srpske književnosti, opet se poseže za dubrovačkom književnošću, s time da to sada čine na suptilniji način uvodeći termin 'dvostruka pripadnost'”.

Тај термин је толико нов да је познат свим студентима друге године основних студија, који су се упознали са Павлом Поповићем из његове предратне фазе, пре него што је почео да заступа идеје интегралне југословенске књижевности. У предговору другом издању *Преїледа срїске књижевности* (1913²) одговарајући на хрватске оптужбе због наводног шовинизма који се види у његовој књизи, Поповић (1913²: 7) је написао знамените речи: „ја сматрам, по *разлозима* а не по шовинизму, да се српска књижевност може излагати без хрватске, и да се дубровачка књижевност може назвати *срїском* бар онако исто као и *хрвайском*”.

На крају XX века, по распаду Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, Јован Деретић је у *Пућу српске књижевности* дао врло прецизно одређење дубровачке књижевности: „За дубровачку књижевност могло би се рећи да је по својим историјским и филолошким коренима српска [...] по свом идентитету да је 'словинска' (југо/јужнословенска, српскохрватска), као књижевноисторијска формација да је далматинска [...], а по основном правцу свог каснијег деловања да је претежно, иако не искључиво, хрватска” (Деретић 1996: 144). Даље каже да она „нема у себи ничега што би је чинило страном било српској, било хрватској књижевности новијег времена, после њиховог конституисања на заједничким лингвистичким основама. У начелу, ни једној ни другој не може се оспорити право да читау ранију традицију свог језика сматра својом и да се према њој тако односи” (Деретић 1996: 150).

Дакле, идеја о *двосирукој припадности дубровачке књижевности* уопште није нова, она *постоји кроз читав XX век* у српској историографији књижевности, с тим што се једно време о њој није смело говорити.

Сам Павле Поповић је први ту идеју *приушио*, мада је питање да ли је пригушио права реч, ако је *Прејед српске књижевности* и после Првог светског рата био прештампаван и продавао се као приручник за школу све до 1931. године и деветог издања (Пантић 1999: 236), упоредо са његовим новим концептуализацијама интегралне југословенске књижевности, па понекада делује као да су у деловању Павла Поповића после Првог светског рата постојала два тока.

У другој Југославији, титоистичкој, било је пак *забрањено* да се говори о *двострукој припадности дубровачке књижевности*.

Да би се, међутим, потпуно разумеле околности у којима је *двострука припадност дубровачке књижевности* концептуализована, а затим била пригушивана и забрањивана, вреди се осврнути на Деретићеве речи да „првобитно српско становиште по којем је дубровачка и, шире старија штокавска књижевност српска, јер је њена лингвистичка основа српска, касније је еволуирало према схватању да је она заједничка баштина Срба и Хрвата” (Деретић 1996: 152). То значи да је концепција *двосируке припадности* не само *стара* него да је она *последница најушћања језичкој у користи ширеј националној литерарно-културној одређења књижевности*, при чему је *са српске стране* уважавано *хрватско самоодређење*.

Могли су се српски лингвисти од средине XIX века држати става да је језик Дубровника српски језик – што је у својој приступној академској беседи пред почетак Другог светског рата на нашим просторима потврдио и Милан Решетар (1941) – и инсистирати да је дубровачка књижевност српска и само српска књижевност. То би, разуме се, било у нескладу са тада савременим одређењима националних књижевности, баш као што је данас нескладно савременом схватању нације, књижевности и културе хрватско оспоравање Србима права на традицију дубровачке књижевности.

Двосирука њириадности дубровачке књижевности је, дакле, последица *истиоријској креиња* у којем се у први план ставља национално самоодређење сваке нације и њено право да народну традицију претходних времена коју сматра својом слободно концептуализује.

У случају дубровачке књижевности, Деретић (1996: 152) је на крају XX века сматрао да је „дубровачко књижевно наслеђе релевантно за српску литературу, да оно неким својим аспектима и под одређеним условима улази у њене оквире”, али је и истицао да дубровачка књижевност „има гранични положај у оквирима српске књижевности” (Деретић 1996: 152).

Дакле, ако је *српско сјановишће* током времена *еволуирало* од искључивости да је *дубровачка књижевност српска* ка становишту да је она *заједничка баштина Хрваџа и Срба*, те да је њен положај у српској књижевности *јраничан* – ваља поставити питање у чему је *јрави* проблем и шта *заиста* смета Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti и Matici Hrvatskoj?

Одговору може водити анализа следећег става изнетог о „Декларацији”: „Ima u njoj pogrešnih tvrdnja – primjerice, autori 'Deklaracijom' obuhvaćaju 'celokupni korpus srpske književnosti: narodnu, staru (uključujući i dubrovačku književnost)’”.

Упућивање на *јојреишности/ишачности* знак је *објективистиичкој схваиња* националних књижевности, што практично значи да се *иренуиња јредсјава* о националној књижевности поистовећује са некаквом објективном ствари, што ни једна национална књижевност, као ни било који други апстрактни ентитет, никако не може бити. То подразумева *заборав иншерјреиштивне концептуализације* којом је успостављена представа о националној књижевности. Каква је концептуализација која се тражено заборавља?

Вреди послушати речи Стојана Новаковића, за кога је оно што су за нас далеки историјски процеси била релативно блиска прошлост: „Кад 1836 уза српски књижевни покрет у Угарској и кнежевини Србији приону и покрет хрватски са раширеним идејама југословенским, којима се са политичких и предрасудних неприлика даде неспретно име 'илиризма' – онда се, нарочито у средини илирског покрета, у Загребу, поклати нарочита љубав и пажња старој песничкој радњи Далматинаца и Дубровчана, и почеше се њихова дела штампати новијим начином и правописом у Загребу [...] Тако је југословенска академија под насловом 'Stari pisci hrvatski' отворила врсту публикација, која се може поставити пред сва остала издања као углед овога посла [приређивања критичких издања]” (Новаковић 1871: 145–146). Година 1836. је, наравно, значајна по томе што је Људевит Гај као уредник новина *Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka* њихово име променио најпре у *Danica Horvatska, Slavonska i Dalmatinska* (25. јула 1835), а потом у *Danica Ilirska* и „са свим напустио кајкавски говор и од 1836 живо прионуо уза српску штокавштину” (Новаковић 1871: 299), што је потом довело и до заинтересованости за стару песничку радњу Далматинаца и Дубровчана.

Овако нешто је, судећи по реакцији *Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* и *Matrice Hrvatske*, вероватно немогуће рећи у Загребу, иако то није ништа другачије од онога што је у Тршићу речено о старој српској књижевности, да њен *џојам* настаје концептуализацијом почетком XX века, да је пре тога она била затворена у узак круг филолога и да је тек ново схватање литерарности у оквиру секуларно схваћене нације њу омогућило као књижевност. Зашто не би могло оваквом испитивању бити подвргнуто и успостављање *џојма дубровачке књижевности*, у различитим његовим испољавањима?

Даље, каже се да „*također ima trivialnosti* (primjerice, 'Kao i sve granice uspostavljene odlukom na osnovu nezaključivog niza svojstava, granice srpske književnosti, pa onda i sama srpska književnost kao predmet, ne mogu se potpuno precizno odrediti')”.

Ако и на данашњем хрватском језику реч *џривијалан* значи „обичан, прост, безначајан, баналан” како пише у *Речнику српскохрватскога језика* (1976: 288) који су заједнички започеле Матица српска и Мatica Hrvatska (истина, до слова Т Мatica Hrvatska већ се повукла из рада на речнику), ако је дакле оно што наводе из „Декларације” банално и безначајно – одакле, онда, долази спор око припадности дубровачке књижевности? Ако је сасвим обична ствар

да се границе српске књижевности, као и било које националне књижевности, не могу потпуно прецизно одредити, зар онда оне не би могле обухватити и дубровачку књижевност?

Ако се пак сматра да оне *никако* не могу обухватити дубровачку књижевност, иако је у време писања дубровачке књижевности човек који се називао Србином могао разумети њен језик, док човек који се називао Хрватом није, па је зато Гулилав Хрват у *Дунду Мароју* смешан због свог неразумљивог језика – онда та ствар није ни мало тривијална. То значи да је на делу *минимизација значаја њискоуи* (били они аналитички или херменеутички) који упућују на интерпретативну концептуализацију која је заборављена да би њом успостављена хрватска књижевност била проглашена објективним предметом – то је *начин да се издејне озбиљна расправа*. Такав поступак је 1925. у чланку „Опорицање” описао Сигмунд Фројд (1925: 113): „Опорећи нешто расуђивањем, у основи значи: то је нешто што бих најрадије желео да потиснем”.

Затим, по Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti и Matici Hrvatskoj у „Декларацији” има и „*nejasnih, ne osobito suvislih teza, npr. 'Zato su granice srpske književnosti istovremeno određene objektivnim svojstvima i njihovim interpretacijama, zbog čega se tokom vremena menjaju uporedo sa predstavom o identitetu srpske književnosti koji je analogan nacionalnom identitetu kao trajanju kroz menjanje'* – чини се да ова реченица значи да се границе српске књижевности могу мијенјати онако како то одговара ауторима Декларације и њиховој предодзби о идентитету српске књижевности и српске нације”.

Треба обратити пажњу на исказ *чини се* – тиме се имплицира закључак који се не може логички извести из постављених теза.

Када је реч о томе могу ли се границе мењати онако како то одговара ауторима „Декларације” и њиховој представи о идентитету српске књижевности и српске нације, важно је следеће: најпре, да је *јроменљивост најојшћије својство иденитететиа* и да су за њега у „Декларацији” јасно постављени *јрецизни услови и оквири* – за идентитет је *нужно* да се мења, али то мењање није *јроизвољно*.

Морјћа примедба да Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti и Matica Hrvatska можда нису могле на основу „Декларације” препознати целокупну елаборацију која стоји иза ње – није одржива, јер је реч о водећим хрватским научним установама и представљало би велико потцењивање претпостављати да оне не препознају дискурс из којег долази неки закључак.

Може се овом приликом приметити да *Glas Koncila* (28/2023) сматра да је у питању „nova konstruktivistička lijevoliberalna ideologija koja je svoje ideje, dosad povezane s tvrdnjama poput 'identitet ne postoji, on je društveni konstrukt' ili 'rod ne postoji, ovisan je o tome kako se tko osjeća' sada proširila i na kulturna i identitetska pitanja. Kao što se već sada u pojedinim zemljama kriminaliziraju oni koji npr. transrodne osobe oslove muškim ili ženskim zamjenicama, tako bi se u dogledno vrijeme, uz dovoljno jaku političku represiju, moglo dogoditi da krivcem postane onaj koji istinito tvrdi da je Dubrovčanin Ivan Gundulić hrvatski književnik, jer Srbi ga 'osjećaju' svojim". Занимљиво је да црква у Хрвата, такође изводећи непостојеће импликације, кривотвори дискурс постструктуралистичке херменеутике чији је најпроминентнији представник Пол Рикер, који се сматра хришћанским, католички инспирисаним секуларним мислиоцем и који је највећа инспирација за све оне који се противе како неодрживој апсолутизацији, тако и неоправданој релативизацији идентитета.

Због свега овога нужно је поставити питање *шта је циљ поистовећивања описа сложене идентитетској механизма који је у социјалном покрету са волунтариизмом?*

Ево још једног цитата: „naslućuje [se] imperijalistička podloga za širenje stvarnih granica srpske države jednoga dana u budućnosti... sluti se širenje onoga što je novija srpska politika imenovala 'srpskim svetom', a što je očito inspirirano 'ruskim svijetom' čije širenje proteklih mjeseci nema lingvistički nego ratni predznak”.

Поново, *наслућује се, слутти се* – опет су у питању импликације који не следе из „Декларације”.

Српски свети инспирисан *руским светом* – није ли то *србофодија* контекстуализована у *русофодију*, утемељену на *мржњи према правослаљу*, која је и у *србофодији* кључна? О томе је изврсно писао Ги Метан: „Негативни дискурс о руској другости конститутиван је за никад недовршени западни идентитет. Европа, подељена и у кризи, потребује руског непријатеља како би остварила своје јединство” (Mettan 2015: 15).

Уз католичанство и мржњу према православљу, за успостављање хрватске нације била је пресудна традиција *државној (историјској) праву*: „По узору на мађарску сталешку политику започету с краја XVIII века, која је изражена у девизи да на тлу Мађарске постоји само један народ – мађарски – већина хрватских политичара је сматрала да на територији Хрватске постоји само један 'дипломатички’

народ, а то је хрватски” (Крестић 1991: 78), а „како према овом принципу у Хрватској и није било Срба, јер су они чинили део хрватског ’политичког’ народа и у политичком погледу били Хрвати, предузимане су многе административно-политичке и културно-просветне мере са циљем да једну политичку фикцију – да у Хрватској нема Срба – остваре и у пракси. Са тим задатком и са таквом намером у каталогу *Прве изложбе далмајинско-хрвајско-славонске* [1864] Срби нису исказани по националној припадности, што је, рецимо, био случај са неупоредиво малобројнијим Циганима и Јерменима. Они су исказани по религиозној припадности, као Хрвати грко-источне, односно православне вере” (Крестић 1991: 81).

Та традиција деловала је и у СФРЈ, када је 1967. *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* Matice Hrvatske захтевала: „Potrebno je osigurati dosljednu primjenu hrvatskoga književnog jezika u školama, novinstvu, javnom i političkom životu, na radiju i televiziji kad se god radi o hrvatskom stanovništvu, te da službenici, nastavnici i javni radnici, bez obzira otkuda potjecali, službeno upotrebljavaju književni jezik sredine u kojoj djeluju” (Декларација 1967). Последице овог захтева биле би да се води да Срби у Хрватској говоре хрватским језиком, без обзира на то што је језик којим говоре језик који су научили од својих предака, који су га говорили као српски језик. На то је 1971. године одговорио Павле Ивић: „Ако би се показало да се језичко заједништво не може одржати, остало би нам да се вратимо српском имену језика које би у случају такве деобе било једини могућан излаз за све Србе” (Ивић 1971: 228); дакле, Срби имају право да свуда, па и у Хрватској, кажу да говоре српским језиком. То је била одбрана од захтева да у једној од република државе чији је један од три званична језика носио назив српскохрватски или хрваткосрпски, и која је била уставно одређена као република хрватског и српског народа, у употреби буде искључиво назив хрватски језик, према имену републике, и да се он примењује и на Србе – тада је започела промена имена језика прихваћеног свега тринаест година раније Новосадским договором (1954), са ослонцем на традицији из XIX века, а која се протеже све до данас.

Ту традицију су у другој, титоистичкој Југославији снажно подржавале комунистичке власти. Мило Ломпар (2015: 121) наводи следеће податке: „Државна политика, одређујући услове које комунистичка диктатура прописује као једино прикладне за било какав научни разговор, одлучила је да – 1949. године – Министарство за науку и културу образује комисију за израду уџбеника која је

прописала не само да се дубровачка књижевност не сме сагледавати као регионална и посебна књижевност нити, пак, изван хрватске књижевности, него и да 'о овом раздобљу, о епохи и појединим писцима, треба да пишу књижевни хисторичари из Хрватске'. И две деценије касније, „у складу са таквим настојањем, ЦК СК Србије упућује – 8. маја 1968. године – Мирку Тепавцу информацију о раду на историји књижевности народа и народности Југославије, у којој каже да се дубровачка литература 'обрађује као део хрватске књижевности'. Поунутрашњивање хрватског становишта обликовало је, дакле, културну подлогу српске јавне свести” (Ломпар 2015: 126). Ова друга информација следила је годину дана раније неуспешни покушај да се студентима Филолошког факултета као помоћна литература препоручи *Прејлед српске књижевности*и Павла Поповића, а што је свакако било у вези са *Deklaracijom o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* и са на њу реактивним *Предлојом за размишљање* српских писаца који је уследио два дана касније, али ето како се све завршило: титоистичка власт је одлучила да дубровачка књижевност мора да се посматра као део хрватске књижевности (више детаља о полемици око *Прејледа српске књижевности*и: Николић 2019: 569–571). Двострука припадност је, једноставно, била *забрањена*. Зато Мило Ломпар своје разматрање поентира закључком да „у београдској идеологији као да делује неписани закон о обавезној заштити хрватских интереса у свим подручјима” (Ломпар 2015: 257).

Када тај закон престане да делује, на њега се подсећа: „Nadajmo se da će srpski lingvisti od digniteta odustati od neznanstvenog krivotvorenja jezične i književne prošlosti. A za nas u Hrvatskoj to je razlog više za pojačanu skrb o hrvatskom jeziku i književnoj baštini”.

Ако *појачана скрб* значи заборав интерпретативне концептуализације којом је, са ослонцем на идеје државног (историјског) права, успостављена представа о хрватској националној књижевности, потом одржавана титоистичком диктатуром, а ако је са друге стране *незнанствено кривојворење* испитивање начина успостављања појма српске националне књижевности и његових граница са становишта аналитичке филозофије и херменеутике, онда је лако одговорити на питање *ко се дави митовима*: јесу ли то заиста Срби – како је у својој изјави казала хрватска Министрица културе и медија Нина Обуљен Коржинек („zato što se bavi mitovima i posezanjem za tuđim kulturnim vrijednostima, Srbija se nalazi tu gdje se nalazi”) – или пак Хрвати? Није ли њихов мит о „тисућљетној

држави”, о „тисућљетном сну” у темељу оспоравања права Срба да границе српске књижевности испитују без обзирања на било чије митове и да се у том испитивању слободно односе и према хрватском самоодређењу, у оној мери у којој је оно у битној вези са Србима, српским језиком и српском књижевношћу?

Дакле, *оспоровања су са научне сйране неважна*: испитивањима граница са становишта аналитичке филозофије и херменеутике, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti и Matica Hrvatska супротстављају представу о хрватској књижевности која се уклапа у мит о хрватском „тисућљетном сну”, а која је настала средином XIX века, узимањем Вуковог српског језика за књижевни језик Хрвата, и националним обједињавањем на основу државног права (по узору на Мађаре) и католичке вероисповести.

Хрватско сйановишће важно је ирејознаћи и разумети: ради што јаснијег успостављања односа према култури и књижевности која нам је језички разумљива, а туђа, штавише непријатељска. Треба се *иосветишћи себи*, сопственом идентитету, одређеном и (не)јасним границама према другима, уз остављање потпуне слободе другима да се самоодређују, али са свешћу о природи тог самоодређења и њиховог односа према српској култури. Коначно, треба разумети да ни једно одређење граница и идентитета српске књижевности не може потпуно обухватити сва њена својства, али да је без њиховог увек новог одређивања немогуће говорити о *иојму* српске књижевности какав постоји од средине XIX века до данас, и какав би, одустајањем од разматрања граница и идентитета српске књижевности, престао да постоји.

ЛИТЕРАТУРА

- Валдес 1991**: M. J. Valdés, "Paul Ricœur's Post-Structuralist Hermeneutics", in: M. J. Valdés (ed.), *P. Ricœur, A Ricœur Reader: Reflection and Imagination*, University of Toronto Press, 3–40.
- Вајт 1987**: H. White, "The Metaphysics of Narrativity: Time and Symbol in Ricœur's Philosophy of History", in: David Wood (ed.), *On Paul Ricœur: narrative and interpretation*, London – New York: Routledge, 1991, 140–159.
- Варци 1997**: A. C. Varzi, "Boundaries, Continuity, and Contact", *Noûs*, 31/1, 26–58.
- Декларација 1967**: „Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika Matice Hrvatske”, *Telegram. Jugoslavenske novine za društvena i kulturna pitanja*, VIII/359, 17. ožujak.
- Душанић 2012**: Д. Душанић, „Шта је аутофикција?”, *Књижевна историја*, 44/148, 797–810.
- Екмечић 1989**: М. Екмечић, *Сйварање Јујославије: 1790–1918*, Београд: Просвета.

- Екмечић 1996:** М. Екмечић, „Сусрет цивилизација и српски однос према Европи”, у: *Оптеди из истрорије*, Београд: Службени лист СРЈ, 1999, 285–334.
- Екмечић 1999:** М. Екмечић, „Црква и нација код Хрвата”, у: *Оптеди из истрорије*, Београд: Службени лист СРЈ, 111–147.
- Ивић 1971:** П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, Београд: Српска књижевна задруга, 1986.
- Контоар и Варци 2021:** А. Ј. Cotnoir, Achille C. Varzi, *Mereology*, Oxford University Press.
- Крестић 1991:** В. Ђ. Крестић, *Истрорија Срба у Хрвајској и Славонији: 1848–1914*, Београд: Политика.
- Крестић 2013:** В. Ђ. Крестић, *Срби у Ујарској: 1790–1918*, Нови Сад: Матица српска.
- Ломпар 2015:** М. Ломпар, *Дух самојорицања: Прилој кријици српске културне йопитиике* (2011¹). У сенци йуђинске власији (2012¹), (шесто, допуњено и коначно издање), Београд: Catena mundi.
- Магарашавић 1829:** Г. Магарашевић, „Писма Филосерба о сербској литератури”, у: *Почеци српске књижевне кријиике*, прир. Јован Деретић (Српска књижевна кријиика, књ. 1), Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за књижевност и уметност, 1979, 179–190.
- Метан 2015:** G. Metan (Guy Mettan), *Rusija–Zapad: hiljadu godina rata: Rusofobija od Karla Velikog do ukrajinske krize (Russie–Occident: une guerre de mille ans. La russophobie de Charlemagne à la crise ukrainienne)*, prev. s francuskog K. Bojanović, Novi Sad – Beograd: Akademska knjiga – Informatika, 2017.
- Николић 2013:** Н. Николић, *Геометрија йрошлости: Књижевна истрорија Јована Деретића*, Београд: Службени гласник.
- Николић 2015:** Н. Николић, *Проблеми савремене књижевне истрорије: Кријичка йролејомена за обнову националних књижевности и њихових истрорија*, Нови Сад: Академска књига.
- Николић 2019:** Н. Николић, *Идентитет српске књижевности: Прича о књижевноисторијској идеји*, Београд: Српска књижевна задруга – Партедон.
- Николић 2022:** Н. Николић, „Проблем идентитета националне књижевности у међународном контексту”, у: *Идентитетске йромене: српски језик и књижевност у доба йранзације*. Зборник радова са йемајској научној скуји одржаној у Српској књижевној задрузи 24. јуна 2021. йодине, Јагодина – Београд: Факултет педагошких наука Универзитета у Крагујевцу – Српска књижевна задруга, 25–37.
- Новаковић 1867:** С. Новаковић, *Истрорија српске књижевности: Прејлед ујаћан за школску йопребу, с догайком од йримера из сйаре словенске, српско-словенске и дубровачке књижевности и с йаблицом йлајољских слова*, Београд: Државна штампарија.
- Новаковић 1871:** С. Новаковић, *Истрорија српске књижевности: йрејлед ујаћан за школску йопребу* (друго са свим прерађено издање), Београд: Државна штампарија.
- Пантић 1999:** М. Пантић: „Прејлед српске књижевности Павла Поповића”, у: П. Поповић: *Прејлед српске књижевности*, прир. Мирослав Пантић (*Сабрана дела Павла Појовића*, књ. 1), Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 227–237.
- Поповић 1913²:** *Прејлед српске књижевности* (1909, 1913²), прир. М. Пантић (*Сабрана дела Павла Појовића*, књ. 1), Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

- Поповић 1918:** P. Popović, *Jugoslovenska književnost*, Cambridge University Press.
- Поповић 1919:** П. Поповић, *Југословенска књижевност (Књижевност Срба, Хрватца и Словенаца)* (1918, 1919²), у: *Југословенска књижевност*, прир. Н. Љубинковић (*Сабрана дела Павла Поповића*, књ. 9), Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999, IX–105.
- Поповић 1922:** П. Поповић, „Југословенска књижевност као целина. Приступна академска беседа академика Павла Поповића на свечаном скупу Српске Краљевске Академије 11. фебруара 1922. год.”, у: *Југословенска књижевност*, прир. Н. Љубинковић (*Сабрана дела Павла Поповића*, књ. 9), Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999, 106–141.
- Речник 1976:** *Речник српскохрватскога књижевног језика. Књига шеста: С (стоштина)* – III, Нови Сад: Матица српска.
- Решетар 1941:** М. Решетар, „Најстарији дубровачки говор. Приступна Академска беседа 7–III–1941” (фототипско издање рукописа), у: Ј. Грковић-Мејџор, В. Савић, *Српски молићвеник. Сјоменица Милану Решетару. 1512–1942–2012*, Београд: Српска академија наука и уметности, 2016, 05–0111.
- Рикер 1985:** P. Ricœur, *Time and Narrative (Temps et récit)*, Vol. 3, Translated by K. Blamey, D. Pellauer, University of Chicago Press, 1990.
- Рикер 1990:** П. Рикер, *Сојство као друштво (Soi-même comme un autre)*, с француског превео С. Пузулан, Београд – Никшић: Службени лист СЦГ – Јасен, 2004.
- Ристић 1852:** Ј. Ристић, „Новија књижевност у Срба” (*Die neuere Literatur der Serben*, 1852), прев. З. Мијатовић, у: Драгиша Живковић (прир.), *Заснивање националне кријишке, (Српска књижевна кријишка*, књ. 2), Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за књижевност и уметност, 1983, 273–291.
- Скерлић 1906:** Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност (1848–1871): изучавања о националном и књижевном романизму код Срба*, ред. М. Иванишевић, (*Сабрана дела Јована Скерлића*, прир. Мидхат Бегић, књ. 10), Београд: Просвета, 1966.
- Скерлић 1909а:** Ј. Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, ред. Мираш Кићовић, (*Сабрана дела Јована Скерлића*, прир. Мидхат Бегић, књ. 9), Београд: Просвета, 1966.
- Скерлић 1909б:** Ј. Скерлић, „Неославизам и југословенство”, у: *Фељтони, скице и јовори*, ред. Мухсин Ризвић, Мидхат Бегић, (*Сабрана дела Јована Скерлића*, прир. М. Бегић, књ. 7), Београд: Просвета, 1964, 233–237.
- Скерлић 1911:** Ј. Скерлић, „Слободна мисао у Србији”, у: *Фељтони, скице и јовори*, ред. Мухсин Ризвић, Мидхат Бегић, (*Сабрана дела Јована Скерлића*, прир. М. Бегић, књ. 7), Београд: Просвета, 1964, 264–267.
- Скерлић 1914:** Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности* (1914), Београд: Просвета, 1967.
- Смит 1991:** A. D. Smit, *Nacionalni identitet (National Identity)*, prev. s engleskog S. Đorđević, Beograd: Biblioteka XX vek – Knjižara Krug, 2010.
- Смит 2009:** A. D. Smith, *Ethno-symbolism and Nationalism: A cultural approach*, London, New York: Routledge.
- Смит 2001:** B. Smith, „Fiat Objects”, *Topoi, An International Review of Philosophy*, Vol. 20, Issue 2, December, 131–148.
- Смит и Варци 2000:** B. Smith, A. C. Varzi, „Fiat and Bona Fide Boundaries”, *Philosophy and Phenomenological Research*, Vol. 60, No. 2, 401–420.
- Суботић 1846/47:** Ј. Суботић, „Неке черте из повестнице сербског књижества”, у: Д. Живковић (ур.), *Заснивање националне кријишке, (Српска књижевна*

кријтика, књ. 2), Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за књижевност и уметност, 1983, 195–214.

Фројд 1925: S. Frojd (Sigmund Freud), „Oporicanje” (Die Verneinung), u: *Đavolja neuroza: izabrani ogledi*, izabrao i preveo Jovica Aćin, Beograd: Rad, 2001, 112–116.

THE BOUNDARIES OF SERBIAN LITERATURE

Summary

In this paper, national literature is defined as a literary historical interpretive conceptualization from the contemporary standpoint. The boundaries of Serbian literature are first examined diachronically with regard to different conceptions of literature and Serbian nationality in the nineteenth and twentieth centuries: from Georgije Magarašević, who focused his attention on the native language, to Jovan Subotić, who marked the transition from *Volkslieder* to *Nationlieder*, and Jovan Ristić, who saw Serbian literature as an institution of the nation-state. After them, Stojan Novaković blurred the boundaries of Serbian literature in the name of the Pan-Serbian conception. The blurring of boundaries continued in the approaches of Jovan Skerlić and Pavle Popović, directed by the ideology of Yugoslav integralism. Finally, general principles for future particular interpretations of Serbian Literature as national literature are presented, based on the ethno-symbolic theory of the nation and post-structuralist hermeneutic literary history.

As an appendix to the paper presented at the conference, a response to the announcement of the Croatian Academy of Sciences and Arts and Matica Hrvatska to challenge the "Declaration" is added: the analysis of the groundlessness of the allegedly scientific objections points to the unspoken background of the Croatian position, which is determined by the *longue durée* tradition of state (historical) law and Serbophobia.

Keywords: borders, identity, Yugoslav literature, nation, Serbian literature, hermeneutics.

Nenad Nikolić

Љиљана Ж. Пешикан-Љуштановић*

Универзитет у Новом Саду

Филозофски факултет

Одсек за српску књижевност

СРПСКА УСМЕНА КЊИЖЕВНОСТ У КОНТЕКСТУ ЈУЖНОСЛОВЕНСКЕ – (НЕ)МОГУЋНОСТИ РАЗГРАНИЧЕЊА

Рад се бави (не)могућношћу објективног разграничења усмене књижевности јужнословенских народа, односно условношћу националне атрибуције старијег слоја бележења (бугарштице), будући да се по јунацима које опевају и историјским рефлексима (догађајима и збивањима) које садрже, без обзира на простор бележења и етничку припадност записивача, бугарштице не могу недвосмислено атрибуирати као хрватске. Потенцијално проблематичном сматра се и национална атрибуција појединих великих класичних збирки, будући да не почива на јасним и недвосмисленим чињеницама о простору записивања и етничкој припадности информатора. Насупрот јасно разграниченој, оштро повученој подели, залажемо се овде за уважавање, уочавање и изучавање заједничких културних добара.

Кључне речи: бугарштице, српски/рачки начин, десетерачка епика, збирке, национална атрибуција, критеријуми поделе, заједничко културно добро.

„Gdje je danas naše Kosovo? Cijela naša današnja borba je nastavak dosadašnjih borbi za slobodu u ime Kosova. I ovi danas obilježuju naše napore tim simboličkim značenjem. Naše je Kosovo, danas, cijela Jugoslavija, jer je cijela zarobljena. Zato je današnja naša borba, u ovom evropskom ratu, Kosovo Jugoslavije. Cio naš narod ima danas svoje Kosovo: i Hrvati i Slovenci i Srbi, jedno jedino Kosovo Jugoslavije, Kosovo oslobođenja i ujedinjenja svih jugoslovenskih krajeva” (M[ilostislav] Bartulica, „Kosova Jugoslavije”, Marcel Kolin, *Jugoslovenska čitanka: za niže i više razrede Jugoslovenskih pučkih škola*. Tiskana u Antofagasti, 1916, b. p.).

„IV razred. Čitanka. Uvoditi učenika u razumevanje umetnosti, u vrednost književnosti i u veličinu naše narodne poezije. Lektira. Poznavanje narodne poezije zaokružiti izborom iz cele epske narodne poezije (naročito Vuk, II)” (*Programi i metodska uputstva za rad u srednjim školama*, Beograd: Štampa državne štamparije, 1936, 37. Подвукла Љ. П. Љ.)

* joljilja@gmail.com

Распад друге Југославије и политички ломови који су уследили, битно су утицали на опажање књижевне традиције. Пре свега, актуализована су, уз остале поделе и разграничења, и нека књижевноисторијска питања – пре свега она која се тичу националне припадности појединих писаца или дела. А та атрибуција је поготово сложен проблем када је реч о усменој књижевности. Усмена/народна књижевност у деветнаестом веку имала је, претежно, јасну националну атрибуцију, која је умногоме потиснута концептом јединства јужнословенских народа, нарочито потенцираним током Првог светског рата и суштински актуелизованим настанком Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца¹, а поготово његовим преименовањем у Краљевину Југославију (3. октобра 1929).² Медиса Колаковић, у својој (нажалост необјављеној) дисертацији *Анџологије и избори народне књижевности за школску уџибреду у Србији од 1914. до 1945.* јасно показује како се национални концепт (српске народне песме/приповетке/пословице) временом у читанкама и антологијама у Србији између два светска рата потискује термином народна књижевност, односно *наша народна књижевност*³, који би, као и паралелно употребљавана синтагма *наш народ* (у значењу три конститутивна народа Краљевине Југославије)⁴, требало да

1 Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца проглашено је 1. децембра 1918. године, а од 1920. до 1929. године званично име државе је било Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца.

2 „Као једна од првих наметнула се потреба за унификацијом затечених различитих школских система и прописа. Међутим, доношење нових школских прописа није било ни брзо ни лако. Први јединствени наставни план и програм за четворогодишње основне школе донет је тек 1926. године.” (Колаковић 2015: 29) Закони о средњим школама, о учитељским школама и о народним школама донети су 1929. године, Закон о универзитетима 1930. године, а Закон о грађанским школама 1931. године. „У међувремену су школе радиле по ранијим прописима и по наредбама, одлукама, упутствима и другим привременим прописима Министарства просвете у Београду.” (Поткоњак и Шимлеша 1989: 336)

3 Једна од најзначајнијих студија о усменој епизици, *Наша народна епика* Томислава Маретића (1909), заменицом *наша* обухвата углавном српску и хрватску епiku. (Као својеврсни обол југословенству, Маретић, у *Гласу Српске краљевске академије*, 1931. објављује ћирилицом „Грађу Качићева десетерца”, како би демонстрирао равноправност писама (в. Пешикан-Љуштановић 2007б: 261–274), која се иначе наглашавала и у српским читанкама, нарочито онима за старије разреде (в. Колаковић 2015).

И антологија приповедака Младена Лесковца (1925), први наслов у тек основаној библиотеци *Школа и живот*, носи наслов *Наше народне приповетке* (према: Колаковић 2015).

4 Тако Милостислав Бартулица у уводном, програмском тексту Колинове *Југословенске читанке: за ниже и више разреде Југословенских пучких школа* (1916), објављене у Чилеу у Антофагасту, појмом *наш народ* обухвата и Словенце и Хрвате и Србе.

успостави (или бар то покушава) некакву, релативно апстрактну, наднационалну југословенску припадност. Термин *наша народна књижевност*, односно *народна књижевност* – без националних одредница – доминира и у другој Југославији (рецимо, у школским програмима свих нивоа), углавном подразумевајући наднационалну или национално неодређену категорију стваралаштва. Мада, треба истаћи да детаљно представљени садржаји читанки и антологија за школску употребу између два рата (в. Колаковић 2015), јасно показују и то да је та *наша народна књижевност* ипак била *йревасходно српска*. Васа Стајић (1925: 253–256) рецимо, критикује Продановићеву антологију *Женске народне њесме*:

Овако, антологија г. Продановића је испала, не знамо да ли хотимице или несвесно, антологија српских женских песама у којој је песмама што их певају Хрвати и Словенци дато, отприлике, онолико места, колико Хрватима и Словенцима у данашњој државној управи. (Стајић 1925: 254)

У другој Југославији, формираној после Другог светског рата, у школским програмима и академским курикулумима наставила се готово доследна употреба национално неутралних термина (изузетак су, унеколико, представљала књижевноисторијска уопштавања уколико су укључивала народну књижевност) и третирање књижевности настале на српскохрватском језичком подручју као *наше* или национално неодређене народне књижевности. Добар пример таквог именовања јесте, на пример, чињеница да Марко Терсеглав, у драгоценој студији *Uskoška pesemska dediščina Bele krajine* [Ускочко песничко наслеђе Беле крајине] (1996), која се бави усменом поезијом ускока – Срба и Хрвата, који су у 16. веку пред Турцима избегли на подручје Беле крајине – и њеним трајањем и модификацијама у новој средини, доследно избегава национално атрибуирање. Терсеглав српску и хрватску усмену поезију заједно – као српскохрватску – супротставља словеначкој, на плану језика, тематике, поетике, музичког израза. Он се овим песништвом бави као изразом колектива који себе опажа као засебан и различит, али се та различитост у његовим разматрањима углавном не артикулише као национално одређење, иако се и из његове књиге лако може закључити да су ствараоци и преносиоци ове поезије претежно Срби, упркос поодмаклом процесу асимилације и осипања националног идентитета. Рецимо, у Черномелу (5 462 становника), као Срби се изјашњава 2,4% становништва, православне вере је 1,7%,

а српски језик матерњим сматра 1% становништва. У Бојанцима (112 становника) Срби чине 42% становништва, православца је више – 45%, а мањи је проценат оних којима је српски матерњи језик – 25%. Насупрот томе, у Мариндолу (107 становника) већи је проценат оних којима је матерњи језик српски (67%), него православних (41%) и Срба (38%). Исти је однос у Пауновичима (44 становника), где 36% становника матерњим језиком сматра српски, 34% су православни, а 20% Срби. Слично је и у Миличима (32 становника), где је исти проценат оних којима је матерњи језик српски и православца (78%), и то већи него проценат Срба (65%). (Терсеглав 1996: 29 и даље)

Терсеглав се у својој књизи – која је несумњиво вредна пажње управо са становишта изучаваоца националне књижевности, као сложен, слојевит и обухватан увид у географски, историјски и духовно особени феномен стваралаштва белокрајинских Срба, у часу док оно још увек постоји – доследно опредељује за посматрање које наглашава оне елементе који иду у прилог сагледавању ове поезије као „неидентификованог идиома“, обележеног на плану језика, тематике, мотива и веровања преплитањем више културних слојева и њихових етничких специфичности. За то, треба рећи, грађа даје одређене разлоге, али се ипак чини вероватним да су улогу у опредељењу за овакав приступ имали и политички, ванлитерарни разлози.

Може се учинити да се, када се друга Југославија распала, једноставно требало вратити принципима деветнаестовековних, национално атрибуираних збирки, али ово решење је само привидно примењиво. Ако их детаљно размотримо, видећемо да ни ове деветнаестовековне национално атрибуиране збирке нису имале нарочито јасан стварни национални статус. На пример, збирке које је од 1896. надаље издавала Матица хрватска, хрватске су по принципу територијалности (тако гледано у њих је могла да уђе и „Смрт мајке Југовића“, СНП II: бр. 48, пошто уз њу стоји Вукова напомена „из Хрватске“). А критеријум територијалности, бојим се, мало значи у историјским условима који су изнедрили специфични геополитички термин „Balkanische Zustände“ (балканске околности, балкански услови), што означава сваковрсни хаос, нестабилност, промене. Овај критеријум, рецимо, постаје упитан чим иоле зађемо у прошлост, када је добар део ове књижевности о којој говоримо настајао, преношен, записиван.

Сем тога, значења и именовања се временом битно мењају. На пример, пета књига *српских народних њесама* (СНП V, 1898) резултат је сакупљачког рада Вука Врчевића:

Посебна збирка народних песама из Херцеговине, коју је у Требињу сабрао, по квалитету представља највиши домет Врчевићевог сакупљачког рада. Цела ова књига, поред још других песама које је Врчевић слао Вуку и које су остале необјављене, ушла је у састав тзв. пете књиге државног издања Караџићевих народних песама. (Пешић 1967: 150)

Према Врчевићевом сведочењу, највише песама је записао међу Српкињама, од „старе Симане, удове Филипа Пиштеље” и њених двеју деверични „обе Маре ” (према: Пешић 1967: 78), које су Врчевићу преносиле и песме „које су памтиле од других жена, а *особијио Туркиња*, песме које нису саме знале” (Врчевић, према: Пешић 1967: 78, подвукла – Љ. П. Љ.). Ове песме у збирци нису ни на који начин издвојене и не разликују се ни језиком, ни ритмом, ни садржином од осталих песама. У традицијској култури и народном стваралаштву етними *Турчин/Туркиња* су се користили да означе муслимане, не само етничке Турке. Јасно је, с обзиром на језик песама, да су Туркиње о којима Врчевић говори биле муслиманке, с којима он као мушкарац, странац и хришћанин није могао остварити непосредни контакт, али су његове информаторке, очито је, с њима активно комуницирале.⁵

Иван Јастребов, руски конзул на Косову, сковао је парадоксалан термин *шурски Срби* (*Обычаи и њсни шурецкихъ Сербовъ. Въ Призрэнэ, Їйкез, Моравэ и Дидрэ* – Јастребовъ 1886), како би, верујем, помирио критеријум територијалности и стварну националну атрибуцију песама и обичаја. У драгоценом преводу ове збирке који је настао захваљујући иницијативи Косовског одбора Матице српске, Удружењу фолклориста и Службеном гласнику и, пре свега, труду приређивача Валентине Питулић и Бошка Сувајџића – Весна

5 Приређујући прву књигу *Српских народних њесама* Владан Недић обједињује у „Напоменама и објашњењима” и у „Регистру певача” ове записе као песме које су Вуку певале „муслиманске Циганке из Сарајева, пре 1823, у Крагујевцу” (СНП I: 695). Реч је о тридесет осам песама под бројевима: 44, 264, 318, 323, 337, 346, 354, 369, 372, 373, 390, 401, 406, 410, 411, 498, 499, 506–510, 514, 518, 523, 537, 616–618, 632, 651, 656, 659, 699, 703. И у „Додацима”: 2, 3, 9, 11. Недић (1975: 628) у поговору истиче: „Знатан број записа прикупио је Караџић 1820, 1821. и 1822, када се привремено бавио у Србији, махом у Крагујевцу [...]. Једне од ових година – не знамо тачно које – само је од неких девојака из Сарајева, муслиманских Циганки [...] сабрао неколико десетина песама.”

Смиљанић Рангелов ово, сматрам срећно, преводи: *Обичаји и њесме Срба у Турској: у Призрену, Пећи, Морави и Дебру* (Јастребов 2020).

Критеријум територијалности условио је и изразито парадоксалну позицију Новице Шаулића као драгоценог сакупљача лирских песама. Шаулић је, иначе, био под сталном сумњом кад је реч о аутентичности његових епских збирки (в. Меденица 1975: 287–305; Јовановић 1997: 193–240), а незаслужено је, мање-више, прећутан када је реч о бележењима лирске поезије, особито тужбалица (в. Пешикан-Љуштановић 2019: 197–219). На српском простору све теже доступна, никада поново издата, његова збирка *Српске народне тужбалице* користи се у књизи Аднана Чиргића *Црногорска усмена тужбалица* (наведена у литератури под пуним насловом, али без директног навођења извора уз цитиране стихове у тексту књиге), као база за установљење монтенегринистике, њених изучавања тужбалице као изразите особености црногорске културе (в. Чиргић 2016), или, на пример, као извор у Бањевићевој „антологији црногорских народних тужбалица” (Бањевић 1971).

Евентуално, када је о збирци Матице хрватске реч, као критеријум се може разматрати то што су редактори Хрвати, иако, ако кренемо том логиком, не знамо ко су (национално) били записивачи и казивачи, али свакако је (судећи по темама, јунацима, варијантама) међу њима морало бити доста Срба. Чак и да потпуно искључимо (сасвим реалну) могућност идеолошки мотивисане манипулације (на пример, свесно прећуткивање националности певача, места бележења, па и могуће мењање језика и садржине песме), суочавамо се са условношћу ове националне атрибуције засноване на критеријуму територије.

Такође, поставља се питање како национално одредити она дела која су преношењем у простору прошла „процес акултурације” у коме се варира оно „што је неприхватљиво, непознато или страно певачу/приповедачу или се у усвојену фолклорну матрицу уноси елеменат другог начина живота, прича се модификује” (Клеут 2001: 20). Када га конкретизујемо, ово постаје изузетно значајно питање. Рецимо, јесу ли епске песме дугог стиха, бугарштице, хрватско културно наслеђе или је, у шта чврсто верујем, оправдана Серенсенова теорија о сремском/српском пореклу бугарштица, заснована на историјским ликовима и догађајима који су у њима опевани. Серенсен се супротставља претпоставкама већине научника који су се код нас бавили песмама дугог стиха (В. Богишић, В. Јагић, Љ. Ковачевић, Т. Маретић, Ф. Миклошич, С. Новаковић, А. Павић) и, полазећи

од историјско-географског метода, закључује да су бугарштице део српске епике, како старији „угро-српски круг песама” (Серенсен 1999: 30 и даље) тако и „циклус песама из унутрашње Србије” (Исто: 54 и даље). У уводу своје студије он наглашава:

Историјска збивања која тежиште историјског живота једног народа померају из једног његовог подручја у друго, по могућству чак и изван првобитних граница народа и државе (што је код српског народа био случај у толикој мери као готово ни код једног другог народа, будући да су разни његови делови током времена припадали различитим државама и разним културним круговима) – могу да имају за последицу сеобу сага и песама, при чему може доћи до одређених преобликовања и преиначења... (Исто: 15)

У том процесу акултурације и адопције, на пример, у бугарштицама које опевају историјски сукоб Јаноша Хуњијадија и деспота Ђурђа Бранковића, позиција српског деспота помера се од „светлога деспота” у Смедервској бугарштици⁶ до изразито негативног лика неверног старца у приморским записима. Песме из Богишићеве збирке (Богишић: бр. 9, бр. 10, бр. 26) тенденциозне су и потпуно „на страни” Јанковој. Верујем да је Ненад Љубинковић потпуно у праву кад каже да је у продуковању легенде о издаји Бранковића великог удела имала католичка пропаганда (в. Љубинковић 2018). Рецимо, перашки бискуп Андрија Змајевић, у свом *Љеџојису црковном*, за деспота Ђурђа Бранковића каже како је толико светом оцу непокоран био, упркос томе што га је свети Иван Капиштран наговарао да прихвати послушност и покорност папи, да га „и данас” због тога зову „невера деспот Ђурђе” (Змајевић 1996/II: 420).⁷

Питање националне припадности усмене књижевности разматрано је као теоријски проблем. На пример, пишући о усменој књижености у оквиру *Повијести хрватске књижевности*, Маја Бошковић Стули (1978: 69) је, „знајући да усмена књижевност ни једног народа аутохтоном и издвојеном не може бити”, предлагала следеће критеријуме за њено одређивање:

- одомаћеност;
- територија на којој су поједине збирке сакупљене;
- језик;

6 Верујем да је овде реч о уводном делу дуже, незабележене песме.

7 В. такође: Серенсен 1999: 33; Пешикан-Љуштановић 2002: 96–111; Пешикан-Љуштановић 2007а: 99–130.

- веза с националном писаном књижевношћу (Бошковић-Stulli 1978: 68–69).

Данас, у новим историјским околностима, велико је питање могу ли ови критеријуми бити и изблиза довољно обухватни. Они, између осталог, не разрешавају питање националних енклава или питање атрибуције књижевности других мањинских или аутохтоних група на територији појединих новонасталих држава. Једнако је проблематичан критеријум језика, како с обзиром на базично језичко јединство српског и хрватског штокавског подручја, које се преименовањем језика није поништило (в. Бугарски 2009), те на непостојање оштрих, јасних и недвосмислених језичких граница, тако и с обзиром на природу језика усмене књижевности који никад није био у потпуности идентичан било којем народном језику:

Рећи да је језик народне књижевности народни језик у најмању је руку недовољно; он је средство уметничког израза, дакле – биран, дугом традиционалном употребом дотериван, са неким стилским обележјима која су само њему или претежно њему својствена. (Клеут 2001: 26)

Формулативност, специфичан фонд стилских фигура, архаизми, па и туђице као вид језичког онеобичења, чине овај језик пре свега *јесничким језиком*, па тек онда „творевином једне дијалекатске зоне” (Клеут 2001: 25) и одређеног народног језика. Интересантан пример за овај поступак срећемо у збирци Хусеина Башића *Може ли бићи што бић не може. Лирске народне јесме из Санџака* (Башић: 126–127). У Башићевом запису из Плава, певач Омер Ахмемулић, поред турцизма белензук/белензука („наруквица изграђена од више спојених или плетених сребрних или златних ланчића. Обично се могу расклапати, а спојнице су лијепо украшене” – Шкаљић 1985: 134), користи и искварени назив „грива”, у значењу гривна „наруквица од сребра или злата” исклована у облику отворене или затворене алке. Облик *јривна* јавља се поред народних песама код српских (нпр. Шантић) и хрватских (нпр. Матош) аутора РСАНУ /III/: 623–624. У песми с мотивом опкладе момка и девојке „да спавају, да се не дирају” девојка пребацује момку да не жали „белензуке са бијеле руке / И четири *јриве* позлаћене, / Што их није додирнула нана, / А камо ли рука од бећара!”, где језичко онеобичење доноси и особено значење тајанственог, скривеног накита који симболизује девојачку чедност.

Питање територијалне припадности, које смо већ разматрали, додатно се проблематизује питањем је ли реч о данашњим границама или некој другој историјској расподели простора, као и територијалним пореклом певача. Рецимо, Тешан Подруговић рођен је у Казанцима, општина Гацко, данашња Република Српска, али Старац Рашко и Старац Милија су из Колашина, који данас припада Црној Гори, док је Гаја Балаћ био родом „из Хрватске из личке регименте”. Па и критеријум националне припадности певача не мора подразумевати непротивречну националну атрибуцију дела, поготово када је реч о усменој лирици. Вук је тако „од једнога Турчина по имену Дервиш-бега, који је за Пасманџина времена бивао субаша у Тимоку” (СНП I: 316) забележио песму „Дјевојка са три љубовника” (СНП I: бр. 465), у којој нема ниједног турцизма, а језички је (и поред дијалекатских облика „ги” – у значењу их – или „мил” – у значењу мио – које Вук описује коментаром да су „мало по бугарски”) доминантно обележена деминутивом „брати” и обликом „љубовник”. Најзад, релативизује се и критеријум историјски засведочене националне припадности *нашег јунака*. Историјски Хуњади Јанош јесте угарски племић пореклом из Ердеља, истакнути антитурски борац, отац краља Матије Корвина, који је преминуо у Земуну, 11. августа 1456. године, од куге (ИСН II: 302; Ређеп 1992), али Сибињанин Јанко може бити и *наш* јунак, коме српска епика придаје различите улоге, али га види *као свога*, јунака потеклог „од свечева рода Немањића”, како стоји у песми из „Босанске виле”.

Истовремено, непрестано морамо имати у виду и природу усмене књижевности, њено протејско трајање у простору и времену, чији се токови могу само приближно следити. Кад је реч о традиционалним бележењима, углавном мало или нимало знамо о певачима, записивачима, местима записивиња, па у већој или мањој мери, и о облику који је дело имало пре записивачеве или приређивачеве редактуре. Овоме би требало додати особеност културног контекста у коме настаје ова поезија. То је, на целом јужнословенском подручју, веома близак тип традицијске културе, која се развијала у сличним социо-економским и историјским условима. Реч је о класификаторним вредносним системима, који успостављају низ основних културних опозиција. Систем вредности усменопоетског стваралаштва *изоморфан* је с културом у којој оно настаје; дела усмене књижевности, у суштини, понављају и потврђују основне културне вредности властите заједнице и припадају *естетички и естетички* (Лотман 1970: 244–247), она са својим културним контекстом не

полемишу. Због свега овога не може бити чисте и потпуне поделе усмене књижевности јужнословенских народа, која би искључивала знатне зоне поклапања, па и идентичности. (Наравно, говорим пре свега о онима који говоре истим језиком, који је најлакше одредити као бивши српскохрватски, иако би се и на целом јужнословенском подручју могле тражити везе и прожимања.)

Када је реч о четвртом критеријуму који формулише Маја Бошковић Стули, а то је веза с националном писаном књижевношћу, он ми се чини апсолутно прихватљивим, али бих га проширила на укупно систематско бављење усменом књижевношћу, као извором инспирације, као каноном и предметом изучавања. У том активном односу према усменој традицији, верујем, јесте и кључ њеног сврховитог и суштинског посвајања. Наше је оно што је укључено у традицијски ток. Како каже Милосав Тешић: „Слепи Филип у неону / Изоштрава кост чеону”. Наше је оно што доживљавамо као своје; оно што изучавамо, најзад – оно што је доступно. Мала вајда је од тога што је пета књига Вукова (она у којој су женске песме из Херцеговине) српска, када до данас није поново издата, није стављена у претраживом облику на интернет. Исто важи за пету књигу песама из необјављених рукописа Вукових. А то је Вук Караџић! Да и не говоримо о низу драгоцених локалних или рукописних збирки. Можда би, да имамо Институт за изучавање фолклора, све то делање било брже, корисније, плодотворније. Добар део јужнословенске усмене баштине припада зонама преклапања, домену заједничког културног добра за који не верујем да ће икада бити до краја подељен, али свака комуница највише користи доноси највреднијем домаћину.

ЛИТЕРАТУРА

- Бањевећ 1971:** Б. Бранко, *Поље јадиково: анџологија црнојорских народних џуждалица*. [Избор, предговор и напомене Бранко Бањевећ], Титоград: Графички завод.
- Бартулица 1916:** М. Bartulica, „Kosova Jugoslavije”, М. Kolin, *Jugoslovenska čitanka: za niže i više razrede Jugoslovenskih pučkih škola*, Tiskana u Antofagasti, b. p.
- Башић:** Н. Bašić, *Može li biti što bit' ne može. Lirske narodne pjesme iz Sandžaka*, Pljevlja: Међурејубличка заједница за културно-просветну дјелатност, s. a.
- Богишић 1878:** В. Богишић, *Народне џјесме из старџијих, највише џриморских зајиса*, Књига прва, са расправом о „бугаршџицама” и с рјечником, *Гласник Срџској ученој грушџива*, Друго одељење, књига десета, Биоград; нав. према: Исто, 2. преснимљено изд., Горњи Милановац: Лио, 2003, [Белешка уз ново издање Богишићевог зборника – Снежана Самарџија, „Народне пјесме из старџијих, највише приморских записа”, 5–16.].

- Бошковић-Stulli 1978:** M. Bošković-Stulli, D. Zečević. *Povijest hrvatske književnosti. Knj. 1. [Usmena i pučka književnost]*, Zagreb: Liber – Mladost.
- Бугарски 2009:** R. Bugariski, *Nova lica jezika: sociolingvističke teme*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Змајевић 1996:** А. Змајевић, *Љећојис црковни*, Том I и II, прир. Мато Пижурица, Цетиње: Обод.
- ИСН II:** Ј. Калић (ур.), *Историја српског народа, друга књига, Доба борби за очување и обнову државе (1371–1537)*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Јастребов 2020:** И. Јастребов, *Обичаји и њесме Срба у Турској: у Призрену, Пећи, Морави и Дебру*, прир. В. Питулић и Б. Сувајдић, прев. В. Смиљанић Рангелов, Београд – Нови Сад: Службени гласник – Удружење фолклориста Србије – Матица српска.
- Јовановић 1997:** В. Јовановић Марамбо, „О лажној народној поезији”, *Књижевна историја. Часопис за науку о књижевности*, XXIX/102, 193–240.
- Клеут 2001:** М. Клеут, „Увод у читање српске народне књижевности”, *Српска народна књижевност, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића*.
- Колаковић 2015:** М. Колаковић, *Анџолоије и избори народне књижевности за школску уџошреду у Србији од 1914. до 1945: књижевно-културолошки аспекти*, Докторска дисертација, Београд: Филолошки факултет, Федра, <http://phaidravg.bg.ac.rs/o:9994>, (приступљено 19. 6. 2023.).
- Лотман 1970:** Ј. М. Lotman, *Predavanja iz strukturalne poetike*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Љубинковић 2018:** Н. Љубинковић, *Од Косовске бијке до косовске лејенде*, Нови Сад: Матица српска.
- Маретић 1909:** Т. Maretić, *Naša narodna epika*, Zagreb: JAZU.
- Маретић 1931:** Т. Маретић, „Грађа Качићева десетерца”, *Глас Српске краљевске академије*, 144. Други разред, 74, 259–294. [Приступна беседа у САНУ].
- Меденица 1975:** Р. Меденица, *Наша народна епика и њени творци. Црнојорско-херцеговачка џланинска област џосијодина џајиријархалне културе и ејске џесме Динараца*, Цетиње: Обод.
- Пешикан-Љуштановић 2002:** Љ. Пешикан-Љуштановић, *Змај десјотџ Вук – мџић, историја, џесма*, Нови Сад: Матица српска.
- Пешикан-Љуштановић 2007а:** Љ. Пешикан-Љуштановић, „Свете и проклете – жене из породице Бранковић у историји и усменој традицији”, *Сјџанаја село зајали. Ојледи о усменој књижевности*, Нови Сад: Дневник, 99–130.
- Пешикан-Љуштановић 2007б:** Љ. Пешикан-Љуштановић, „Рад Томислава Маретића на изучавању усмене књижевности”, *Сјџанаја село зајали: ојледи о усменој књижевности*, Нови Сад: Дневник, 261–274.
- Пешикан-Љуштановић 2019:** Љ. Пешикан-Љуштановић, „Родни аспекти усмене тужбалице”, *Зборник Мајџице српске за књижевност и језик*, 67/1, 197–219.
- Пешић 1967:** Р. Pešić, *Vuk Vrčević*, Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Продановић 1925:** Ј. М. Продановић, *Женске народне џесме. Анџолоија*, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.
- Програми 1936:** *Programi i methodska uputstva za rad u srednjim školama*, Beograd: Štampa državne štamparije.
- Поткоњак и Шимлеша 1989:** N. Potkonjak, P. Šimleša, *Pedagoška enciklopedija*, Beograd [i dr.]: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva ... [i dr.].

- Ређеп 1992:** Ј. Ређеп, *Сибинјанин Јанко. Лејенде о рођењу и смрти*, Нови Сад: Књижевно уметничка задруга „Славија”.
- РСАНУ/III:** *Речник српскохрватској књижевној и народној језика*. Књ. III. Вразнути – гушчурина, Београд: Српска академија наука и уметности, 1965.
- Серенсен 1999:** А. Серенсен, *Прилој историји развоја српској јуначкој ђесништва*, Превео с немачког Т. Бекић, Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Вукова задужбина, Матица српска.
- СНП I:** В. С. Караџић, *Српске народне ђјесме. Књија ђрва (1841) у којој су различне женске ђјесме*, Сабрана дела Вука Караџића, прир. В. Недић, Београд: Просвета, 1975.
- СНП II:** В. С. Караџић, *Српске народне ђјесме. Књија друја у којој су ђјесме јуначке најџтарије*, Сабрана дела Вука Караџића, прир. Р. Пешић, Београд: Просвета, 1988.
- СНП V:** В. С. Караџић, *Српске народне ђјесме. Књија ђетја у којој су различне женске ђјесме*, прир. Љ. Стојановић, Београд: Државно издање, 1988.
- Стајић 1925:** В. Стајић, „Школски писци 1–3, *Женске народне ђесме, анијолођија*, прир. Ј. М. Продановић, Београд: Издавачка књићарница Геџе Кона, 1925”, *Летњиис Матице српске*, 99. Књ. 303. Св. 3, 253–256.
- Терсеглав 1996:** М. Terseglav, *Uskoška pesemska dediščina Bele krajine*, Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU.
- Чиргић 2016:** А. Čirgić, *Crnogorska usmena tužbalica*, Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- Шаулић 1929:** Н. Шаулић, *Српске народне ђујбалице*. Књ. 1. Св. 1, Београд: Графички институт Народна мисао.
- Шкаљић 1985:** А. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo: Svjetlost.

SERBIAN ORAL LITERATURE IN THE CONTEXT OF SOUTH SLAVIC LITERATURES – THE (IM)POSSIBILITY OF DELIMITATION

Summary

The paper deals with the (im)possibility of objective delimitation of the oral literature of the South Slavic peoples, i.e. the conditionality of the national attribution of the older layer of recording (*bugarštice*), since the miscellanies in which they are gathered cannot be unequivocally attributed as Croatian neither according to the heroes they sing about, nor according to the historical reflexes they contain (events and happenings), regardless of the area in which they were recorded and the ethnicity of the recorder. The national attribution of certain large classical miscellanies is also considered potentially problematic, since it is not based on clear and unambiguous facts about the area of recording and the ethnicity of the informants. Because of all this, there cannot be a clear and complete division of the oral literature of the South Slavic peoples. Contrary to a clear, sharply demarcated division, we advocate here for the appreciation, observation and study of common cultural assets.

Keywords: *bugarštice*, the Serbian/Rascian way, *deseterac* epic poetry, miscellanies, national attribution, criteria of division, mutual cultural goods.

Ljiljana Ž. Pešikan-Ljuštanović

Драгиша П. Бојовић*

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за србистику

ПОМЕРАЊЕ ГРАНИЦА ПРВЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Иако је један од важнијих оквира граница српске књижевности у средњем веку лингвистички, у овом тексту се указује на појаву померања тих граница ван доминантног језичког и културног простора. Комуникацијски потенцијал српске писмености и прве књижевности створио је услове за појаву књижевних центара у дијаспори, коју од матице дели географски простор а спајају језик, духовност и књижевност. Научним маркирањем нових средишта писмености стварају се услови за идентификацију померања граница књижевности и на хронолошком плану.

Кључне речи: прва књижевност, границе, средњи век, богослужење, Срби.

Када је реч о терминима којима се обележавају различити периоди у развоју српске писане књижевности, изгледа да највише недоумица изазива именовање књижевности која је трајала у дугом временском периоду од XII до XVII века. Већ и само хронолошко омеђавање, какво је ово, може с правом назвати недоумице и реакције у смислу могућег померања и хронолошких, али и географских граница. Хронолошки оквири зависе и од самог именовања ове књижевности, али су везани и за географско померање граница, које зачетке књижевности смешта у време пре Светога Саве.

Када је реч о различитим називима ове књижевности (који су опет у вези са развојем, временом и границама), они, с једне стране, сугеришу њене временске границе, а са друге, њен карактер. Један од најчешћих назива је „средњовековна књижевност”. Међутим, одмах упада у очи да овај појам не покрива свих шест векова назначених на почетку нашег излагања. Већ је Станислав Хафнер показао резервисаност када је реч о границама српског средњег века и његовој историји и књижевности: „Посматрајући данашњу ситуацију у историјској науци морао бих, ако бих хтео да будем доследан у терминологији, прво да напоменем да је још увек питање да ли се може српска историја до XV односно до XVII века, с правом означавати

* dragisa.bojovic@filfak.ni.ac.rs

појмом 'средњи век – *media aetas*' и да ли под појмом 'медиевистика' с научне тачке гледишта сви исто подразумевамо" (Хафнер 2001: 5). Књижевност о чијим границама овде желимо да говоримо прелази међу историјског средњег века (1453) и траје најмање још два столећа. Зато Хафнер користи израз „старосрпска књижевност”, што одговара код нас често употребљаваној формулацији „стара српска књижевност” која је, на пример, еквивалент сличним именовањима код Руса и Бугара. У нашој науци о књижевности, нарочито код Драгољуба Павловића, користио се и израз „књижевност феудалног доба”,¹ чиме је инсистирано на имену епохе, које је код савремених историчара скоро и заборављено, што значи да ни у историографији, ни у историји књижевности није преживело. Димитрије Богдановић признаје Павловићу динамичко схватање у периодизацији ове књижевности, али критикује његов схематски оквир преношења историјско-материјалистичког концепта феудализма на историју књижевности: „Упростио социологисање у историји књижевности не доприноси разјашњавању књижевних појава у ономе што је карактеристично за књижевну уметност. Стога ни прегледи старе српске књижевности који механички пресађују марксистичку периодизацију феудализма на терен књижевности нису открили чиниоце промена књижевних облика и жанрова у његовом систему и појединачним остварењима (Богдановић 1980: 103)”.²

Насупрот хронолошком критеријуму егзистирају имена која се заснивају на карактеру и поетичким карактеристикама ове књижевности. Ту пре свега мислимо на називе „српска црквена књижевност” (в. Бојовић 2002) и „српска теолошка књижевност” – како ју је у последње време назвао Герхард Подскалски (в. Исти 2010). Постсредњовековно трајање ове литературе карактерише се и синтагмама које не подразумевају само историчност већ и метаисторичност. Тако Александар Наумов, говорећи о крају старе књижевности, односно о могућој граници између старог и новог, наглашава њена есхатолошка „пошљедња времена” и значај *фиксацијора сијурносјии* (ћирилица, црквенословенски језик) у очувању идентитета, културе и православља. Наумов сматра да се стара српска књижевност завршава са патријархом

1 Види: Павловић и Маринковић 1975. Назива се и „српска феудална књижевност” (Павловић 1971: 33). Говорећи о развоју старе српске књижевности Ђорђе Сп. Радојичић говори о четири доба: ранофеудално, феудално, доба робовања под Турцима и доба Велике сеобе у Средње Подунавље (Радојичић 1967: 19).

2 Опширније о овоме, као и о критици појма феудална књижевност в. Богдановић 1980: 99–105.

Пајсијем, Рачанима и Гаврилом Стефановићем Венцловићем, који, истовремено, отварају границу ка новоме и представљају једно прелазно доба, које ће трајати све до Доситеја Обрадовића (Наумов 2009: 173).³

У нашем раду ћемо за ову књижевност употребити појам *йрва*, из више разлога⁴ – не само да бисмо избегли недоумице и неразумевање, већ да бисмо бар за потребе овога рада, истакли значај ове књижевности и у први план ставили њен историјски оквир. Овде наравно не улазимо у питање одређивања старине народне књижевности, која, такође, има своје границе и своје трајање.

Појам „прва књижевност” није стран теорији књижевности и познају га историје и других националних књижевности. Код Грка је прва књижевност античка. Била је изразито ауторска књижевност, за разлику од неауторских првих књижевности као што су египатска, сумерска, вавилонска, стара хебрејска и стара јеврејска (Деретић 1996: 19). Грци познају и Аристотелов појам „прве филозофије” односно „теологике”, под којим се подразумева присуство предвечног и вечног, оног што је у нашој првој књижевности стваралац свега, *йредвечни Бој*.⁵ Дакле, Срби пре црквенословенске, као заједничке, и црквеносрпске, као националне, нису имали другу књижевност. Заједничко словенско наслеђе је неодвојиво од националног пута те књижевности и рачуна на неку врсту континуитета са оним што јој претходи. Поред тога православни словенски народи у средњем веку имају византијску књижевност као матичну. Јован Деретић сматра да народи који су се развијали под утицајем Византије имају засебне књижевности, које, у односу на матичну византијску, имају своје границе: „Иако су све блиске византијској, оне ипак у односу на њу, као и између себе, чувају пуну самосталност. Свака има аутономан положај, свака постоји унутар својих граница” (Деретић 2020: 33). Најбитнији фактор у успостављању тих граница је свакако језик. Формирањем националне редакције старословенског језика формирају се и националне књижевности, а један шири простор

3 Јован Деретић такође сматра да је традиција старе књижевности трајала све до XVIII века, у коме је створана нова српска књижевност (Деретић 2000: 36; в. Богдановић 1980: 114) Да се не ради о строгој граници између старе и нове књижевности тврди и Ђорђе Сп. Радојичић (1967: 310).

4 Скоро у исто време када и ми овде, први пут у својим радовима, стару књижевност именује као прву Александар Наумов (2024: 89).

5 Аристотел у својој *Метифизици* каже да је „прва филозофија на тај начин општа зато што је прва. Њен би задатак било посматрање бића као бића, тј. тога што је оно и што му као бићу припада” (Аристотел 2007: 219).

свесловенске књижевности редукује се у границе посебних националних литература. Нове књижевности се наслањају на претходну традицију преузимајући од ње не само систем књижевних жанрова, већ и ону специфичност која их ситуира у токове свештене историје света. Свест о посебности негује се не само у књижевним већ и у лингвистичким текстовима какав је *Слово о ђисменима* Црнорисца Храбра. Говорећи о значају заједничке словенске писмености, он даје изразиту предност словенском писму у односу на грчко, јер је словенско створио Константин Филозоф, свети човек: „Зато је словенско писмо светије и часније, јер га је створио свети муж, а грчко пагани Грци” (Јовановић 2000: 19). Несумњиво да се жели истаћи да је ово *ѣрво*, због уплива светости, изнад оног хронолошког, античког *ѣрвої*, које је лишено светости. Овде се, дакле, јасно назначава граница између грчког паганског и светог словенског и сугерише да ће и сама књижевност која ће настати на том писму бити свештена. Таква свест биће посведочена у запису Григорија Рашког на Номоканону Светога Саве, при чему се успоставља јасна граница између мрачног облака „мудрости јелинског језика” и „светла словенског језика”: „Љубљена господо и оци и браћо и чеда Господу нашем Исусу Христу, који све држи и влада и зна, који даје мир и величије онима који га се боје! Великим његовим промислом изађоше на светло словенског језика ове богонадахнуте књиге што се зову Номоканон. Јер помрачене беху пре овога облаком мудрости јелинског језика, а сада заблесташе, то јест преведене бише, и благодаћу Божјом јасно сијају, незнања таму одгонећи и све просветљујући светлошћу знања и од грехова избављајући” (Богдановић 1986: 63).

Ту посебност, као и саму границу те посебности, својом браздом су означили свети Ђирило и Методије. А ако је, како каже Занини, граница „бразда коју раоник плуга оставља у земљи” и ако плугом означена граница запечаћује „однос између земље и неба” (Занини 2002: 17), онда су, у фигуративном смислу, први исцртавали границу словенског језика и књижевности Константин Филозоф и његов брат Методије: „Ето, брате, били смо обојица у спрегу једну бразду орући и ја на лехи падам свој дан завршавајући” (Трифунровић 1964: 157).

Између те успостављене границе и појаве Светога Саве, који се такође узима као граница или међаш, простире се мало познато српско раздобље историје и литературе запостављено у истраживањима и мало осветљено највише због недостатка извора, али и смелијег тумачења језичке и књижевне прошлости. Недавно је Виктор Савић подсетио на једно питање које се дуго намеће: „Зар

Мирослављево јеванђеље својим изузетним карактеристикама не сведочи да су у дубљој прошлости морали постојати и други српски споменици који доводе до његове појаве?” (Савић 2019: 10). То, истовремено, може значити да постоје и неке појаве и текстови који претходе Светоме Сави, као првом српском књижевнику. Стога се поставља питање да ли је Сава заиста први српски књижевник и да ли је могуће померање хронолошке границе српске књижевности не само ка новијим, нашим временима, као што смо видели, већ и према старијим вековима.⁶ Ђорђе Трифуновић наглашава да стара српска књижевност представља најдуже доба у опсегу читаве историје српске књижевности. Међутим, он истиче да сама та чињеница не одређује и крајњу границу трајања старе књижевности. Филолошка и књижевноисторијска сазнања, сматра он, воде нас у далеку старину, свакако у прву половину XI века, где налазимо почетке старе књижевности, оличене у *Житију святої кнеза Владимира*, које је неки непознати Зећанин саставио, вероватно после 1018. године (Трифуновић 2009: 48). Пошто је ово дело сачувано само на латинском језику, Трифуновић почетке српске књижевности везује ипак за крај XII века, за Григоријев запис на Мирослављевом јеванђељу и за Немањину оснивачку хиландарску повељу.

Новија открића и лингвистичка аргументација ипак нас воде у даљу прошлост, у доба српске глагољске књижевности XI века, која је везана за име Димитрија Синаита и његових сарадника. Његове молитве и записи, које је објавио и превео Виктор Савић, припадају прелазним жанровима најстарије српске књижевности и несумњиво померају њене хронолошке границе (в. Савић 2019). Тако, на пример, једна молитва Богородици и Христу (исписана на тзв. Кијевским листићима) представља полазни песнички текст у миленијумском трајању српске теотоколошке поезије (Бојовић 2020). На ову молитву се наставља неколико молитава на Димитријевом Синајском Псалтиру, које су писане крајем једанаестог века (Савић 2019: 93). Њихов аутор је управо свештеномонах Димитрије и у њима се огледа још снажнија и необичнија стваралачка индивидуалност овог аутора, која га легитимише као књижевника, не само као граматика. Његови текстови (у виду записа) су по књижевним одликама далеко изнад записа Григорија Дијака и морају се уврстити у прве српске књижевне текстове. Без обзира на то што немају карактер заокруженог књижевног опуса, они чврсто померају

6 Димитрије Богдановић време које почиње са Светим Савом назива почетком „путава самосталног стварања” (Богдановић 1980: 141).

границе српске књижевности у двоструком смислу, хронолошки према крају XI века, а географски на далеки лингвистички руб или, боље речено, оазу која се формира далеко изван матичног простора. Синајска Гора је, пре Свете Горе, несумњиво први центар српске писмености и књижевности у дијаспори, и то измештање граница српске писмености и књижевности постаће константна одлика српске културе и у потоњим временима. Тако и неке друге далеке периферије постају центри књижевног стварања.

На Синајској Гори, у тој својеврсној оази и каснијем духовном уточишту Светога Саве, Димитрије Синаит пише молитве, међу којима је неколико загонетног значења и симболике и у којима се укрштају мотиви из јеванђељских прича (пре свега о добром пастиру) и необична митска симболика вукова којом овај писац постаје далеки песнички предак Васка Попе јер Попин поетски лик Светог Саве представља одјек Димитријевог господара Исуса Христа. Завршни стихови о покајању Димитрија Синаита чине сродником Димитрија Кантакузина.⁷ Може се закључити да успешна идентификација овог српског књижевног центра, у којем централно место заузима писар и књижевник Димитрије, пружа могућности да се српски једанаести век на Синајској Гори не посматра изолована од времена пре и после његовог боравка овде.⁸ На жалост, немамо поуздане податке о претходном словенском и српском присуству овде, али се може говорити о континуитету који повезује Димитрија и Саву.

Границе једне књижевности се конституишу присуством националног језика и књижевног стваралаштва на том језику (в. Бјелаковић и Курешевић 2023) у оквиру одређеног простора. Иако, како је већ истакнуто, појам простор у себи садржи појам границе (Шукало 2022: 14), границе књижевног простора се не морају поклапати са политичким и националним границама. Занини (2022: 44) сматра да „одредити неки простор значи довести га у стабилан положај, причврстити га на неки начин за земљу или за небо”. Нема граница без простора и без његовог центра. Претходни пример Синајске Горе показује да прва српска књижевност, међутим, не подлеже потпуно овој логици. Често се центри формирају ван природних граница и маркирају нове границе, које не губе везу са

7 По доминантности мотива ови Димитријеви песнички текстови, које је превео Виктор Савић, могу понети следеће наслове: *Молићива вуку да не улази у кошару*, *Молићива да се вук не одреши*, *Похвала крстиу*, *Молићиве Господу* и *Молићива Господу и Бојородици*.

8 Видети и зборник: *Срби и Синајска Гора* (Бојовић 2022).

матичним простором али опстају и независно од њега. Основни потенцијал за формирање нових граница чине богослужбене потребе, употреба богослужбеног језика, превођење и преписивање богослужбених књига – и то је особеност само ове литературе.

Имајући у виду специфичности прве српске књижевности, као и посебну динамику црквено-историјских и духовних процеса у оквиру којих она настаје, померање граница ове књижевности посматрамо у оквиру три плана: хронолошког, просторног или географског и унутрашњег (о чему овде не говоримо детаљније). Хронолошке границе смо већ назначили. Када је реч о границама у оквиру једног простора, оне су омеђене језичким присуством и простирањем књижевног језика на њему. Политичке, односно националне границе, са једне стране, и границе књижевности у средњем веку се не подударaju. Динамизам политичких и нарочито црквених процеса и кретања доводи до померања културних граница. И пре конституисања самосталне државе и цркве, у српским земљама и на српском културном простору могуће је пратити динамичност духовних процеса. Због великог броја уништених рукописа није могуће доносити коначне закључке, али и оно што је очувано или се открива у наше време, говори о неким евидентним процесима. Најстарији рукописи и записи на њима указују нам на прве центре глагољске и ране ћирилске писмености и књижевности (Синајска Гора, Хум и Рашка).

Најновија открића, као што смо већ нагласили, указују на то да се и хронолошке и географске границе српске књижевности померају на далеку дијаспору у Синајској Гори, где крајем десетог и почетком једанаестог века делује преписивачки и књижевни круг Димитрија Синаита. Слична измештања граница српске књижевности, ван њеног матичног лингвистичког ареала познајемо и касније у XIII и XIV веку, у Светој Гори и Палестини.

Ипак, највеће и најзначајније измештање граница српске књижевности и писмености започиње век касније, у односу на појаву Димитрија Синајског. Крајем XII века успоставља се својеврсни српски духовни центар на Светој Гори, који не чини само Хиландар. Тако успостављене далеке границе, изван лингвистичке матице, не постају рубови литературе већ доминантни књижевни центри у којима се огледа двоструко зрачење: зрачење византијске духовности на њих и њихово зрачење на матични језички и матични књижевни простор. Док се у новијим нашим књижевностима на рубовима не формирају значајни центри, у средњовековној књижевности на

њеним далеким ободима или новоуспостављеним оазама формирају се велики духовни и књижевни центри. Када је реч о Светој Гори, темељ тој књижевности успоставља Свети Сава, али и његов ученик Доментијан. Настанак те литературе не везује се само за Хиландар, већ и за Кареју, Пирг Преображења Спасова, касније и за манастире Светог Пантелејмона и Светог Павла, значајних по рецепцији светоотачке књижевности. Ако Доментијан и Теодосије припадају самом врху наше средњовековне књижевности, онда најзначајнија њена дела настају ван матичних језичких простора успостављајући тако нове границе, које не означавају рубове те књижевности већ њен најзначајнији центар настао на специфичном простору монашке заједнице у којој доминира духовност грчког израза, али и на коме се укрштају различити словенски језици: поред српског бугарски и руски, али и грузијски. Карактеристично сведочанство о томе имамо у Савином *Житију Светиої Симеона*, у којем се сведочи богослужбено смењивање различитих језика а поводом упокојења Светог Симеона: „И тако многи народи тада дођоше да му се поклоне и да га са великом почашћу опоју. Појали су прво Грци, потом Иверци, затим Руси, после Руса Бугари, потом опет ми, његово стадо сакупљено” (Свети Сава 1986: 115). Несумњиво, ова микрослика представља пример ситуације на ширем културном простору где уместо доминантних граница функционише међусобна комуникација, која подразумева и међусобне утицаје и блиско вишејезичко окружење. Тиме можемо, на пример, објаснити важан утицај митрополита Илариона Кијевског на Доментијаново *Житије Светиої Симеона*.

Пошто је прва српска књижевност институционална књижевност (в. Деретић 2000: 22), њен носилац је, поред државе, и Црква, те су њене границе добрим делом условљене и сакралном географијом и црквеним процесима. Тако ће, на пример, измештање архиепископије из Жиче у Пећ довести и до померања граница српске књижевности ка југу и стварања ширег духовног ареала у коме Пећ има централно место, али га чине и околни Дечани, као и бројне испоснице. Претходни светогорски сусрети двају језика (грчког и српског) и двеју култура (византијске и српске) остварују се и у дубини српске територије. Познато је да је Архиепископ Данило у Пећи, у седишту Архиепископије, установио да се може служити и на грчком језику и формирао књижевно-преводиачки центар у којем су настајали нови преводи са грчког и где су исправљани стари. Све ово говори да је српска књижевност у средњем веку истовремено опстајала у оквиру

својих граница, али и да је имала непрестану и живу комуникацију са матичном књижевношћу.

За разлику од Хиландара, који постаје центар књижевности изван њеног матичног простора, Пећ постаје центар унутар тог простора. Тако црквени центри постају истовремено и књижевни центри који опстају на рубовима политичких граница или постају кључни центри у њеној унутрашњости. У том смислу можемо тумачити и појаву милешевског књижевног круга, познатог пре свега по развоју црквене поезије посвећене Светом Сави и то након преноса његових моштију. Долази и до својеврсне расподеле књижевног репертоара: прозни жанрови посвећени првом српском архиепископу постају доминантни на Светој Гори, а песнички у отаџбини, највише у Милешевима (в. Бојовић 2017).

Поред црквених разлога на померање граница прве српске књижевности утицале су и политичке прилике изражене кроз освајачке ратове или принудна померања становништва.

У време цара Душана, на пример, на туђем етничком и језичком простору, а у оквиру простора матичне византијске књижевности, нове границе српске књижевности досежу до далеког југа, до Сера и Серске области. Неколико аутора примарно или секундарно уз своје име има атрибут Серски: Јаков Серски, Исаија Серски, Јелена Серска (потоња Монахиња Јефимија). Њима треба придодати писара и књижевника Расодера Калиста. Овај центар је одраз концентрације политичке, црквене и културне елите на одређеном простору матичне византијске књижевности и нематичног грчког језика, који остварује живу културну комуникацију са далеком Синајском Гором, са недалеком Светом Гором и матичним језичким и књижевним простором у Србији.

На другој страни, за разлику од Сера, имамо пример да услед миграција и померања становништва ка северу, настају нове границе српске књижевности.

За разлику од јужних простора, на северу нешто касније, изван границе српске феудалне државе, на државном земљишту Угарске, у српским етнографским срединама, ствара се од почетка XV века српска подунавска књижевност (Радојичић 1967: 22). Средње Подунавље добија на значају нарочито у време Велике сеобе Срба. Том сеобом, како каже Радојичић, повећава се српски живаљ у Подунављу, а „подунавска књижевност добија нове подстреке и њен значај расте, тако да она постаје главна српска књижевност, на чијем

ће се земљишту у другој половини XVIII века рађати постепено нова српска књижевност” (1967: 23).⁹

И ово потврђује да, независно од епохе, постоји тенденција националне књижевности да „својим садржајима и особинама прелази или показује тежњу да пређе лингвистичке, политичке и културне границе свога народа и да продре у духовне просторе других народа” (Деретић 1996: 49). Типичан пример може бити и утицај српске књижевности на руску и појава значајних српских аутора у руској књижевности или, са друге стране, појава грчких писаца, који стварају на српском, у нашој књижевности.

Границе прве српске књижевности и границе унутар ње саме не треба посматрати статично, већ је неопходно имати у виду њихову растегљивост и променљивост. Границе не раздвајају само просторе, већ раздвајају оно што је било од онога што ће бити, освећено време од обичног времена, свето место од световног окружења. У свим овим релацијама можемо тражити границе прве књижевности и још више границе унутар ове књижевности. Границе унутар књижевности (темпоралне, жанровске и сл.) представљају посебну тему за разматрање и улазе у питање поетике. Најбоље се то може пратити преко жанра житија као сложеног жанра, који конституише међусобне унутрашње границе.

Наша намера била је пре свега да укажемо на процес померања граница у зависности од формирања нових књижевних и језичких центара. Не занемарујемо и улогу институција и духовних центара. Као доминантно институционална књижевност, дакле књижевност цркве, прва књижевност следи процес формирања сакралне географије, која настаје не само преко црквених већ и преко друштвених и политичких кретања. У тим кретањима није задатак књижевности да само попуњава нове просторе духовним садржајима, већ и да осмишљава те садржаје конституишући нове границе примарним лингвистичким и богослужбеним средствима. У основи сваког кретања у средњем веку стоји богослужење и успостављање богослужбеног поретка. Ново место богослужења постаје једна од оних тачака, која у повезивању са сличним тачкама не доводи само до измештања претходних граница у нове просторе, већ и тај нови простор (често формиран у дијаспори) везује за матични простор националне културе и књижевности. Пошто је

9 Видети о овоме и: Радојичић 1967: 310.

богослужење најзначајнији феномен средњовековне културе¹⁰, са којим је у најужој вези књижевност, онда можемо закључити да је потреба за новим богослужбеним простором основ за настанак нових граница књижевности.

ЛИТЕРАТУРА

Аристотел 2007: Aristotel, *Metafizika*, Beograd: Paidea.

Бјелаковић и Курешевић 2023: И. Бјелаковић, М. Курешевић, „Осврт на историјске границе српског књижевног језика (жанр, простор, време и социјална стратификација)”, у: А. Милановић (ур.), *Границе српског језика. Зборник радова са Треће интеркапеларске српскичке конференције одржане у НОКЦ „Вук Караџић” у Тршићу 17–19. јуна 2022. године*, Београд: Завод за унапређивање образовања и васпитања, 115–130.

Богдановић 1980: Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд: Српска књижевна задруга.

Богдановић 1986: Д. Богдановић (прир.), *Шесћ века XIV века*, Београд: Просвета – Српска књижевна задруга.

Бојовић 2002: Д. Бојовић, „Идеје србистике и наставни програм Старе српске књижевности”, у: *Дело Пейтра Милосављевића и србистика*, Косовска Митровица: Филозофски факултет, 316–323.

Бојовић 2017: Д. Бојовић, „Доментитанов опис преноса моштију Светога Саве у светлу Христових празника”, *Годишњак Капеларе за српску књижевност са јужнословенским књижевностима*, XII, 43–55.

Бојовић 2020: Д. Бојовић, *Радуј се јер те српска уста хвале. Антиложија српске теолошколике поезије*, Ниш: Међународни центар за православне студије.

Бојовић 2022: Д. Бојовић (ур.), „Срби и Синајска Гора”, темат у: *Црквене студије*, 19, Ниш: Центар за црквене студије – Међународни центар за православне студије.

Деретић 1996: Ј. Деретић, *Пути српске књижевности: идентитет, границе, тежње*, Београд: Српска књижевна задруга.

Деретић 2000: Ј. Деретић, *Етиде из старе српске књижевности*. Нови Сад: Светови.

Занини 2002: Р. Zanini, *Značenja granice. Prirodna, istorijska i duhovna određenja*, Beograd: Clio.

Јовановић 2000: Т. Јовановић, *Стара српска књижевност, христоматија*, Београд: Филолошки факултет; Крагујевац: Нова светлост.

Наумов 2009: А. Наумов, *Старо и ново. Студије о књижевности православних Словена*, Ниш: Центар за црквене студије.

Наумов 2024: А. Наумов, „Библија у Савином Житију Светог Симеона као предмет интересовања”, у: Д. Бојовић, Ј. Стошић, *Свети Сава и Доменијан*, Ниш: Центар за црквене студије – Центар за византијско-словенске студије Универзитета у Нишу, 87–94.

Павловић 1971: Д. Павловић, *Старија јужнословенска књижевност*, Београд: Научна књига.

Павловић и Маринковић 1975: Д. Павловић, Р. Маринковић (прир.), *Из наше књижевности феудалној доба*, Београд: Просвета.

10 Види: Наумов 2009: 9–17.

- Подскалски 2010:** Г. Подскалски, *Средњовековна историјска књижевност у Бујарској и Србији (865–1459)*, Београд: Православни богословски факултет.
- Радојичић 1967:** Ђ. Сп. Радојичић, *Књижевна здања и стварања код Срба у средњем веку и у ширско доба*, Нови Сад: Матица српска.
- Савић 2019:** В. Савић, *Српска књижевна реч у својим првим историјским*, Подгорица: Матица српска – друштво чланова у Црној Гори; Ниш: Међународни центар за православне студије.
- Свети Сава 1986:** Свети Сава, *Сабрани списи*, прир. Д. Богдановић, Београд: Просвета – Српска књижевна задруга.
- Трифунковић 1964:** Ђ. Трифунковић (прир.), *Бирило и Методије*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Трифунковић 2009:** Ђ. Трифунковић, *Српска књижевност, основи*, треће проширено издање, Београд: Чигоја штампа.
- Хафнер 2001:** С. Хафнер, *Српски средњи век*, Београд: Завод за уџбенике.
- Шукало 2022:** М. Шукало, „Границе именовања – именовање граница”, у: *Идентификационе промене: српски језик и књижевност у доба транзиције*, Јагодина: Факултет педагошких наука, 7–23.

MOVING THE BOUNDARIES OF THE FIRST SERBIAN LITERATURE

Summary

Even though one of the most important frameworks of the boundaries of Serbian medieval literature is of linguistic nature, this paper points out the moving of these boundaries outside of their dominant linguistic and cultural area. The communicational potential of Serbian literacy and its *first* (oldest) literature has influenced the apparition of the first literary centres in diaspora, separated by the cultural mainstream by geographical space, yet connected to it by language, spirituality and literature. The scientific discovery of new literacy centres allows us to move the chronological boundaries of Serbian literature. Church proceedings and religious needs also had and undoubtable potential to impact said movement of the literary borders.

Keywords: first literature, boundaries, the Middle Ages, church proceedings, the Serbs.

Dragiša P. Bojović

Лидија Р. Томић*

Филолошки факултет Универзитета Црне Горе

Студијски програм за српски језик и јужнословенске књижевности

СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ У ЦРНОЈ ГОРИ – ОД ТРАДИЦИЈЕ ДО ИДЕНТИТЕТА

Четврта интеркатедарска србистичка конференција у Тршићу, с темом о границама српске књижевности, отворила је бројна питања у дефинисању и научном разматрању њеног постојања. Задатак овог рада је да сагледа однос српске књижевне традиције и идентитета у историјској вертикали постојања у Црној Гори, као и да укаже на појаве разбијања српске књижевне традиције у називу црногорске књижевности без српског поријекла и имена.

Кључнеријечи: српски језик, српска књижевност, црногорска књижевност, Црна Гора, књижевна традиција, идентитет, политика, култура.

Српска књижевност у Црној Гори заснована је на традицији српског језика. Њим је одређена суштина и темељни идентитет књижевног наслеђа, од средњовјековне књижевности до данас. Питање имена књижевности у стваралачкој традицији Црне Горе везује се за српски језички простор, а тим и за ареал српског језика у цјелини.

Назив црногорска књижевност, до политичких прилика у другој половини XX вијека, није био у колизији с поријеклом и суштином српске књижевности на простору Црне Горе. Књига *Прејлед књижевног рада Црне Горе од владике Василија до 1918. године* (Ђукић 1951) вреднује изабрану књижевну епоху у Црној Гори према постављеној теми у наслову или оквиру који се не издваја из токова српске књижевности у цјелини. Проучавање „књижевног рада” у Црној Гори изазвано је потребом да се надомести недостатак књижевно-историјског прегледа књижевности у Црној Гори и да се он хронолошки и вредносно одреди. Трифун Ђукић полази од става да се „књижевна критика мало [...] бавила стварима црногорских писаца. Изузетак је, као што сам већ рекао, једино Његош. Сви други остајали су готово по страни од објективног суда. Отуда је у овој студији исто толико обрађена пажња на квалитет колико и

* lidija.tomicpg@gmail.com

на садржајну страну књижевних производа” (Ђукић 1951: VIII). Недостатак књижевно-историјског и критичког увида у „књижевни рад” у Црној Гори био је превазиђен појавом Ђукићеве књиге, тим прије што је Ђукић објединио токове књижевних појава, аутора и књижевних дјела, везаних за „Доба прије Његоша”, „Доба Његошево”, „Доба после Његоша”.

Књижевни развој у Црној Гори иде трагом усмене и писане традиције, сагласне ауторима и дјелима изабраног оквира. Књижевни развој повезан је с друштвеним, политичким и културним токовима тог времена, нарочито с достигнућима династије Петровић Његош, која је књижевном стваралаштву дала печат Црне Горе у њеном књижевном, духовном и културном развоју.

Да је историја Црне Горе тема у књизи *Историја Црне Горе* (Вујовић и др. 1970) говори двотомно издање које тумачи период „Од краја XII до краја XV вијека”. По поглављима, у првом тому, третира се: „Зета у држави Немањића”, „Књижевност”, „Архитектура”, „Скулптура”, „Сликарство и примијењена умјетност”, док је у другом тому описана „Црна Гора у доба обласних господара”, са увидом у све периоде и развој зетске државе. Посебно значајан дио књиге чине поглавља о књижевности и умјетности, у којима се говори о књижевним споменицима XV вијека, о умјетности и култури у вријеме Балшића, Црнојевића, Косача, као и о развоју Котора у том времену. Историјске координате Зете говоре о тековинама друштвеног и културног развоја, о раду писара и правописним особинама *Мирослављевој јеванђеља*, *Вукановој јеванђеља*, у којима су „јасни трагови старословенских и македонских предложака” и особина „у развоју српског књижевног језика и кроз то [...] правца даљег развоја јединствене српске средњовјековне књижевности” (Вујовић и др. 1970: 104). У Зети XIV и XV вијека писани „споменици [...] зетске књижевности [...] показују истовјетност основне линије развоја са оном у претходном раздобљу: континуитет немањићке традиције; исихастичко-монашко освјежење; појачани интерес за историјско посматрање – али опет у византијском, религиозном и монашком тону” (Вујовић и др. 1970: 371). У том духу је настала Ободска штампарија „као наговјештај једног новог доба” које се огледа у бројности „црквених и манастирских библиотека у средњовјековној Србији уопште, од литургичких књига у ужем смислу до хагиографије, теологије и филозофије” (Вујовић и др. 1970: 396).

Из те временске перспективе, раскорак у односу на дотадашњи статус српске књижевности у Црној Гори друге половине XX вијека може се пратити кроз статус Удружења књижевника Црне Горе, од његовог оснивања до данас. У књизи *Вријеме ријечи. Удружење књижевника Црне Горе од 1946. до 2020* (Краљ и Ђуковић 2020) документоване су фазе развоја ове организације од 1946. године до садашњег времена. Удружење је тада основано као „повјереништво Савеза књижевника Југославије за Црну Гору“, а тек 1956. прерасло је у „Удружење књижевника Црне Горе“ (Краљ и Ђуковић 2020: 10). Историјат развоја УКЦГ говори о књижевним и културним збивањима у Црној Гори. Деведесетих година XX вијека Удружење, својим дјеловањем, не одговара владајућем режиму, због чега доживљава прогон изазван јавним реаговањима, нарочито „поводом велике хуманитарне катастрофе која је задесила српски народ Крајине“ (Краљ и Ђуковић 2020: 23), а потом и поводом реакција Удружења на преименовање српског језика и проглашавања „црногорског језика“ службеним у Уставу Црне Горе. Одлуком Министарства културе Црне Горе, 2003. године, Удружење књижевника Црне Горе скинуто је с буџетског финансирања, чиме је било угрожено како његово постојање, тако и пословање (издавање часописа *Сиварање*, листа *Овдје* итд.). УКЦГ формира Одбор за заштиту права који констатује да им је „онемогућен приступ државним медијима, писаним и електронским, као и учешће на трибинама НБ 'Радосав Љумовић', Перјаничког дома на Крушевцу, КИЦ 'Будо Томовић' и сличним институцијама културе“ (Краљ и Ђуковић 2020: 25). У обраћању државним институцијама „Одбор апелује на Владу РЦГ и на институције културе да омогуће члановима УКЦГ нормално дјеловање, штампање књига, учешће на одговарајућим трибинама и наступе на државној телевизији, бар у оноликој мјери колико је то омогућено другој страни“ (Краљ и Ђуковић 2020: 26). Друга страна – Црногорско друштво независних књижевника и Црногорски ПЕН – има политичку подршку, због које садашњи предсједник УКЦГ Новица Ђурић тада изјављује: „Преотели су нам Ратковићеве вечери поезије, Мирослављево јеванђеље и уступили их онима који негирају све вриједности које симболизује ова награда. Најзначајније књижевно признање 'Марко Миљанов' избрисали су са списка званичних награда, а иста судбина чека и највећу државну награду за књижевност 'Његошеву награду', о чему најбоље свједочи ускраћивање и недодјеливање те награде једном од двојице признатих писаца – Милораду Павићу и Бранимиру Шћепановићу.

Недавне изјаве преко ТВЦГ и појединачно именовање будућих лауреата, свједоче о томе да ће ова награда примити локални карактер” (према: Краљ и Ђуковић 2020: 25). Писац Миодраг Ђупић, у име Одбора за заштиту УКЦГ, револтирано изјављује и свједочи „медијску пропаганду државне телевизије која, из ноћи у ноћ, пред камере доводи књижевне политиканте, настојећи да измијене мапу књижевног стваралаштва у Црној Гори, од Његоша наоვაмо, и да нам на тај начин промијене идентитет, језик, вјеру и нацију” (према: Краљ и Ђуковић 2020: 26).

Такве намјере биле су присутне и раније, али се нијесу разумјеле као начин да се књижевност у Црној Гори изузме из оквира српске књижевности. У критичким радовима користе се термини „наша књижевност”, „народни језик”, „наш језик”, што видимо и у тексту „Предњегошевско доба у нашој књижевности” др Ника С. Мартиновића (1966). Аутор пише о континуитету и токовима црквене и световне традиције. Он полази од словенске усмене традиције, са закључком „да је на територији Црне Горе, од досељења Словена на Балкан, живјела стара словенска митологија” (Мартиновић 1966: 10), упућујући на словенске топониме, могиле и стећке. У бугарштицама и десетерачким пјесмама из Боке Которске види „изблиједјеле трагове најстарије културне историје Словена у Црној Гори” (Мартиновић 1966: 12). Говорећи о правним споменицима и црквеној књижевности, Мартиновић (1966 : 15) захвата питање писма и каже да „словенска писменост у нашим крајевима почиње Ћирилом и Методијем”. Док говори о примијењеној умјетности на примјеру Мирослављевог јеванђеља, има у виду српску средњовјековну традицију, као што је има у виду када је ријеч о градитељству. Међутим, када говори о књигама, не наводи име језика на којем су писане, осим назива „народни језик”, дакле – језик народа, језик у општем смислу, а не српски језик. И онда када помиње ћирилицу, не спомиње име језика („У својој штампарији, Андреола је имао латински и ћирилски слог. Штампao је на народном и на италијанском језику”, Мартиновић 1966: 18). За традицију писане књижевности употребљава термин „словенски језик” и „народни језик”. Ако је ријеч о другим језицима, наводи италијански и латински језик. У првој половини XIX вијека, до појаве Његоша, наводи и имена „народних главара”, међу њима Арсенија Гаговића из Пиве који је писао на руском језику. У закључку пише о тешким условима у којима се развијало стваралаштво „нашег народа”.

Текстови Радоја Радојевића у књизи *Токовима црногорске књижевности* – „Црногорске легенде”, „Црногорске народне бајке”, „Хумор и сатира у Његошеву дјелу”, „Пјесничка мисао у Његошевој *Лучи микрокозма*”, „Хумор и сатира у дјелу Стефана Митрова Љубише”, „О поетици Марка Миљанова Поповића”, „Лирско-драмске синтезе о кратким поемама Мирка Бањевића” – указују на аутохтоност црногорске књижевности, јер у „културно-историјском наслеђу, тако разнородном”, а присутном у систему интернационалних мотива, њихово обликовање „даје посебне карактеристике етничком и духовном бићу Црногораца” (Радојевић 1978: 12). Његова мисао да „у црногорској народној поезији, епској и лирској има, веома добрих легенди-пјесама” (Радојевић 1978: 27), да су „црногорске народне бајке несумњиво, по својим особина и умјетничким вриједностима, репрезентативне [...] за интердисциплинарно посматрање ове књижевне врсте као и најпознатије бајке других народа” (Радојевић 1978: 33), афирмише „специфичан умјетнички језик духовне надградње народа у којем је настала” (Радојевић 1978: 34). Одреднице „црногорска народна књижевност”, „црногорска фантастика”, „црногорске народне бајке” имају „културни дотицај са другим друштвеним заједницама” (Радојевић 1978: 35), највише „античким грчким митовима” и римским писаним наслеђем („Грчко-римска митологија одаје видне трагове у црногорској фантастици уопште”, Радојевић 1978: 35). Српска језичка и књижевна историја се не спомињу у токовима црногорске књижевности. Радојевић тврди да је „бајка *Зла жена*, коју је Вук Ст. Караџић објавио у збирци *Српске народне приповијесте*, под бр. 37, варијанта ове, што се види по свим елементима, када је упоредимо са варијантама записаним у Црној Гори” (Радојевић 1978: 39). Вук је записивао и објављивао од пјевача и казивача из разних крајева Црне Горе, Србије, Херцеговине, Босне, али га територијално одређење, осим података гдје их је чуо и од кога записао, није опредјељивало да их ситуира у неки други књижевни простор осим српске књижевности.

Именовање књижевности према имену језика на којем она настаје и развија се постаје проблематично утолико што се назив црногорска књижевност сепарира у оквир Црне Горе и што се у елаборацији њеног идентитета све мање спомиње име српског језика. Најчешће се користе термини „народни језик” или „наш језик”. У предговору књизи *Фреске на камену*, посвећеној Петру I Петровићу Његошу, у тексту „Ријеч – писана руком невоље”, писац

Чедо Вуковић (1965: 7) констатује да се „посланице одликују лијепим, доста чистим народним језиком” (Вуковић 1965: 18), да је „језик у посланицама Петра I, па и у пјесмама и другим његовим текстовима, веома близак језичким основама од којих је полазио Вук Караџић, а и да не говоримо о најтјешњој језичкој сродности са Његошевом писаном ријечи” (Вуковић 1965: 18). Међутим, нема имена језика, осим уопштене квалификације која репрезентује језик Петра I као „свој језик” („То говори о његовој особини да свој језик еластично прилагођава потребама, о настојању да буде што ближи ономе коме се обраћа, као и знатним личним могућностима изражавања, о разноврсности и богатству његовог језичког фонда...”, Вуковић 1965: 19). Петар I се у посланицама обраћа Црногорцима, Брђанима, Которанима, Морачанима, Ускоцима, Црмничанима, Дробњацима итд., не искључујући српски етнички дијапазон. Национална припадност Петра I чита се у писму (посланици) архимандриту Арсенију Гаговићу, гдје каже: „Ми смо Срби такови, не знадемо нити хоћемо знати друго, нако један другога гонити и у несрећу и безчест постављати, и што који више ради за добро општенародње, то се више завист против њега вооружава, која у српском народу, како и у греческом, гордост царује” (Петровић 1965: 87).

Идентитет српства у одређењу црногорске књижевности све више се потискује у текстовима аутора који су се залагали за формат црногорске књижевности без српског имена. Говори се о „склопу језичког израза старе Црне Горе” (Вујачић 1974: 13), о Његошевом дјелу у којем се „слило цјелокупно наслеђе црногорско – језичко, етичко, историјско, поетско” (Бањевић 1969: 7). Да се тежња ка удаљавању од историјске перспективе српског имена у црногорској историји третира супротно историјској истини показују ставови Радослава Ротковића у књизи *Велика завјера њрошив Црне Горе* (2001), као и друга издања, објављена у оквиру Невладине организације „Црногорска издања”, у књигама које се, супротно перспективи поменуте *Историје Црне Горе*, на другачији начин баве поријеклом Црногораца, њиховом историјом, односом Црне Горе и Душановог царства, Подгоричком скупштином, битком на Вучјем долу итд.

Једна од последњих манифестација с темом српске књижевне традиције у Црној Гори јесте научни скуп под називом „Косовски бој у историји, традицији и стваралаштву Црне Горе”, одржан у ЦАНУ (1990). Научни скуп је отворио писац Чедо Вуковић бесједом у којој поред емотивне евокације „косовских рана” преовлађују поетски емотивни доживљаји Косова у дјелима насталим у Црној

Гори („Косово је у сржи прве штампане књиге Црнојевића. Оно је у историји владике Василија, у посланицама и стиховима Петра Првог, у записима народним и главарским. Косово је у свевидој пјесми слијепих гуслара – све до високе пјесничке ријечи Његошеве, до порука Стефана Митрова Љубише, Марка Миљанова и других, који потомству оставише потомство ријечи“, (Бабовић 1990: 12). Необично је да се из овог становишта догодила промјена у доживљају књижевне традиције и да је у вријеме политичких заокрета Чедо Вуковић изјавио је „одувијек“ говорио „црногорским језиком“.

Књижевност у Црној Гори данас се третира на два начина. Један се односи на име српске, други на име црногорске традиције. Књижевни историчари у Црној Гори различито посматрају књижевно наслеђе у Црној Гори. Ако се полази од настанка дјела и поријекла аутора из Црне Горе, све више је присутна идеолошка матрица црногорске књижевности. Изабрани критеријум, на тај начин, укључује писце који су у традицији српске књижевности. Због тога је критеријум поријекла постао гранична линија за питање о статусу српске књижевне традиције у Црној Гори. Данас, када се формирао „црногорски језик“, политика потискивања и преименовања српске књижевне традиције, уз најновији начин каталогизације књига у Централној библиотеци „Ђурђе Црнојевић“ на Цетињу, представља културоцид и поништавање српског књижевног наслеђа јер се књижевна дјела писана српским језиком заводе под именом „црногорског језика“. Таквим језичким инжењерингом српско име језика се губи, а на сцену ступа асимилација и преименовање српске књижевне традиције.

Одредница „црногорска књижевност“ за писце и пјеснике који припадају српској језичкој традицији, подразумијева књижевно стваралаштво у јединству српског језика и књижевног простора који не парцелизује и не сепарира књижевност у Црној Гори од књижевности на српском језику у цјелини. Идеолози црногорске књижевне посебности све што је настало употребом српског језика зову црногорским наслеђем, без интегративног односа са српском књижевношћу. Сепарација црногорског од српског и српског од црногорског имена довела је до логичке забуне, утолико прије што се црногорска књижевност у Црној Гори концептуализује према простору, а не језику на којем је настала. Амбиција да се потисне име српске књижевне традиције није плодотворна, јер књижевност у Црној Гори никада није била изван токова српске књижевне традиције. Одредница црногорска књижевност упућује

на оквир у којем се развијала. То говори да се у имену црногорске књижевности не губи српска књижевна традиција и да се не мијења њен континуитет, утемељен у српском језику и његовој примјени. Ипак, да се односи српског и црногорског именовања књижевности компликују, показале су године после Другог свјетског рата, с комунистичком влашћу која интензивира идеју о црногорској књижевној перспективи и њеном развоју.

Промјена у статусу српске књижевности догодила се у тренутку када је за име црногорске књижевности императивно ауторизован национални оквир. Одређење књижевности из Црне Горе постало је мјерило за име црногорске књижевности, без обзира на ауторе и дјела који су се развијали у српској књижевности. Књижевно наслеђе Црне Горе укључивало је, по том критеријуму, писце са ове територије и ауторе који су се књижевно остварили изван ње, не остављајући простор да се традиција српске књижевности развија на начин како то име српског језика подразумева.

Црногорска књижевност, тим начином, постаје именитељ за ствараоце који су у темељима развоја српске књижевности у цјелини (Марко Миљанов, Стефан Митров Љубиша, Петар Петровић Његош, потом Михаило Лалић, Миодраг Булатовић, Борислав Пекић, и др.). Колизација између једног и другог назива књижевности ствара конфузију у одређењу српске и црногорске књижевне традиције, иако се ради о једној књижевности по којој, како би требало, српска књижевност у Црној Гори и црногорска књижевност српског језичког корпуса нијесу супротстављене стране. Међутим, однос црногорске књижевности и српске језичке традиције учинио је да се назив књижевности политизује. С обзиром на чињеницу да су по структури становништва у Црној Гори заступљени Срби, Црногорци српског поријекла и етнички Црногорци, термин „црногорска књижевност” унифицира и занемарује књижевну традицију на српском језику.

Ако се вратимо на историјску прошлост, историја настанка и развоја Црне Горе говори да су се њене границе и називи мијењали, да је она била Диоклитија и Зета и да је тек од XV вијека назив Црна Гора постао коначан. Историјска наука није једногласна у третирању њеног простора. Једни извори говоре о српским областима, кнежевима и владарима који су изборили државотворност Црне Горе, док други говоре да су Војислављевићи, Балшићи и Црнојевићи црногорске династије, иако тада Црна Гора није постојала у формату из којег се изводи припадност владара тог доба. Историја у овом смислу није предмет нашег рада, али је основ за разумијевање

двострукости која је и поставила антагонизам на више планова у развоју Црне Горе. У односу на историјску слику Црне Горе у књизи *Историја Црне Горе* (Вујовић: 1970), каже се да је „Мала Црна Гора остала [је] тако пред крај 15. вијека последња оаза некадашње велике и моћне српске државе, оаза у којој се још одржала извјесна самосталност домаћег владара” (Исто: 326). Савремена црногорска мисао о стварању Црне Горе прилагођена је политички заснованој идеји црногорске посебности, од имена до одвојености од свега што се српском традицијом или именом зове. С тим у вези, у односу на српску православну традицију у Црној Гори, данас се традиција Српске православне цркве проблематизује тако што се намеће и прокламује идеја о аутокефалности Црногорске православне цркве. Историјски извори говоре другачије, историјат црквеног живота такође, о чему сведочи замисао Црнојевића да окупе калуђере „из напуштених цркава око Скадарског језера”, како би могли „да наставе традиционалну дјелатност српске цркве” (Исто: 329).

Историјска и лингвистичка мапа српског језика одавно је научно описана у Црној Гори. Позивамо се на податке да „са простора Зете није сачуван велики број споменика писаних српским језиком у времену до краја 15. вијека” (Стојановић 2020: 57), али да се „лексичке јединице од етнонимске основе СРБ- на простору Дукље/Зете” (Исто: 56) „јављају [се] у разним временима и контекстима” (Исто: 57). Идући за српском језичком традицијом на простору Црне Горе и подразумеивајући *Мирослављево јеванђеље* које је настало на простору некадашње хумске области, а данашњег Бијелог Поља, наука о језику име српског језика прати и кроз „именовања разних српских области (с различитим степеном средњовјековне државности и различитим међусобним односима” (Исто: 57). Поводом назива српских земаља корисно је позвати се на текст „(Псеудо)класични и стари називи српских земаља у старим српским изворима” Виктора Савића (2019: 95–125) у којем се називи „рашка”, „српска” и „поморска” област, територија, земља, тумачи „у основној титули из времена краљевства, *Српске земље и њоморске*” која „не говори о стварној политичкој дихотомији, актуелној или историјској, него је израз вишеслојног обједињавања” (Исто: 117). У том смислу, назив језика је огледало народа, а књижевност огледало језика. Значајно је примијетити да се још од Црнојевића језик именовао српским („млетачки дужд Л. Лоредан [...] пише да је „*йисан и њоййисан српским језиком и српским словима*”, Стојановић 2020: 59), да је у Ободској штампарији ћирилицом штампан *Окѣоих* првогласник

1494, да је штампарија Божидара Вуковића Подгоричанина из XVI вијека била најзначајнија институција српског језика, да је њену традицију наставио Вуковићев син Вићенцо, да је у которској штампарији Јеролима Загуровића 1569. године штампан *Псалтир*, а 1799. *Жерџиве Аврамове*, Вићентија Ракића – „прва штампана књига на простору данашње Црне Горе након Црнојевића штампарије” (Стојановић 2020: 61). Књига је превод са грчког на српски језик. Треба навести 1754. годину када је у Санкт Петербургу штампана књига *Историја о Черној Гори* Василија Петровића, али и Његошеву штампарију која је из Петрограда допремљена на Цетиње 1834. године. У њој је штампан Његошев *Пусићњак цетињски*, *Вукове йословице*, *Дика црнојорска* Симе Милутиновића Сарајлије, календар *Грлица* (1835–1839) итд. У вријеме књаза Данила, штампан је календар *Орлић* (1865–1885), листови *Црнојорац* (1871) и *Црнојорка* (1884. и 1885), први црногорски књижевни часопис. По његовом гашењу појављује се *Зетџа*, као и *Глас Црнојорца* (1879), с прекидима до 1922; од 1917. до 1922. излазио је у Неију и Риму. Прегледу листова додајемо часопис *Луча* (1895–1900), с књижевним прилозима, потом *Књижевни лист* (1901–1902) и часопис за науку и књижевност *Дан* (1911–1912). Сви текстови писани су српским језиком.

Књижевни живот у Црној Гори споро се развијао. Писци и пјесници из Црне Горе припадали су српској језичкој традицији, утемељеној у језику Његоша, Љубише, Миљанова, Николе I. Двадесети вијек, с појавом часописа, нарочито часописа *Зайиси* (1927–1933), подстиче књижевни и културни развој у Црној Гори. Између два рата изостала су модерничка трагања у шире схваћеном јужнословенском модернизму. Умјесто њих, јавила се књижевност социјалне литературе или књижевност међуратног друштвеног и социјалног активизма. Био је то покрет идеолошки снажног опредјељења за књижевност социјалне оријентације (Јанко Ђонових, Мирко Бањевић, Радован Зоговоћ, Стефан Митровић, Радосав Љумовић, Михаило Вуковић, Ђорђе Лопичић, Вукајло Кукаљ), за који се везује одредница „црногорски књижевни токови” у оквиру југословенске ангажоване књижевности. Пјесници социјалне оријентације, од Новака Симића до Јована Поповића, говоре да су *Зайиси* били отворени за пјеснике из Србије, Далмације, Хрватске, те руске, француске и њемачке ауторе. Међуратни период социјалне књижевности достиже свој зенит у оријентацији и прилозима часописа *Слободна мисао* (1922–1941), *Развршје* (1932), *Ваљци* (1933), *Гранић* (1934), *Зетџа* (1930–1941). Овај период

карактерише усредсређеност на црногорску социјалну стварност и у том духу она је књижевни одговор на изазове друштвене стварности. Књига *Црнојорски књижевни шокови између два рајта* (Вујачић 1981) репрезентује књижевни живот у Црној Гори, који, опет, иако кохерентан на њеном простору, није одвојен од развоја шире схваћене југословенске књижевне сцене.

У њој, српска и црногорска књижевност нијесу два појма. Њих обједињава језик. О вези српског језика и књижевности говорили су Доситеј Обрадовић и Вук Стефановић Караџић, први по концепту „лингвистичког типа нације”, а други, из „лингвистичко-етнографског рада” (Ковачевић 2016: X). Доситејеви критеријуми једног језика обухватали су српски народ на јужнословенским просторима, иако су се називали по просторима на којима су живјели другачијим именом. У *Писму Харалампију*, Доситејева мисао „Ко не зна да житељи црногорски, далматински, херцеговачки, босански, сервијски, хрватски (кромје мужа), славонијски, сремски, бачки и банатски (осим Влаха) једним истим језиком говоре?” (Обрадовић 2010: 68) наглашена је ставом да „закон и вера може се променити, а род и језик никада” (Исто). Вук Караџић у *Ковчежићу за историју, језик и обичаје Срба сва три закона* и у тексту под називом „Срби сви и свуда”, развија исту идеју, „истина много шире и са јасним критеријумима разграничења Срба од сродних а сусједних народа” (Ковачевић 2016: XI). Вук свједочи да „сви паметни људи и од Грчкијех и од Римскијех Срба признају да су један народ и труде се да би мрзост због закона или са свијем искоријенили или барем умалили што се више може, само је онима Римскога закона још тешко Србима назвати се, али ће се по свој прилици и томе мало по мало навикнути; јер ако неће да су Срби, они немају никаквог народног имена. Да реку да су једни Славонци, други Далматинци, трећи Дубровчани, то су све имена од мјеста у којима живе и не показују никаквог народа. Да реку да су Славени, то су и Руси и Пољаци и Чеси и сви остали Славенски народи. Да реку да су Хрвати, ја бих рекао да ово име по правди припада најприје само Чакавцима, који су по свој прилици остаци Порфирогенитових Хрвата и којијех се језик мало разликује од Српскога, али је опет ближи Српскоме него и једноме Славенском наречију” (Караџић 2014: 7).

Кратким подсјећањем на Доситеја и Вука, наглашавамо да се у односу на описану распрострањеност и идентитет српског језика, временом, остваривала трансформација назива српског језика, с једне, али и назива књижевности, с друге стране. Од педесетих

година XX вијека, у Југославији се формирају просветне и културне институције с националним именима, као и националним програмима развоја. До тог времена, у вријеме „међународно признате државе Књажевине или Краљевине Црне Горе” (Маркуш 2021: 9), „српство је по природи ствари духовни извор и историјска утока патријархалне Црне Горе [...]”, као што је „аутентично Црногорство у ствари аутентично Српство” (Исто). Послератна идеологија комунизма разорила је корпус српског националног континуитета и учинила да се заокрет од традиције догоди у другачијем квалификовању традиције, што је, у поређењу с ријечима књаза Данила I, у Законику Данила I, у члану 92 Законика, гдје каже да „у овој земљи нема никакве друге народности до једино српске и никакве друге вјере до једино православне источне [...]” (Маркуш 2021: 31), изневјеравање традиције и њено мијањање.

Када је ријеч о разлозима потискивања српске књижевне традиције корисно је позвати се на хрестоматију *Црнојорска књижевности у књижевној критички I* (Калезић 1990). У предговору под називом „О пројекту и поводом њега, уз књигу прву” (Калезић 1990: 7), аутор каже: „Први и најкрупнији проблем у овом кругу био је и остао онај који се тиче бића и статуса црногорске књижевности. У огромној већини текстова, наиме, у којима се третира односни предмет, тај предмет није означен својим, посебним именом, већ му је дат статус сегмента развијених сусједних литература, српске и/или хрватске” (Исто: 7). Аутор предговора говори о недозвољеном „регионалном” статусу црногорске књижевности, јер „ако се дјелови цјелине, коју сматрамо црногорском књижевношћу, у великом броју критичких текстова третирају другачијим именовањем, што имплицитно подразумева и другачију припадност, колико је таква литература као национална посебност уопште могућна?” (Калезић 1990: 8). У анализи односа према хрватској и српској страни, за ову тему је корисно навести став да се „од почетка XVIII, а нарочито током XIX вијека, у слободном дијелу Црне Горе и у ширем континенталном залеђу снажно [...] афирмисало осјећање припадности 'српском племену'” (Калезић 1990: 8). Касно освјешћивање о важности постојања националне књижевности види се у друштвеним, социјалним и политичким разлозима, од којих „посебан значај има закасњело и успорено формирање црногорске нације” (Исто : 9). С тим у вези, Калезић говори о „новој свијести и схватањима” (Исто: 9), који се разликују од „стarih идеја и интереса”, „традиција и инерција” (Исто), по којима су српски и хрватски историчари

књижевности књижевно наслеђе у Црној Гори третирали интегрално или у поларизацијама које одговарају националном кључу. У случају Петра II Петровића Његоша сматра да је црногорски пјесник, али се не слаже с полазиштем које „...прећутно, но свјесно и тенденциозно – превиђа, па чак и одриче, присуство и припадност великог умјетника ријечи духовној ризници српске културе” (Калезић 1990: 11). Чини се да је у овом ставу сабрана укупна проблематика тог односа, која се може, сматра аутор, посматрати у динамици етничких помијерања и односа. Стога се, у односу на почетни став о посебности црногорске књижевности развија мисао да „у процесу диференцијације етноса – најзад – њихове граничне линије су се помјерале према промјенљивој ћудљивости историјских сила. Међупростор се преображавао од чињенице раздвајања у фактор прожимања или обрнуто. На другој страни, одређени садржаји (појаве, писци, дјела), који у својој вертикали спадају у корпус књижевног наслеђа или књижевне историје једног народа, појединим својим сегментима, па чак и као цјелине, могу да се укључују у књижевни и уопште културни фондус других, особито сусједних, поријеклом и вјером, духом и историјском судбином блиских народа” (Калезић 1990: 12). Свјестан да је немогуће пренебрегнути чињеницу да се писци под ознаком „црногорска књижевност” не могу одрећи припадности српској и хрватској књижевности, аутор се опредјељује да у антологију уврсти писце „због њихових других обиљежја и функција које могу ’преузети’ у новом контексту, коначно због вриједности којих у њима не само да има, већ у повећем броју примјера нијесу ни тако скромне, како би се у први мах, поводећи се за површним утисцима, могло помислити” (Исто: 14). Калезић у *Хрестоматију* уноси критичке текстове српских, хрватских и црногорских историчара књижевности и књижевних критичара, што опет говори о немогућности граничних односа, већ о преплитању истог књижевног ткива. Сам наслов поглавља о изабраној библиографији („Изабрана библиографија радова о старој црногорској књижевности на српскохрватском језику”, Калезић 1990: 471–481) говори о разумевању проблематике која компликује однос између књижевности и језика. Аутори изабраних текстова о „старој црногорској књижевности” су, поред осталих, Ђорђе Сп. Радојичић, Димитрије Богдановић, Стојан Новаковић, Владимир Мошин, Ђорђе Трифуновић, а предмет анализе, у најкраћем подсећању, поред осталих, *Мирослављево јаванђеље*, *Горички зборник*, Црнојевића штампарија, Зећанин из Крајине, Јелена Балшић, који су темељи развоја српске средњовековне књижевности.

Колизија у називима ствара напетост, иако се ради о једној књижевности, по чему српска књижевност у Црној Гори и црногорска књижевност српског језичког корпуса нијесу супротстављене стране. Међутим, друштвена и политичка стварност настоји да буду. То показује већ споменута књига *Предњегешевско доба* (Мартиновић 1966), у којој се не пориче српско име за „развијено друштво средњовјековне српске државе” (Исто: 16), као ни за „старе српске штампарије” (Исто: 18). Међутим, у елаборацији развоја књижевности у Црној Гори аутор, како смо већ навели, доминантно говори о „народном језику” (Исто: 18). За период „од почетка старе зетске државе, до Петра Другог Петровића Његоша”, за који сматра да је „у историји наше књижевности прилично необрађен” (Мартиновић 1970: 19), говори о књижевности створеној народним језиком. Наводећи да је у предњегешевском добу било дјела писаних на латинском и италијанском језику, износи да је „са националног гледишта [...] важна упорна борба наших људи да своје књижевне творевине саопштавају својим језиком” (Исто).

Снажењу црногорског идентитета у називу књижевности током друге половине двадесетог вијека доприносила је библиотека „Луча”, Графичког завода из Титограда, који објављује књиге: *Љеџићкојис њоја Дукљанина*, *Фреске на камену Петра I Петровића*, *Изабрана њисма Пејтра Друџој Пејировића Њејоша*, *Сјај лејенде* Марка Миљанова, *Пучко краснорјечје* Стефана Митрова Љубише, *Зло њрољеђе* Михаила Лалића, потом књиге *Ејска народна њоезија Црне Горе*, *Лирска народна њоезија Црне Горе*, *Вилина њора – ањџолоџија црнојорских лејенди* (прир. Радоје Радојевић), *Црнојорске анејдојисе: ањџолоџија*, књигу *Пјевам земљу* – избор из поезије Душана Костића, *Дим у дим*, књигу црногорског хумора (прир. Павле Ђоновић), потом, књигу *Глад и камен* Николе Лопичића, *Буђење свјејила* Радоње Вешовића, *Мрјиво дубоко* Чеда Вуковића, *Каменице* Јанка Ђоновића, *Сабља Ђамила* Сијарића, *Дукљанска земља* Душана Ђуровића итд. Индикативна је чињеница да се у исто вријеме, у наставном плану Одсјека за српскохрватски језик и књижевност на Наставничком факултету у Никшићу (1987), налази предмет Црногорска књижевност и да се 1991. године, поред тог предмета уводи Српска, Хрватска, Словеначка и Македонска књижевност. То говори да се политика самосталних књижевности остварује у идеолошком смислу. У каснијим наставним плановима долази до промјена, до реструктурирања књижевних предмета, тако да данас на Студијском програму за српски језик и јужнословенске књижевности имамо Српску средњовјековну

књижевност, Српску народну књижевност итд, како би се на овом студијском програму заштитила традиција и идентитет српске књижевности. Од 2008. године формиран је Студијски програм за црногорски језик и јужнословенске књижевности, који је, уз тридесет посто измјена у Плану и Програму Студијског програма за српски језик и јужнословенске књижевности, преузео његове програме. На студијским програмима за стране језике, умјесто предмета Српски језик 1 и 2 уводи се предмет Црногорски језик 1 и 2, што одговара тежњи за успостављањем и интеграцијом црногорског језичког и књижевног простора. Стварање тзв. црногорског језика и његов статус службеног језика у Уставу Црне Горе довео је до промјена у школским програмима и уџбеницима, на штету српске језичке и књижевне традиције.

На крају, спровођење политичке агенде у COBISS програму у Црној Гори, да се уношење података руководи према обавезном налогу „црногорски језик” учинио је питање српског језичког и књижевног наслеђа апсурдним. Програмиране понуде за језик и писмо изазвале су отпор и протест пљеваљских библиотекара COBISS центру Црне Горе. Констатација да се „за говорнике српског језика уноси код за црногорски језик [...] и црногорску ћирилицу” казује да су аутори и књиге српске књижевности у погубној ситуацији јер је угрожен идентитет српске језичке и књижевне традиције, као и право аутора да се очува име језика којим су написана њихова дјела. Протест пљеваљских библиотекара (Станојка Љиљанић, Марија Кнежевић, Софија Јеловац, Ивана Цвијетић, Милија Кнежевић) против рада запослених у центру Националне библиотеке Црне Горе „Ђурђе Црнојевић”, говори о пракси библиотекара који „далеко од очију јавности Црне Горе намећу језик и писмо каталогизације ауторизујући на тај начин још једну врсту цензуре – селективну и латентну”, како пише у писму цетињским библиотекарима. Уколико се неки аутор лично не побуни и не захтијева исправку података о књизи, она се описује на начин на који смо указали. Питамо се шта је с ауторима и књигама који више нијесу у могућности да укажу на ту негативну појаву.

Међутим, истину о традицији српске књижевности чувају институције српске културе у Црној Гори – Удружење књижевника Црне Горе, Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, Студијски програм за српски језик и јужнословенске књижевности на Филолошком факултету у Никшићу, Књижевна задруга Српског народног вијећа, Институт за српску културу, издавачке куће

„Октоих”, „Унирекс”, „Ободско слово” и други. Српска књижевност је вишевијековна стварност у Црној Гори, а традиција српског језика њена темељна тековина. Последњих двадесет година уништавани су школски програми матерњег језика, прво уџбеницима с црногорским језиком у називу, а потом редукцијама и избацавањем pjesника и писаца српске књижевности из школских програма за књижевност. Такви поступци су трајно оштетили генерације ученика којима се на погрешан начин трасира знање и увид у токове и квалитет српске књижевности у цјелини.

Стога, границе српске књижевности у Црној Гори су постављене, али се књижевност не може затворити у оквир политичких агенди нити препустити намјери да се измијени књижевна традиција српског имена и језика. Политичка кретања се мијењају сада већ помало ослобађају ригидно схваћеног пројекта црногорске књижевности. Српска књижевност у Црној Гори и њено црногорско име у правом значењу ријечи, има чврсте ослонце у традицији и стваралаштву који се не дају подвести под потискивање и нестајање српске језичке и књижевне традиције у Црној Гори.

ЛИТЕРАТУРА

- Бабовић 1990:** М. Бабовић (ур.), *Косовски дој у историји, традицији и стваралаштву Црне Горе*, Погорица: ЦАНУ.
- Бањевић 1969:** Б. Бањевић, „Умјесто поговора”, *Плам у йламу. Пјесме, сйихови, мисли*, Титоград: Графички завод, 7–14.
- Вујачић 1974:** Б. Вујачић, „Предговор”, у: С. Радов, *Изреке и анејдоше*, Титоград: Графички завод, 7–13.
- Вујачић 1981:** S. Vujačić, *Crnogorski književni tokovi između dva rata. književno-istorijska i kritička studija o cetinjskim Zapisima i drugim pojmovima u crnogorskoj kulturi*, Cetinje: Obod
- Вујовић и др. 1970:** Д. Вујовић, Р. Драгићевић, Н. Ђаконовић, М. Ђуровић, др М. Ђуровић, П. Мијовић, Ђ. Пејовић, В. Стругар, *Истйорија Црне Горе*, Књ. 2, *Од краја XII до краја XV вијека / Црна Гора у доба обласних йосйодара*, Титоград: Редакција за историју Црне Горе.
- Вуковић 1965:** Ч. Вуковић, „Ријеч – писана руком невоље”, у: Петар I Петровић, *Фреске на камену*, итоград: Графички завод, 7–38.
- Ђукић 1951:** Т. Ђукић, *Прејлед књижевној рада Црне Горе од владице Василија до 1918. йодине*, Цетиње: Народна књига.
- Калезић 1990:** С. Калезић, *Црнојорска књижевност у књижевној крийици I*, Никшић: Универзитетска ријеч.
- Караџић 2014:** В. С. Караџић, *Ковчежић за истйорију, језик и обичаје Срба сва тйри закона*, Београд: Вукова задужбина.
- Ковачевић 2016:** М. Ковачевић, „Пут српског језика и писма саткан од странпутица. Предговор”, у: Ј. Стојановић, *Пућ срйској језика и йисма*, Београд: СКЗ, VII–XLVIII.

- Краљ и Ђуковић 2020:** М. Краљ, А. Ђуковић, *Вријеме ријечи. Удружење књижевника Црне Горе од 1946. до 2020*, Подгорица: УКЦГ.
- Мартиновић 1966:** Н. С. Мартиновић, *Предњеиошевско доба*, Титоград: Графички завод, 7–29.
- Обрадовић 2010:** Д. Обрадовић, *Изабрана дела*, прир. М. Д. Стефановић, Нови Сад: Матица српска.
- Петровић 1965:** П. И Петровић, *Фреске на камену*, Титоград: Графички завод.
- Радојевић 1978:** R. Radojević, *Tokovima crnogorske književnosti*, Titograd: Pobjeda.
- Ротковић 2001:** R. Rotković, *Velika zavjera protiv Crne Gore*, Podgorica: Crnogorska izdanja (Montenegro editions).
- Савић, 2019:** В. Савић, „(Псеудо)класични и стари називи српских земаља у старим српским изворима”, *Српско језичко и књижевно наслеђе на иросјору данашње Црне Горе. Српски језик и књижевност данас*, Зборник радова са другог међународног научног скупа одржаног у Подгорици 26–28. маја 2017, Подгорица – Нови Сад – Бања Лука, 95–125.
- Стојановић 2020:** Ј. Стојановић, *Кроз српску језичку историју (лињивокултуролошки и лексикосемантички ирилози)*, Подгорица: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, Београд: Јасен.

SERBIAN LITERATURE IN MONTENEGRO – FROM TRADITION TO IDENTITY

Summary

The addressing of the topic of the boundaries of Serbian literature on the Fourth Congress of the Serbian Language and Literature University Departments has raised many questions regarding definition and scientific research of Serbian literature. The aim of this paper is to shed a light on the history of the relation between Serbian literary tradition and Serbian identity in Montenegro, as well as to point out that the term "Montenegrin literature" fails to demonstrate the component of its Serbian origins.

Keywords: Serbian language, Serbian literature, Montenegrin literature, Montenegro, literary tradition, identity, politics, culture.

Lidija R. Tomić

Душан Маринковић*

Филозофски факултет Свеучилишта у Загребу
Одсјек за јужнословенске језике и књижевности

СТУДИЈ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ И ЈЕЗИКА НА ФИЛОЗОФСКОМ ФАКУЛТЕТУ СВЕУЧИЛИШТА У ЗАГРЕБУ

У раду се организије опис студија српске књижевности од академске 1874/75. до академске 2022/23. године. Утолико је то прилог обиљежавања 150-годишњице студија српске књижевне и језичне проблематике на универзитетском нивоу на просторима данашње Републике Хрватске. Први, уводни дио рада, бави се историјом тог студија. Централни дио концентрише се на опис студија српске књижевности од академске 1956/57. године, кад се формира Семинар за српску књижевност (од 1961. Катедра за српску књижевност и од 1980. Катедра за српску и црногорску књижевност). Аутор посебну пажњу посвећује сагледавању историјата Катедре након 1990/91. године и процесима формирања студија српског језика, књижевност и културе који ће се реализовати од 1999/2000. године.

Кључне ријечи: српска књижевност, српски језик, Катедра за српску и црногорску књижевност, Филозофски факултет.

Институционално проучавање српске књижевно-језичне проблематике, па и српске културе у цјелини, на простору данашње Републике Хрватске отпочело је у контексту Аустроугарске монархије формирањем Мудрословног факултета Свеучилишта у Загребу 1874. године, у склопу Катедре за филологију славенску с обзиром на повијест језика и литературе хрватске и српске (Дамјановић 1998: 113, 121). (Наредне, 2024. године, обиљежићемо значајан јубилеј – сто педесету годишњицу проучавања српског језика и књижевности на универзитетском нивоу. Нисам примијетио да томе ико придаје достојну пажњу, иако је сама та чињеница од изузетног културног значаја и у контексту хрватске и у контексту српске академске и културне заједнице.) Већ наредне 1875/1876. академске године та се Катедра раздваја на Катедру за филологију славенску и Катедру за хрватски и српски језик и књижевност. Катедри је тиме утврђен посебан статус, јер је уграђена у саме темеље

* dmarinko@ffzg.hr

формирања Филозофског факултета као једна од шест катедара с којима се Факултет почео развијати, да би данас функционисао као најкомплекснија високошколска установа у Хрватској, са 23 одсјека и 108 катедара. Колики је значај дао организатор Факултета грађи поменуте Катедре говори сам по себи одмах на почетку утврђен статус: студијска грађа се транспарентно концептуализује као двонационална, односно двокомпозитна, при чему се у називу недвосмислено чувају и њихове посебности и њихова узајамна блискост/повезаност. Управо такво рјешење битно ће утјецати на доминирајући концепт интерпретације тог односа којему је прије свега филолошки дио један од пресудно важних садржаја. Утврђени статус одређује и учвршћује у дугом временском периоду унапријед њезино изузетно мјесто у разумијевању улоге коју ће Катедра играти у надолазећем/им хисторијском/им периоду/има, јер је институционално дата пуна подршка научном разрјешењу српско-хрватског/хрватско-српског културног односа и усмјеравало га у правцу узајамне коегзистенције и преплетања.

Међутим, на Мудрословном факултету од почетка ће српска проблематика бити уграђена у концепцију студија коју је обликовао професор Лавослав Geitler, први редовни професор славенске филологије. Највећу пажњу придавао је студију старословенског језика и уопће словенској компаратистици. У тако конципираном студију српске и хрватске теме имале су своје релевантно мјесто, али се из тих оквира није излазило. Доласком Томислава Маретића, 1885. године, проширује се и продубљује студиј управо српске и хрватске језичне и књижевне грађе, нудећи и колегије из народне књижевности, словенске митологије, палеографије итд. Његов утјецај био је знатан, јер је у тридесетак година предавачког и семинарског рада нудио колегије: Славенска писма, ћирилично и глаголско (љетни семестар 1887), Стилистика хрватска или српска у теорији и у вјежбама (зимски семестар 1887), Косовски јунаци и догађаји у народној епици (1889), Метрика народних пјесама хрватских или српских (1905). У том контексту посебно мјесто заузима његова Граматика и стилистика хрватскога или српскога језика (1899). У истом периоду као предавач и водитељ семинара дјелује и професор Армин Павић, који је највише пажње придавао народној књижевности и књижевнотехисторијским темама: Косовске народне пјесме (1890), Хрватска или српска књижевност до свршетка XV вијека (1890), Читање и тумачење најстаријих ћириличких и глаголских споменика (1893). С њима двојицом завршава период

кад су професори предавали истовремено и језичне и књижевне колегије.

Од доласка на Факултет Ђуро Шурмин нудио је колегије који су покривали цјелокупно књижевно-историјско искуство српске и хрватске књижевности: Књижевност хрватска и српска до XVI стољећа (1902), Српска књижевност од времена Доситеја Обрадовића (1904), Српска новелистика друге половине XIX стољећа (1913). Нити Милан Решетар нити Фрањо Фанцев нису свој предавачки интерес помицали даље од тумачења појава и аутора српског реализма, придајући ауторским опусима Доситеја Обрадовића, Јована Стерије Поповића и Петра II Петровића Његоша особиту пажњу. Из тог ће предавачког оквира искорачити Валентин Водник, који ће се концентрисати на раздобље гдје се догодила радикална смјена поетичке парадигме у српској књижевности (крајем XIX и почетком XX вијека). И не само у књижевности – довољно је подсјетити на рецепцију „Српског књижевног гласника”. Углавном се бавио тумачењем пјесничких опуса: Хрватско-српска лирика XIX и XX вијека (1921), Модерна хрватско-српска лирика (1922), Преглед новије хрватско-српске књижевности (1925).

Од 1930/31. године дјелује Антун Барац као „доценат хисторије новије хрватске и српске књижевности с осталим књижевностима јужно-славенским”. Своју је досљедну југославистичку оријентацију уграђивао у бројне колегије. Неовисно о томе што је највише пажње посвећивао књижевним процесима који су водили интегративности југославенских књижевности с особитим обзиром ка зближавању хрватске и српске књижевне и културне праксе током XIX вијека и у раздобљу модерне, изводи и колегије о књижевним појавама између два свјетска рата: Хрватски и српски романтизам I (1930), Хрватски и српски реализам I дио (1940), Хрватски и српски приповједачи 20. вијека (љетни семестар 1941), Хрватска и српска књижевност између два рата (1949). У оквиру истог интеркултурног хоризонта изводио је и колегије из народне/усмене књижевности: Наша народна поезија (1933), Народна пјесма Хрвата и Срба (1947). Поткрај његова активног дјеловања на Факултету се отвара расправа о формирању катедара/семинара који ће већ самим насловима указивати на садржаје којима се баве: образују се семинари за хрватску, словенску и српску књижевност.

Године 1956. формира се Семинар за српску књижевност, чији ће први водитељ бити словенист проф. др Фран Петрећ, али само годину дана, јер 1957. Семинар преузима на тој функцији проф.

др Вице Заниновић, који ће у оквиру постскерлићевске традиције концептуализовати и изводити предавања и семинаре. Подједнаку је пажњу посвећивао свим књижевоисторијским периодима: Српска књижевност с краја 18. до 19. вијека (1954), Раздобље реализма у српској књижевности (1958), Српска књижевност првих деценија XX стољећа (1961), Новије српско пјесништво (XX стољеће) (1963), Српска књижевност XX стољећа и др. Значајна је његова активност да се у студијским програмима, али и гимназијским уџбеницима даде примјерено мјесто стваралачкој изузетности Милоша Црњанског.

Због све већег прилива студената и студенткиња и планиране реорганизације студија, 1957. године прима се за асистента Милорад Флегар, који на почетку држи семинарску наставу из свих периода српске књижевности. Од 1974. држи и предавања: Српска проза XX стољећа (1974), Периодизација српске књижевности (1976), Модерна српска књижевност (1977), Старија српска проза (1978), Увод у студиј српске књижевности (1981).

Фрањо Грчевић својим ће дјеловањем значајно развити научну рецепцију и проучавање српске књижевности у академској заједници. За асистента је примљен 1961. године и водио је семинарски облик рада до 1965, када је докторирао на теми *Књижевни кријичар и теоретичар Бојдан Пойовић*. Наредне године промовисан је у звање доцента и од тада држи предавања која су концентрисана на књижевне појаве и ауторе краја XIX и прве половине XX вијека, да би се под крај предавачког искуства приближио и тумачењу постмодернистичких процеса: Српска међуратна књижевност I (1969), Послијератна српска књижевност (1974), Српски роман XX стољећа (1976), Међуратна српска проза (1981), Српски модернизам (1985), Постмодерна у српској књижевности (1990) и др. Од централног интереса било је проучавање Андрићевог приповједног модела које је ишло у правцу афирмирања могућности есхатолошког читања Андрићевих проза. Збирка студија и расправа *Српске теме. Компаративистика сродних књижевности* (2005) показује сву ширину професоровог научног интереса. Запажено је његово тумачење модернистичких поетичких модела, особито интерпретације симболистичког приповједног текста. Дубоко заинтересован за активирање проучавања интеркњижевних веза и односа хрватске и српске књижевности предложио је Министарству за знаност вишегодишњи пројект о проучавању тог искуства 1969. године, али није добио институционалну подршку. Ипак, 1981. године добиће подршку за пројект *Компаративно проучавање јујославенских*

књижевности, који ће од 1982, сваке друге године привлачити велик број значајних књижевних историчара, теоретичара књижевности из свих југославенских академских средина те стручњака из Европе (Пољска, Чешка, Њемачка, Данска, Аустрија, САД, итд.). Планирана пета конференција за 1990. годину није одржана због предратне атмосфере у Хрватској и Југославији.

За асистента је 1975. године одабран Душан Маринковић, који ће одмах преузети вођење семинара, а од 1990 – након обране доктората *Поетика Стианковићеве прозе* и стицања статуса доцента – и предавања. Од 1994. предстојник је Катедре за српску и црногорску књижевност до пензионисања 2017. године. Предавао је колегије из цјелокупног искуства српске књижевности: Српска књижевност 20. стољећа (1991), Поетика српске авангарде (1994), Поетика Петра II Петровића Његоша (1996), Поетика романа М. Булатовића и М. Лалића (1997), Постмодерни српски роман (1997–2017, изборни колегиј за све студенте Факултета), Увод у студиј српске књижевности и културе (2000–2014), Поетика прозе Данила Киша Киша (2003), Поетика Милоша Црњанског (2005), Црногорска књижевност (2007), Романескни имагинариј Борислава Пекића (2011), Пјеснички свијет Васка Попе (2012), Српска драма (2012), Поетика Пекићевих романа (2013), Литература и идеологија/Романи Иве Андрића (2014), Литерарни свијет Милоша Црњанског (2016) и др. Био је ментор и коментор за више од 30 магистарских, докторских, дипломских и мастер радова. Са сарадницама Дубравком Богутовац, Вирном Карлић и Сањом Шакић водио је вишегодишњи научни пројекат *Хрватски књижевно-културни идентитети у транзицији/регионалном контексту (аспекти хрватско-српског културног дијалога)*, што је резултирало међународним научним симпозијумом 2015. године, и зборником *Транзиција и културно ђамћење* (Карлић, Шакић, Маринковић, 2017). Предавао је на теме српске, хрватске и југо/жно/словенских књижевности на бројним европским и хрватским универзитетима (Грац, Келн, Берлин, Хамбург, Будимпешта, Софија, Базел, Берн, Љубљана, Софија, Београд, Беч, Хамбург, Крагујевац, Ниш, Осиек и др.) и излагао на седамдесетак научних симпозијума, конференција и скупова са темама из српске књижевности.

На Катедру је 1976. за асистента примљен Звонко Ковач, који уз семинаре из српске књижевности изводи наставу из Основа компаративне југославистике. Предавао је и изводио наставу из колегија: Проза реализма и модерне (1987), Увод у српску

књижевност (1989), Поредбена југославистика (1982/83–1989/90). Након обрађеног доктората о поезији Милоша Црњанског (*Поеџика Милоша Црњанског*, 1988), концентрише се на развијање јужнословенске компаратистике, афирмишући се као интерпретатор јужнословенских интеркултурних и интеркњижевних веза: српска проблематика сагледава се континуирано из тог методолошког и теоријског оквира. Једна од његових важнијих књига о тој проблематици је *Поредбена и/или интeркултурна џовијесџ књижевностџ* (2001). Друго, битно проширено и измијењено издање, објавиће у Београду под насловом *Међукњижевне расџраве. Поредбена и/или интeркултурна џовијесџ књижевностџ* (2011). Од 1990. године (када у пензију одлази професор Грчевић) до 1994, Ковач је предстојник Катедре за српску и црногорску књижевност. Исте године изабран је за професора словенске књижевности и бива именован за предстојника Одсјека за словенски језик и књижевност.

Након овог краћег описа рада професорџ као предавача српске књижевности и њихових примарних научних интереса до 1990. године, треба се вратити на тумачење статуса српске проблематике у студијским оквирима. Дакле, за сагледавање граница српске књижевности од посебног је интереса подсјећање на чињеницу да организатор Факултета и Катедре даје равноправан статус филолошкој грађи хрватској и грађи српској, књижевној и језичној.¹ Од тада се, осим у два „крађа”, а драматична периода (1914–1917/8 и 1941–1945), о проблематици српске књижевности и језика континуирано едукују студенти и студенткиње, али искључиво на нивоу појединачних колегија, а не на нивоу самосталног студија, што је било условљено потребама формирања кадрова који ће стицањем стручне компетенције моћи да на оптималном нивоу предају у школама програмима приписану грађу двеју националних традиција, и у основношколским и у средњешколским оквирима. (Да би се цјеловитије могло видјети сву сложеност и разведеност институција које су биле формиране са циљем да се едуцирају стручњаци за предавање српско-хрватског језика и књижевности, треба напоменути да је на бројним педагошким академијама у Хрватској у периоду 50-их и 60-их година XX вијека било покренуто неколико студијских концепата који су образовали наставнике за реализацију образовних програма у основној школи, било на нивоу

1 Наравно, ради се о оном комплексу питања које до данашњих дана у једном дијелу научних заједница производи антагонизиране па и острашћене псеудополемике. Литература о том питању је обимна, те за ову прилику упућујем на радове о идеологији илираца, југословенства, на тзв. Бечки књижевни договор из 1850, и надаље.

разредне наставе било за више разреде основне школе. Будући да је тема овог рада знатно ужа, нема потребе елаборирати о историјатима тих институција, јер би се додатно отежало, енормно проширио испитивани материјал који је и овако изузетно екстензиван.)²

Разлози за почетну концептуализацију студија српске књижевне и језичне проблематике налазе се у општем осмишљавању хрватско-српских односа на академском нивоу, односно генеришу се из простора опшкултурних и политичких идеологија времена, при чему је у најпродуктивнијем и најдуљем дијелу била србо-кroatистичка/кroatо-србистичка, односно у аспектима касније југ/жн/ославистичка. Тај модел је временом био у дијеловима модификован, али никада није био напуштан до 1990/91. године, када почиње потпуно нова ситуација: српска се књижевна и језична и свака друга проблематика и концептуално дефинитивно разграничава од хрватске, што се, откад имају статус националне мањине, поклапа са новим статусом Срба у Републици Хрватској.³ Катедра ће тако у свом 150-годишњем трајању доживљавати бројна преименовања и имати и различите институционалне статусе у склопу Факултета.⁴

Тај од самог почетка двокомпонитни модел Катедре дуго ће се одржавати, неовисно о краткотрајним промјенама које нису битно задрале у садржаје студирања чак ни у периоду након Другог свјетског рата (само што ће тада Катедра бити мултинационално конципирана, јер се под одредницом Народни језик и књижевност студирала грађу свих југославенских књижевности са студијем народног одн. хрватско-српског/српско-хрватског језика). Међутим, већ десетак година касније, 1956. године, спроводи се институционална реорганизација студија, па ће се по први пут формирати катедра која ће и именом бити означена као организациона јединица која се бави проблематиком искључиво српске књижевности (и то само писане). Тада се формира Семинар

2 Посебно су важне учитељске, односно педагошке академије гдје се студирао хрватско-српски језик и књижевност: Петриња, Загреб, Задар, Чаковец, Осијек, Ријека, Шибеник, Карловац, Славонски Брод, Пула, Дубровник, Сплит, Госпић, итд., а особито је значајна 1961. година, када се обликује централизован облик студирања на тим образовним установама.

3 Устави Републике Хрватке (1945, 1954, 1974) Србе третирају као конститутивни народ, да би та позиција радикално била измијењена у Уставу Републике Хрватске из 1990. године.

4 Након II свјетског рата студиј се враћа на прекинуту традицију и институционално и садржински. Запажену улогу у том процесу одиграће проф. др Антун Барац, који ће 1945, одмах по ослобођењу, бити именованим и за првог декана Факултета.

за српску књижевност, чији ће оснивач и први водитељ, додуше само два семестра, бити проф. др. Фран Петре, да би га одмијенио проф. др Вице Заниновић. Проблематика усмене/народне књижевности – у оном свом дијелу који се тиче српске дионице – предавала се у склопу катедара које су мијењале свој назив (Катедре за народну књижевност, касније Катедре за усмену и народну књижевност). Семинар је преименован у Катедру за српску књижевност 1960. године.⁵ Због различитих притисака Катедра је преименована 1980. у Катедру за српску и црногорску књижевност, и до данашњих дана има тај назив. Од 1990. она је у склопу Одсјека за кroatистику и јужнослaвенске филологије те од 1994. дјелује у саставу Одсјека за славенске језике и књижевности, да би се расформирањем тог Одсјека формирао Одсјек за јужнослaвенске језике и књижевности⁶ у оквиру којег дјелује Катедра за српску и црногорску књижевност са својим студијским програмима. Један од програма никада није био покренут, иако је одобрен у оквиру Наставничког смјера, а тицао се искључиво едукације професора српског језика и књижевности, и у том је смислу био издвојен од осталих модела студирања на Одсјеку за јужнослaвенске језике и књижевности. Темељни разлог непокретања тог програма било је кадровско питање, јер није дошло до ангажовања компетентних стручњака чак ни у својству хонорарних предавача.

Српска књижевност изучава се и предаје у неколико колегија од самог почетка, при чему се посебан нагласак ставља на интерпретацију Караџићевих збирки епске и лирске поезије, просвјетитељског рада Доситеја Обрадовића, Јована Стерије Поповића, опуса Петра II Петровића Његоша (при чему централно мјесто заузима *Горски вијенац*), лирике Бранка Радичевића са *Ђачким расјанком*, лириком Јована Јовановића Змаја, Војислава Илића, Милана Ракића, Јована Дучића, новелистиком Лазе Лазаревића, приповједним опусом Симе Матавуља итд. Све интензивније везе са Београдом крајем XIX вијека резултираће праћењем и књижевно-критичке и књижевно-теоријске продукције у Србији. *Анџологија новије српске лирике* Богдана Поповића доживиће изузетно афирмативан пријем, а будно

5 Тада се истодобно преименују семинари за хрватску и словенску књижевност у Катедру за новију и Катедру за старију хрватску књижевност те Катедру за словенску књижевност. Катедра за македонску књижевност формираће се 1960. године.

6 Поступак преименовања покренуо је проф. др Фрањо Грчевић, шеф Катедре, јер је сматрао да треба одклонити грубе нападе да се на Катедри не говори о црногорској књижевности, који су се артикулисали с позиције врховне политичке инстанце у Црној Гори.

ће се пратити и књижевноисториографски рад Јована Скерлића. Што се тиче студија српске књижевности након Првог свјетског рата, централна фигура је Јован Скерлић и његова концептуализација српске књижевности која се досљедно преузима. Тако је учвршћивана она традиција којој ће дефинитивни печат за дуго времена дати књижевноисторијски рад Јована Скерлића и у том контексту ће његова *Историја нове српске књижевности*⁷ представљати модел који се није напуштао све до појаве Деретићеве *Историје*. Деретићева концепција у издању из 1983. године концептуално се разликује од Скерлићеве, јер је укључила код Скерлића занемарену стару српску књижевности интегрирајући је у канон српске књижевности, као што је додатно, иако опрезно, укључена и усмена књижевна продукција.

На Филозофском факултету у Загребу након Другог свјетског рата проучавала се и предавала српска књижевност у склопу југославистичког студија који је оспособљавао професоре хрватског или српског (хрватског и српског, хрватско-српског) језика и књижевности за рад у средњошколској настави и омогућавао наставак на магистарским и докторским студијима. Дакле, од 1956. године студирао се српски језик у оквирима одреднице хрватско-српски језик⁸ у прва четири семестра студија (2 часа предавања и 2 часа семинара) седмично, а српска књижевност у оквирима 4 колегија (2 часа предавања и 2 часа семинара) седмично у завршне двије године студија. Није било никаквог систематичнијег проучавања штокавске дијалектологије која се почела на кроатистици предавати од прије пар година, а студиј историје језика (хрватског или српског, хрватског и српског, хрватско-српског) тицао се готово искључиво хисторије хрватске литерарне грађе. (Едукација о историји српског језика до дефинитивног прихватања Караџићевог концепта сводила се на информативни минимум.) Такав модел с мањим преиначењима траје до 1990. године, када настаје сасвим нова ситуација – еманципација хрватске дионице у односу на српску на свим плановима и свим нивоима. Од 1991. године нема нити једног колегија српске језичне или књижевне проблематике у студију кроатистике, па студенти нису у позицији да овладају оним увидима

7 О статусу његове концепције најјасије свједочи број издања: до краја XX вијека доживјеће 20-ак издања. Да је Скерлићева концепција историје српске књижевности дуго непревадана, открива и монументална *Историја српске књижевности* Јована Деретића из 1983. године.

8 Назив књижевног језика који се студирао на Филозофском факултету имао је реални, а нејасан статус: хрватскосрпски, хрватски-српски, хрватски или српски, хрватски – зависно од општих струјања на Факултету и у академској заједници.

који им властиту идентитетску проблематику чине спознајно цјеловитијом, комплекснијом и богатијом. Због тога се може рећи да студиј српског језика од 1990. до 1997. не постоји, иако и надаље трају колегији из српске књижевности, пошто су се од 1991/92. године почели одржавати на нивоу изборне факултетске наставе, што је омогућавало свим заинтересованим студентима да слушају и студирају проблематику из српске и црногорске књижевности, додуше на нивоу изборних колегија. Управо тај институционални вакуум, тај транзицијски период, снажно су легитимирали студенти изузетном и готово изненађујућом подршком изборним колегијима и наглашено активним односом према захтјевима колегија. Дакле, од 1994. године, српска се и црногорска књижевност предаје у склопу изборних колегија за студенте кроатистике и славистике. Док се у том периоду ипак одржавала изборна настава из књижевности, није било могућности студија српског језика, који ће се почети предавати на Учитељској академији у Загребу (одн. данашњем Учитељском факултету) у оквирима студијског програма појачане наставе на језицима националних мањина.⁹

Увођење предавања о српској језичној, књижевној и општој културној проблематици отпочеће активирањем студија српског језика, књижевности и културе на Учитељској академији у Загребу, гдје су се почели уписивати студенти са појачаном наставом из националне мањинске проблематике.¹⁰ Студиј је инициран из политичког окружења, али је полако почео да гаси и убрзо утрнуо с обзиром на то да се већ након неколико година почело губити интересовање и институције на којој се настава изводила и друштвено-политичких субјеката у Републици Хрватској, као и с обзиром на осипање студената након 2. године студија.

Кад се пропитује на који се начин и у оквиру каквих се теоријско-методолошких концепата студирала и предавала српска књижевна проблематика на Филозофском факултету, онда ваља нагласити два аспекта: наставнички и студентски. Први се односи на наставнике који су сходно својим индивидуалним концептуализацијама српске књижевности одлучивали шта треба посредовати студентима, првенствено из перспективе свога личног схватања књижевности, односно знања о њој. Све до краја 60-их и почетка 70-их година XX вијека, предавачка се енергија усмјеравала на излагање позитивистичке грађе (биографија аутора и његова библиографија,

9 В. Рапо 2003.

10 Студиј је покренут 1999. године. Неславно је угашен пет година касније.

тумачење културно-друштвених процеса у којима су аутори стварали, идејни оквири дјела, указивало се на стилске карактеристике дјела и утврђивала књижевно-периодизацијска „припадност” опуса и дјела итд.). Средином и крајем седамдесетих година догађа се радикална измјена: у центар проучавања долази књижевно дјело као језички умјетнички конструкт (Грчевић, Маринковић, Ковач). Постепено су се уводили структуралистички, нараторолошки, културолошки, постструктуралистички (и др.) концепти разумијевања умјетничког текста.

С тим у вези најтјешње је повезан и рад у семинарском дијелу наставе гдје су долазили до изражаја све наглашеније индивидуални, понекад изразито освијешћени и оригинални увиди студената, који су потом заокруживани у дипломским радовима (поготово у контексту интерпретација појединих писаца и особито њихових дјела). Дакле, све се интезивније учвршћивала она феноменологија која је убрзано долазила до изражаја у процесу еманципације студената као субјеката активних у процесу размјене научних и свих других спознаја. Та ерупција интересовања студената за студијске предмете уочава се већ средином осамдесетих година и надаље, када њихови радови досежу завидне нивое стручности било иновативним интерпретацијама књижевних дјела и аутора, било проблематизовањем дотадашњих. Она је почела осамдесетих година, радовима Жељка Vegh-а и Дубравка Мерлића¹¹, да би се прекинуло из историјских разлога, а наставила и у новом миленијуму, када су радови студената и студентца Ладе Грдан, Ђина Ђивановића, Николе Јанковића и Анте Башића били објављени као ауторске књиге у непоновљивој иницијативи Гојка Тешића да подржи интересовања за студиј српске књижевне проблематике у академским срединама изван Србије, особито у Загребу.¹²

11 Жељко Vegh: *Поетика „Нечисте крви”* – ректорова награда за студентске знанствене радове 1979; Дубравко Мерлић: *Код Хиперборејаца Милоша Црњанског* – награда за студентске радове за 1980. годину.

12 Лада Грдан: *Симулјанизам и Зенић* (2010); Ђино Ђивановић: *Вуков New Deal – Црњански и Исаковић између мита и мистицизма* (2012); Никола Јанковић: *Балкански шифун и његови настајавци/ Полифонија и идеологија у адаптацијама* (2012); Анте Башић: *Свијетле стазе Иве Андрића* (2013). Гојко Тешић као уредник, Стубови културе као издавач одговорни су за покушаје „одмрзавања” презентације другог између хрватске и српске академске и културне заједнице. Ненадомјестиву помоћ студију српске књижевности пружила је бројним и континуираним донацијама Народна библиотека Србије, при чему треба истаћи ангажман госпође Иване Николић. Помогли су да се студиј у туробним временима опскрби релевантним књигама и научним часописима.

Неовисно о различитим облицима предавања српске књижевне проблематике (али не и српског језика!) у транзицијском раздобљу (1990/91–1998), верификовани изведбени програм студија српског језика и књижевности у Загребу започео се реализовати академске 1998/1999. године. Занимљива је коинциденција да се паралелно са рјешавањем студија српског језика и књижевности на Филозофском факултету одвија успостављање пробног студија српског језика, књижевности и културе за потребе образовања наставника разредне наставе и предшколског одгоја на Педагошкој академији Свеучилишта у Загребу. Без обзира на то што је покренути студиј трајао веома кратко, ипак је од значаја да се опише његов историјат.

Почетак предавања о српској историји и језичкој, књижевној и општој културној проблематици на Учитељској академији у Загребу, дакле, на високошколском нивоу, представља културно-историјску чињеницу првог реда, јер се по први пут формира студиј српске проблематике, а без институционалног повезивања са хрватском. Наравно, у настави се успостављао југ/жн/ославиистички књижевни контекст у оном сегменту који се тицао одређених дионица у историји српске књижевности (романтизам, модерна, авангарда, роман након Другог свјетског рата и др). Једно се едукацијско, културно и стваралачки тако продуктивно памћење и искуство одгурало у своју феноменолошку осаму и тјескобу. Такав је приступ примијењен и у студију хрватског језика и књижевности и на Педагошкој академији и на Филозофском факултету. Дакле, академске године 1998/1999. (Рапо 2003: 251–260), уведен је студиј разредне наставе и предшколског одгоја за учитеље и одгајатеље српске националне заједнице (политички коректно речено – мађине) у Републици Хрватској, на који су се уписали студенти са појачаним часовима наставе из националне мањинске проблематике.

Студиј је био покренут из политичких разлога и брзина његовог успостављања показује агитацију политичких структура, јер су ултимативно захтијевале покретање студија неовисно о томе што није била спроведена никаква озбиљна и комплексна припрема, па на почетку нису били направљени ни сви потребни планови и програми. (Морало се показати да се живот нормализира након коначно прекинутих ратних операција и да власт то може да организује. На прву годину са закашњењем су се уписале само четири студенткиње!) Да је студиј покренут због политичких воља у Републици Хрватској, како би се задовољила потреба хрватске политике да демонстрира своје безупитно опредјељење да бескомпромисно настоји остварити

интерес за рјешавање културне проблематике Срба у Хрватској – додатно се потврђује када се сагледа како је подухват спроведен у дело: због различитих облика недоречености у програму, због разноликих облика, директних и индиректних, притисака на студенте/ице врло ће се брзо уочити осипање студената већ након друге године.¹³

Студиј српског језика и књижевности на Филозофском факултету у Загребу коначно је почео да се реализује од академске 1999/2000. године. Студиј је био четворогодишњи (8 семестара) у моделу двопредметне јужне славистике: студенти су од почетка до краја студија уз србистичке колегије слушали колегије из општесловенске филолошке проблематике и компаративне јужне славистике. Студенти су изабирали два јужнословенска језика и књижевности и у том моделу довршавали свој студиј. Од имплементације болоњског модела студирања, 2005/2006. године, српска проблематика студира се пет година (10 семестара): у преддипломском дијелу студија шест семестара (студенти студирају и други јужнословенски језик и књижевност), а у дипломском четири семестра, са два усмјерења (Књижевно-интеркултурни смјер и Језично-преводитељски смјер).

Међутим, студиј је у самом почетку био суочен са низом потешкоћа. Највећа је била кадровска. За књижевност је био задужен један професор – Душан Маринковић,¹⁴ који је годинама „покривао” својом предавачком дјелатности цјелокупну историју српске књижевности, од *Житија Свјетих Симеона* Светог Саве до ауторских опуса средине и краја XX вијека. Велику ће помоћ добити отварањем асистентског мјеста за српску књижевност (Жељка Вукаловић, 2002–2006), али сви покушаји да се отвори радно мјесто професора српског језика дуго ће остати неријешено, иако је било неколико покушаја да се то оствари.

При покретању студија договор са колегама са Одсјека за хрватски језик и књижевност (Кроатистика) био је да ће студенти/ице са Одсјека за јужнословенске језике и књижевности похађати наставу предвиђену у студију за професоре/ице хрватског језика и да ће код предметних професора полагати прописане испите из

13 Студиј ће се убрзо угасити. Да је потребе за таквим стручњацима и те како било, показала је чак и правничка пракса, јер су административно били легализовани тумачи српског језика који нису имали верифициране сертификате за своју јавну „преводиачку” праксу.

14 Након пензионисања проф. др Фрање Грчевића 1990, пар је година шеф Катедре био доцент Звонко Ковач. Није држао наставу, јер је био на студијској стипендији у Њемачкој. Катедру преузима доцент др Д. Маринковић 1994.

одслушане наставе. Одсјек за јужнословенске језике и књижевности признао би те положене испите као положене испите српског језика. Кад је дошло до реализације договора на којему је почивао план студија српског језика и књижевности колеге са Кроатистике су одустале од договора без образложења.

Интермецо до доласка компетентног универзитетског стручњака за одржавање наставе српског језика трајао је неколико година. Студенти/ице су имали/е разнолике облике едукације која се у основи сводила на лекторске вјежбе и семинарске радове. Угроженост студија српског језика и књижевности разрјешила се доласком проф. др Љиљане Суботић са Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду. Изводила је комплетну наставу и на нивоу предавачке дионице и на нивоу семинарског рада са студентима. Због тога је студиј србистике почео нормалније да функционише у својој језичкој дионици, да би се додатно учврстио доласком тада докторандице Милене Зорић из Новог Сада, и њезиним преузимањем семинара из српског језика.

Након професорице Суботић, језик ће предавати професори Бранко Тошовић са Института за славистику Универзитета у Грацу, па професор Милош Окука са Института за славистику Универзитета у Минхену. По повлачењу професора Окуке, који није био примљен у звање редовног професора, наставу је држала професорица др Дијана Црњак са Филолошког факултета Универзитета у Бањалуци, са којом се (повремено) вањска сарадња остварује до данас. У склопу студија држала је колегије из граматике, лексикологије, дијалектологије, стилистике, те историје српског књижевног језика.

Да стручни и научни рад сарадника у студију српског језика и књижевности није био само предавачки и семинарски, него и научни, професори су потврђивали објављивањем значајних радова. Професор Тошовић (2009) ће у вријеме одржавања наставе и испита написати и одмах потом објавити *Корелациону морфологију српској, хрватској и бошњачкој језика: именице*. У посвети властитој књизи захваљује свима онима који су на било који начин помогли да његова лингвистичка теорија „хаоса” угледа свјетло дана, од студената до наставника.

Ангажман професора Окуке био је посебан преседан. На његову се „случају” може пратити однос знанствених институција Загребачког свеучилишта и Филозофског факултета. Врло брзо ће показати своју интегративност и укљученост у загребачку средину, јер у свега неколико година, за потребе студија и потребе српске

Што се пак тиче студија српске књижевности данас, односно унатраг 20-ак година, значајно је вријеме кад се студиј ојачао пријемом асистенткиње за књижевност Дубравке Вукајловић (касније Бабић). Након њезиног резолутног напуштања Одсјека за јужнословенске језике и књижевности, једини наставник остаје професор Маринковић. Оваква ситуација трајаће до примања Дубравке БогUTOвац за асистенткињу, 2009. године, након чега она постепено преузима семинарску, па по обрани доктората *Рана ѝроза Светиислава Басаре од ауѝоререференцијалности до симулације здиље*,¹⁸ и предавачку дионицу наставе: Увод у студиј српске књижевности, језика и културе, Српска приповијетка 19. вијека, Српска поезија 19. вијека, Поетика српске модерне и авангарде, Васко Попа и српско пјесништво, Поетика српског постмодерног романа и др. Уз учествовање на међународним симпозијима посебно је запажен њен књижевно-критички ангажман гдје интерпретира дјела српских аутора, прије свега рецентних ауторица и аутора. Из тог је бављења произишла књига *Иниѝимности: знак, нација, жена, јавности* (2023).

За вријеме коришћења слободне студијске године професора Маринковића, као предавач био је ангажован професор др Александар Јерков са Филолошког факултета Универзитета у Београду, који је одржао два једносеместрална колегија: Српска авангарда и Српска драма.

Данас на Катедри за српску и црногорску књижевност дјелују изванредна професорица др Вирна Карлић и доценткиња др Дубравка БогUTOвац.

Опис студија српског језика и књижевности на Филозофском факултету у Загребу није могао обухватити сву активност што су је остварили њезини чланови. Ипак, ваља да се издвоји: допринос чланова Катедре у проучавању српског језика и књижевности произлази из анализе њиховог рада као предавача, као ментора на дипломским, мастер, магистарским и докторским студијима књижевности и језика, итд. Од посебне је важности да је њихова научна и друштвена активност била распознатљива, неовисно о хисторијским турбулентним кретањима у простору науке о језику и књижевности. Да се и не говори о другима која се тичу и Катедре.

18 Докторат ће бити објављен готово истодобно, 2022. године, под насловом *Гласина и хумор. Наративна ѝеологија у раној ѝрози Светиислава Басаре* у београдском издању (Службени гласник), те у загребачком у преводу на енглески језик *Roumor and humor: narrative theology in the earli fiction of Svetislav Basara* (FF press, Filozofski fakultet, Zagreb).

Овај опис статуса проучавања и предавања српске књижевности и српског језика на Филозофском факултету Свеучилишта у Загребу писан је као скроман прилог обиљежавању 150-годишњице студија српске проблематике на универзитетском нивоу у Загребу/Хрватској. Централни интерес био је да објективно предочи с дијахронијске позиције динамику његова постојања/трајања, од конституисања у посљедњим декадама XIX вијека до данас. Настојало се, колико је то могуће, избјећи историјско-идеолошке мијене, јер то би онда био сасвим други рад.

ЛИТЕРАТУРА

- Богutowaц 2022a:** D. Bogutovac, *Glasina i humor: narativna teologija u ranoj prozi Svetislava Basare*, Zagreb: FF press.
- Богutowaц 2022b:** D. Bogutovac, *Roumor and humor: narrative theology in the earli fiction of Svetislav Basara*, Zagreb: FF press.
- Богutowaц 2023:** D. Bogutovac, *Intimnost: znak, nacija, žena, javnost*, Zagreb: FF press.
- Дамјановић 1998:** S. Damjanović (ur.), *Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu*, Zagreb.
- Карлић 2017:** V. Karlić, *(Ne)određenost: Sredstva i načini izražavanja u hrvatskom i srpskom književnom jeziku*, Zagreb: FF press.
- Карлић и др. 2017:** V. Karlić i dr. (ur.), *Tranzicija i kulturno pamćenje. Zbornik radova*, Zagreb: Srednja Europa.
- Карлић 2019:** V. Karlić i dr. (ur.), *Što sanjamo*, Zagreb, FF press.
- Ковач 2001:** Z. Kovač, *Međuknjiževne rasprave*, Zagreb.
- Ковач 2011:** Z. Kovač, *Međuknjiževne rasprave. Poredbena i/ili interkulturalna povijest književnosti*, Beograd: Službeni glasnik.
- Рапо 2003:** Д. Рапо, „Мањински студиј на Педагошкој академији у Загребу”, *Летинис СКД Просвјета*, 8, Загреб.
- Тошовић 2009:** B. Tošović, *Korelaciona morfologija srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezika. Imenice*, Institut für Slavistik, Graz.
- Окука 2008:** М. Окука, *Српски дијалекти*, Загреб: Просвјета.
- Окука 2010:** М. Окука, „Сало геделоја јера либо азбукойројрес” *Саве Мркаља у старом и новом руху : њоводом 200-годишњице њровој издања (1810–2010)*, Загреб: СКД Просвјета.
- Окука 2014:** М. Окука, *У вршлоју маишице*, Загреб: Просвјета.

THE STATUS OF THE SERBIAN LITERATURE STUDIES AT THE FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES AT THE UNIVERSITY OF ZAGREB

Summary

The paper offers a description of the Serbian literature studies from the academic 1874/75 up until the academic year 2022/23. It is a contribution to the marking of the 150th anniversary of Serbian literary and linguistic studies at the university level, in the territory of the present-day Republic of Croatia. The introductory part of the paper deals with the history of the studies. The central part concentrates on the description of the Serbian literature studies from the academic year 1956/57, when the Seminar for Serbian Literature was formed (and later renamed firstly to the Department of Serbian Literature in 1961, and secondly to the Department of Serbian and Montenegrin Literature in 1980). The author pays special attention to reviewing the Department's history after 1990/91, and to the processes of formation of Serbian language, literature and culture studies, which were established in 1999/2000.

Simultaneously with the description of the status of the Serbian literature studies, the mode of studying Serbian language, folk literature, language history and dialectology is presented.

Keywords: Serbian literature, Serbian language, Department of Serbian and Montenegrin Literature, Faculty of Humanities and Social Sciences.

Dušan Marinković

Исидора Г. Бјелаковић*

Универзитет у Новом Саду

Филозофски факултет

Одсек за српски језик и лингвистику

КА ИСТОРИЈСКИМ ГРАНИЦАМА СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА**

Приликом дефинисања историјских граница једног књижевног језика неопходно је узети у обзир његову генезу и развој, те временску, просторну, жанровску и социолингвистичку динамику (тј. дијахронијске промене и дијатопијске, дијафазијске и дијастратијске варијације). Имајући наведено у виду, у овом се раду даје преглед основних поставки досадашњих испитивања историјских граница српског књижевног језика – у свим његовим варијететима, од времена конституисања старословенског (IX век), а потом и српскословенског језика (од XI/XII века), преко појаве књижевнојезичке полиглосије у XVIII и XIX веку, до званичног прихватања вуковске књижевнојезичке поставке и конституисања стандардног српског језика (од седме деценије XIX века). Извесна пажња посвећена је месту и улози српског вернакуларног израза у наведеним етапама развоја књижевног језика.

Кључне речи: српски књижевни језик, унутрашња и спољашња динамика развоја норме, српскословенски, рускословенски, руски, славеносрпски, доситејевски тип језика, српски вернакулар.

1. УВОД

Одговорити на питање шта се подразумева под историјским границама једног књижевног језика веома је захтевно будући да не упућује искључиво на једнодимензионално територијално сагледавање књижевнојезичких међа него и на утврђивање различитих видова егзистенције језичког израза или више њих на основу примене следећих критеријума: лингвистичког, хронолошког, социолошког, жанровског, културолошког, политичког. Изнијансираност књижевнојезичких граница, често без јасних и оштрих резова, како у погледу спољашње тако и у контексту унутарјезичке динамике, утицала је на то да се у рецентнијој литератури појави термин *landscape* („језички пејзаж”) (Урцуоли

* isidora.bjelakovic@gmail.com

** Рад је настао у оквиру пројекта *Историја српског језика*, који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација.

1995; Мајхлум 2010: 18-32; Радовановић 2015; Палендер и др. 2018: 8; Даурио и Турин 2019: 22). Овим се термином ублажава наглашена искључивост појма „граница” када је реч о једном језику (књижевном или вернакуларном). Она се сада посматра у фазичном смислу, са скалираним прелазима од једног ка другом домену језичке употребе, варијетету, ареалу, временском периоду и сл. „Језички пејзаж” подразумева, наиме, простор (али и временски, социјални и жанровски домен) у којем је посведочена употреба одређеног језика, не обавезно и јединог, односно простор који често надилази савремене националне, конфесионалне, административне, политичке и друге границе (Даурио и Турин 2019: 22).

Кад је реч о историјским границама или (прецизније) о пејзажу српског књижевног језика, неопходно је узети у обзир његову генезу и развој, и посматрати га у кључу четири „дија-димензије” – дијахронијске, дијатопијске, дијафазиске и дијастратијске. Историјски пејзаж српског књижевног језика треба, дакле, тумачити из перспективе варијација датог језичког израза у времену и простору, те с обзиром на жанровску структуру, тематско-ситуативну раслојеност и социолингвистичке параметре.¹ Говорити о историјским границама српског књижевног језика значи представити све његове варијетете од времена конституисања старословенског језика (IX век), а потом и српскословенског (од XI/XII века), преко појаве књижевнојезичке полиглосије у XVIII и XIX веку – манифестоване у виду коезистенције/конкуренције рускословенског, руског књижевног, славеносрпског, доситејевског и српског језика вуковског типа – до званичног прихватања вуковске књижевнојезичке поставке и конституисања стандардног српског језика (од седме деценије XIX века). Посебну пажњу у овом контексту треба посветити месту и улози коју је у наведеним етапама имао српски вернакуларни израз.

2. СТАРОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК

2.1. О културолошкој и идентитетској улози коју један језик има у историји неке етничке скупине, народа, нације сведочи низ

1 „In the continental European tradition the distinction has been often treated unitarily in terms of the ‘four dia-dimensions’, in accordance with the terminology of classical Greek flavor adopted by Eugenio Coseriu in the tradition of Leiv Flydal (see Coseriu 1980; Albrecht 1986: 2003): (i) diachronic dimension (diachronia): variation across time; (ii) diatopic dimension (diatopia): variation across space; (iii) diastratic dimension (diastratia): variation across socio-economic classes and social groups; (iv) diaphasic dimension (diaphasia): variation across situations.” (Беруто 2010: 227)

примера у дугом дијахронијском луку светске писане баштине – луку који подразумева период од појаве првих писаних споменика до савременог доба. Због тога савремени стандардни језици не могу и не смеју да се посматрају независно од увида у језичку прошлост, реконструисану или документовану, а отелотворену у књижевним или народним језичким варијететима. Од самих почетака писане речи књижевни су се језици својом структуром и стилем јасно раздвајали у односу на језик свакодневне комуникације и пословноправне преписке, егзистирајући у специфичном свету писане диглосије, функционално раслојене употребе два језичка система: једног за потребе изражавања виших садржаја (књижевни језик), и другог – за свакодневну размену информација, пословну преписку и сл. (вернакулар). И један и други језички варијетет одиграли су веома важну улогу у формирању појединих националних култура и данас представљају непресушну ризницу за истраживања најразличитијих профила.²

2.2. У генези многих књижевних језика света уочава се сличан модел. Они, наиме, најчешће настају као средство за изражавање религиозних садржаја, а потом књижевности и науке, да би се у модерном добу – са формирањем нација и конституисањем језичког стандарда – употребљавали и као средство комуникације у одређеним ситуацијама (Бугарски 1996: 168).

Таква је била судбина и функција првог књижевног језика Словена – старословенског, који није представљао само изходни свесловенски књижевнојезички (и богослужбени) идиом, него и суштаствени источник културе, те моћно средство у процесима политичког осамостаљивања појединих словенских држава. Анализирајући разлоге који су утицали на иницирање и формирање старословенског језика у IX веку, али и на његово стабилизовање у појединим словенским ареалима у потоњим временима – Р. Пикјо (2003) је сматрао да је у основи свега лежала јасна свест словенских суверена – најпре великоморавског кнеза Растислава, а потом и бугарских владара Бориса и Симеона – о томе да њихова политичка самосталност у великој мери зависи од независног верског и културног развоја, те да језик (домаћег структурног кода, забележен словенским писмима – најпре глагољицом, а убрзо потом и ћирилицом) може послужити као моћно средство у сузбијању страног утицаја и остваривању наведених политичких циљева.

2 Поједини сегменти овог текста представљају престилизоване одломке из беседе одржане на Дан српског језика, у Темишвару 21. новембра 2022. године.

Идеја о неодвојивом савезу књижевног језика и државе, односно о језику као примарном идентитетском инструменту једног народа или етничке групе представљала је константу и у државотворној политици српског средњовековља, а присутна је у многим земљама и данас.

Иако нема сачуваних докумената, историјски извори на латинском језику сведоче о томе да се словенском културном кругу иницираном у IX веку током Моравске мисије прикључио и део српског народа на челу са кнезом Мутимиром, те ако желимо да поставимо почетну карикатуру у дугом хронолошком низу српске књижевнojeзичке речи, онда се на њеном почетку неизоставно налази старословенски језик (Грковић-Мејдор 2007а: 420).

3. СРПСКИ КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИЦИ ТОКОМ СРЕДЊОВЕКОВНОГ ПЕРИОДА

3.1. Иако заснована на темељима заједничке старословенске књижевнojeзичке поставке, српска средњовековна писменост³ убрзо је започела самостално да се развија, не само под окриљем духовног света *Slavia Orthodoxa*⁴ него и у овирима круга *Slavia Latina*.⁵

3.2. Српскословенски језик. У ареалу Православне Славије српска је писана реч, уз присуство хомогене диглосије: српскословенског језика (као језика високог стила од XI/XII века до пете деценије XVIII века) и српског вернакуларног (штокавског наречја) као језика нижег стила,⁶ стасавала и развијала се на простору Рашке, Зете, Хума, Босне и др., у бројним рукописима најразличитијих профила а неретко и високе уметничке вредности, у оригиналним и преводним текстовима, забележеним на пергаменту, хартији, камену, свили, а од XV века публикованим и у штампаријама на Цетињу, у Горажду,

3 Под српском средњовековном писменошћу подразумевамо целокупну писмену продукцију на српскословенском или српском вернакуларном изразу, од најстаријих сачуваних писаних споменика (XII век) до прве половине XVIII века.

4 Реч је о јединственом духовном простору Источних и дела Јужних Словена који су током IX и X века примили хришћанство и црквену културу од Византије, и тиме добили општу црквенословенску писменост, заједничка књижевнojeзичка начела и богослужење (Пикјо 2003).

5 У питању је духовна заједница католичког Словенства, у којој је византијска традиција IX и X века била потиснута под утицајем Рима и латинске културе (Пикјо 2003).

6 Српскословенски језик јесте редакција старословенског језика, настала фонолошком адаптацијом старословенског система вернакуларним карактеристикама одређене средине (Грковић-Мејдор 2007а: 427).

Београду, Венецији, при манастирима и црквама попут Милешеве, Грачанице, Рујна, Мркшине цркве и др. Од почетака писмености до средине XVIII века и преласка на типографску културу, међу богобојажљивим писарима живела је јасна и необорива свест о томе да је ортографија еквивалентна ортодоксији, те да привилегију у познавању писане речи и њеном бележењу имају само одабрани појединци. Отуда се, упркос непостојању граматичких приручника, канон књижевног језика – српскословенског – у богослужбеним текстовима чувао вековима као најзначајнија реликвија, као оно што везује за корене, што један народ чини оним што јесте. Иста свест била је у извесном смислу жива и међу традиционалистима и српским свештенством XIX века и разлоге за изразит отпор према граfiјско-ортографским и језичким реформама Мркаља, Милованова и Вука тог времена треба посматрати пре свега у овом кључу.

3.2.1. Раслојавање српскословенског језика. Иако је српскословенски језик, као књижевни језик српске писмености од XI/XII до XVIII века, дуго сматран једном од редакција старословенског језика изразито стабилне и јединствене структуре (Јерковић 1984), током последњих деценија XX века славистичка научна мисао, а самим тим и дијахронијска србистика, доносе нову слику о функционалној раслојености редакција црквенословенског језика уопште, а тиме и српскословенског. У оквиру ове поставке, у структури црквенословенског уочавају се две основне варијанте: виши и нижи стил књижевног језика, са варијацијама унутар норме, које се манифестују у употреби различитих регистара, пре свега у синтакси и лексици, а ређе у морфологији (Грковић-Мејџор 2007а: 433–459).⁷

У контексту српског средњовековља, у функцији језика високог стила (пре свега у делима сакралног профила), са својом симболичком вредношћу носиоца православног културног кода, норма српскословенског језика била је, наиме, веома стабилна и херметична током читавог периода његове егзистенције (књишке синтаксичке и лексичке категорије доследно се употребљавају). С друге стране, нижи стил српскословенског језика, са варијацијама унутар норме, често се употребљавао у делима профаног карактера: у књижевним, (црквено)правним, историографским и научним жанровима. У овим је текстовима долазило до понародњавања, али без „кршења норме”. Другим речима, приликом одабира одговарајућег синтаксичког или

7 Више о овоме, као и о различитим терминима за наведену појаву, в. у: Пикјо 2003: 402; Толстој 2004: 5–22; Живов 1988: 49–99; Грковић-Мејџор 2007а: 443–459.

лексичког средства предност је имала она форма која је постојала и у народном језику (Грковић-Мејџор 2007а: 433).

У погледу унутрашње динамике, српскословенски језик показивао је, дакле, јасну зависност регистра одабраних језичких средстава од жанровске и тематско-структурне организације текста, коју је Н. Толстој представио у виду познате хијерархизоване пирамиде, организоване према критеријуму „опадајуће сакралности” (Грковић-Мејџор 2007б; 2012; Толстој 2004: 153).⁸

3.2.1.1. Поред наведеног, важно је истаћи да се овај нижи стил српскословенског језика употребљавао и у ненационално профилисаним делима на ширем подручју штокавштине, често не само изван административних граница српских средњовековних држава (у којима је он функционисао као језик високог стила) него и изван граница Православне Слaviје.

3.2.1.2. Временом, нарочито након турских освајања – од XV века, у појединим текстовима „жанровски граничних зона” и доњим сегментима Толстојеве пирамиде (тј. у небогослужбеним текстовима) уочава се израженије присуство вернакуларних штокавских карактеристика, на свим језичким нивоима, атипичних за књижевни језик. Ова спољашња динамика развоја српскословенског језика довела је до појаве новог, мешовитог српскословенско-српског језичког типа (дијатопијски и дијахронијски варијабилног) (в. Ивић 1986: 120; Грковић-Мејџор 2007б: 260; Јовић 2011; Курешевић 2016; 2019; 2021; Цветковић Теофиловић 2021).

3.2.1.3. Имајући наведено у виду, на први поглед јасно дефинисана подручја језичке диглосије српског средњег века, указују на далеко комплекснију књижевнојезичку ситуацију, у којој се уочавају два основна модела: српскословенски језик (вишег или нижег стила, са варијацијама унутар норме) и мешовит језик (српскословенско-српски), у којем се уочавају различити варијетети с обзиром на временску, просторну и жанровску раван.⁹

3.3. Српски вернакуларни израз у функцији књижевног. Поред Православне Слaviје (*Slavia Orthodoxa*), мањи део српског културног, а тиме и језичког простора припадао је свету Латинске или Романске Слaviје (*Slavia Latina/Romana*), у којем је српски језик или тзв. *lingua*

8 „Сваки жанр одликовао се одређеним регистром језичких средстава и правилима њихове употребе, односно конкретним релацијским односом конкурентних форми наслеђених из старословенског (нпр. номинално~вербално или књишко~општесловенско средство).” (Курешевић и Бјелаковић 2023: 118)

9 Преглед наведених варијација в. у Курешевић и Бјелаковић 2023.

serviana (уп. Ивић 1991а: 207–222), како је штокавштина најчешће била називана у службеним документима на латинском или италијанском језику, функционисао као спона између двеју култура (Павловић 2017: 169). Самим тим, не сме се губити из вида чињеница да је део српске средњовековне писмености живео под окриљем хетерогене диглосије, те да се на западу српског језичког подручја већ од средњег века срећемо са употребом вернакуларног српског језика у функцији изражавања различитих, чак и богослужбених садржаја. Подсетимо се, на пример, чувеног *Српској молићвеника* из 1518. године, најстарије ћириличне штампане књиге на српском народном језику, настале у некадашњем српском католичком културном кругу (в. Грковић-Мејдор и Савић 2016). У овом контексту, посебно место свакако заузимају стара дубровачка и бокељска књижевност, стваралаштво црногорског приморја и сл., односно она дела овог ареала за која се или наводи да су састављена на српском језику или њихова језичка структура одговара оним изворима који се називају српским (в. нпр. Бојовић 2000; Петаковић 2023; Стојановић 2023).¹⁰

4. СРПСКИ КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИЦИ У XVIII И ТОКОМ ПРВЕ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

4.1. Рускословенски и руски књижевни језик. Крајем XVII и у првим деценијама XVIII века, познато је, долази до великог егзодуса дела српског народа и његовог трајног насељавања на територије Јужне Угарске: на северу до Будима, Сентандреје, Ђура, Коморана, на северозападу до манастира Грабовца, на североистоку до Арада и Поморишја, а након потписивања Пожаревачког мира 1718. г. и распуштања Потиског и Поморишког дистрикта (1751) масовнији прилив становништва присутан је и у Банату до Темишвара са околином. Иако су потврде о присуству српског становништва у областима северно од Саве и Дунава присутне од раног средњег века, и мада је ове просторе од XV века захватио масовнији талас насељавања Срба, до данас није пронађен ниједан српски средњовековни писани споменик изразитије уметничке вредности са овог подручја. У том контексту, XVIII век представља преломни

10 „... у историјски корпус српског језика сврставамо најпре споменике у којима се као одређење језика од етнонимских назива јавља придев српски или се као етноним којим се именују становници државе или области чији владар издаје документ среће Србин. [...] Уколико се језик у споменику уопште не именује (што је, с обзиром на њихов садржај, случај с највећим бројем докумената), укључујемо га у корпус уколико системски одговара језику у оним изворима у којима се назива српски”. (Грковић-Мејдор 2021: 15–16)

моменат у развоју српске културе јер ће управо српско становништво Јужне Угарске временом одиграти изузетно важну улогу у развоју друштва, књижевности, науке, образовања, па и српског књижевног језика и културе у целини.

С друге стране, не сме се изгубити из вида и значај делатника Рачанске школе, који су на крајњем северу новонасељених области одржавали неопходни континуитет у маниру хомогене диглосије претходних столећа оживљавајући готово утихнули дух српског средњовековља и, истовремено, уносећи у своје текстове, али и у свест српског народа, искре нових напредних идеја, које ће се у пуном замаху остварити с епохом просветитељства током друге половине XVIII столећа.

Патронат нове, западноевропске цивилизације, са којом српско становништво Јужне Угарске у XVIII веку долази у непосредан контакт, доноси му – сасвим очекивано – низ друштвено-политичких измена, али и изазова. Реч је о времену када идеја о идентитетској улози језика поново долази у први план и када на иницијативу београдско-карловачког митрополита Мојсија Петровића, захваљујући успешној мисији московских и кијевских учитеља и Српске православне цркве – најпре у Сремским Карловцима, потом и у другим варошима Јужне Угарске, те на читавом српском језичком простору везаном за православље, рускословенски језик постаје нов књижевни и богослужбени језик Срба обезбеђујући му индивидуалност и независност. Динамика миграционих процеса узроковала је и промену ареалне слике српских књижевних језика током XVIII и почетком XIX века. Према тумачењу М. Павића овај је простор „на северу допирао до Саксоније и Лајпцига, где Доситеј Обрадовић довршава и штампа своје књиге, на западу до Венеције са ћирилском штампаријом Димитрија Теодосија и Трста, где се на граници два века формира јако књижевно средиште под меценатством српских трговаца који се у Трсту настављају из пословних разлога, оснивајући тамо трговачку колонију и српску црквену општину. По мишљењу савременика најудаљенија тачка на западу је Падова, где су се 1803. године, уочи избијања српске револуције, састали на 'тајној вечери' Доситеј и Атанасије Стојковић, 'на крајњем иза свију жилишта славенских Западу' – како је забележио песник Павле Соларић, код кога је овај састанак био одржан. На истоку такве граничне тачке су Москва, Петроград и Украјина, где настају мемоари Симеона Пишчевића, Шклов, где борави Доситеј, или Харков, где службује Атанасије Стојковић или Глигорије Трлајић,

док је на југозападу овај простор омеђен књижевним стварањем у Далмацији, где по православним манастирима настају књижевна дела, као што су мемоари Герасима Зелића или Доситејеви првенци. Сремски Карловци, Нови Сад, Рума, Вршац, Сомбор и Београд (после ослобођења 1806), затим Будим, Пешта и Беч чине језгро овог широког круга” (Павић 1979: 28).

Иако се у савременој литератури о првој половини XVIII века говори као о времену када се раскида са писаном традицијом у духу српскословенске писмености, замену овог типа књижевног језика рускословенским треба пре свега посматрати у светлу реченице коју је сам М. Петровић записао: *А славјански језик је наш језик!* (према Младеновић 1989: 11). Ова формулација представља директан симбол времена у којем је састављена, дубоку повезаност српског становништва са православним словенством, са заједничком вером, са светом у којем државне и језичке границе не постоје, са светом у којем постоји заједничка реч – реч која спаја, везује, која је део православног словенства у целини. Због тога прелазак са српскословенског на рускословенски језик треба посматрати више у идентитетско-политичком, а не у лингвистичком светлу, а сам рускословенски језик као део *срѣскої* књижевнојезичког наслеђа. У датом контексту, посебно место заузимају дела оригиналног и преводног карактера, књижевноуметничког, историографског и научног профила, писана на рускословенском, чији су аутори пореклом са српског говорног подручја, а која представљају неодвојив сегмент писаног, а тиме и културног наслеђа српског народа (нпр. *Поздрав Мојсеју Пуїнику* Захарија Орфелина из 1757. године; *Велизар* Павла Јулинца из 1776. г.; *Калиџафија* Захарија Орфелина из 1759. г.; *Трагедија о смрти Уроша Пејовића* Јована Рајића из 1798. г.; *Јесетивословије* Павла Кенгелца из 1811. и др.) (в. Младеновић 1989: 9–47; Ивић 1998: 115–125).

Имајући наведено у виду, рускословенски језик не може и не сме бити потиснут из историјског српског књижевнојезичког континуитета. Он има статус једног од историјских *срѣских* књижевних језика. Ако би се овај језички идиом потиснуо из научне анализе историјског развоја српских књижевних језика, то би значило да од XVIII века у једном раздобљу српски народ није имао књижевни језик. Такво тумачење представљало би „анахрону пројекцију савремених лингвистичких критеријума на историју језика, што је недопустиво” (Куршевић и Бјелаковић 2023: 123).

4.1.1. У погледу хронолошких оквира, рускословенски језик је стабилизовао своју употребу у време када се губе последњи трагови српскословенске писмености – од четрдесетих година XVIII века на територији Јужне Угарске. Међутим, горња хронолошка граница, која свакако надилази лимите Унбегаунове периодизације (осамдесете године XVIII века; 1995: 21) у србистици још није прецизно утврђена. Ограничивши своју употребу на домен религије, ова се граница, по свему судећи, налази у оној декади XIX или чак и XX века када су црквена администрација (протоколи, матичне књиге и сл.), као и натписи на српским надгробним споменицима, престали да буду исписивани овим књижевним језиком, што је – сасвим је сигурно – варијабилно и у дијатопијском погледу и што тек треба системски истражити.

4.1.2. Са аналогном ситуацијом у погледу статуса једног књижевног језика који није аутохтоно везан за српски језички простор, а који је функционисао у њему као књижевнојезички израз, сусрећемо се у погледу руског књижевног језика XVIII века, који је у писмености на српском језичком простору живео у ређим, али вредним делима, пре свега историографског и научног карактера, насталим из пера српских аутора у виду симбиозе прилагођених превода и оригиналног стваралаштва (нпр. Х. Жефаровић – *Сшемаѣоѣраѣија* (1741); *Краѣкоје введеније в истѣорију ѣроисхожденѣја славеносерѣскаѣо народа* П. Јулинца (1765); *Истѣорија разних славенских народов, најѣаче Болѣар, Хорватѣов и Серѣов* Ј. Рајића (1798); *Вѣчни каленѣар* З. Орфелина (1783) и др.) (в. Ивић 1998: 126–129).

Границе између рускословенског и руског језика у наведеним текстовима често нису оштре. У њима диференцијалне црте неретко коегзистирају и бивају спорадично лавиране српским вернакуларним специфичностима, што је у XVIII веку довело до необичне синтезе ових језика, различите у односу на рускословенски и руски књижевни језик у Русији XVIII и XIX века. То је додатни разлог што рускословенском и руском језику у оригиналном или преводном стваралаштву Срба тог времена треба обезбедити посебан статус – статус српских књижевних језика (в. Курешевић и Бјелаковић 2023: 124).

4.2. Славеносрпски (идоситејевски) тип језика. Последње деценије XVIII и прва половина XIX века, поред израженог цивилизационог напретка и формирања новог друштвеног staleжа – грађанства, српском становништву доноси низ промена. Под окриљем просветитељства оне се, поред европеизације и демократизације

културе, секуларизације књижевности, афирмације аутора, идеје о општој интеркултуралности и пресудној улози образовања, односе и на потребу за увођењем новог књижевнојезичког израза у домен световног стваралаштва, разумљивијег од рускословенског (и руског књижевног). Иако се у XVIII и XIX веку овај тип књижевног језика најчешће назива српским, данас је у науци о језику он познат под називом „славеносрпски језик” и представља некодификовану синтезу рускословенског, српскословенског, руског књижевног и српског народног језика на свим језичким нивоима (Грицкат 1966; Младеновић 1973: 45; Ивић 1998: 129–131; Суботић 2004: 164, 177).

Осамнаести век јесте, дакле, време које српској култури доноси књижевнојезички преображај – од вишевековне диглосије прелази се на полиглосију – тј. на употребу више од два издиференцирана језичка идиома. У оквиру ње књижевни језици најпре коегзистирају, а онда – крајем XVIII столећа – почињу међусобно да конкуришу стварајући изузетно сложен и неуједначен књижевнојезички пејзаж. Због своје испреплетаности, и често нејасних, благих прелаза, међујезичке границе књижевних идиома ове епохе морају се посматрати на градуираној скали. Поред тога, употреба сваког од српских књижевних језика XVIII и XIX века – рускословенског, руског књижевног, славеносрпског и доситејевског – била је често у директној зависности од различитих фактора – од стилске формације (што је нарочито видљиво у књижевноуметничким текстовима¹¹), жанра, социјалне раслојености учесника у комуникативном чину, тематско-структурне организације текста.

4.2.1. У србистици је дуго владало мишљење да се настанак славеносрпског језика везује за еманацiju просветитељских тежњи међу грађанском интелигенцијом Јужне Угарске – од Орфелина, преко Обрадовића до Јанковића, Стојковића, Видаковића, Вујића, Стерије и др. Међутим, новија истраживања показују да је постојао и други пут генезе овог језика, чиме се још једном показује како су питања историјских граница једног језика динамична категорија, те да свако ново истраживање и сваки новооткривени текст може допринети њиховом прецизнијем сагледавању. Док су раније поставке биле засноване пре свега на истраживањима језика *шћамјане* продукције (в. Младеновић 1989: 75–93; Ивић 1998: 129–135), новије анализе *рукойисних* текстова из прве половине XVIII века указују, наиме, на постојање славеносрпског језика већ од

11 Више о овој појави в. у Павић 1985.

тридесетих година XVIII века у Јужној Угарској, а од средине истог столећа и у другим областима штокавштине (у Боки, Босни и сл.).¹²

Поред тога, *социолингвистичка* анализа докумената писаних овим типом књижевног језика указује на високо свештенство и угледно грађанство као на иницијаторе његовог настанка у тежњи да се језик узвиси како би се и на језичкој равни указало на висок степен званичности неког документа. Употреба језичких средстава из вишег регистра често је зависила и од тематске разуђености – семантичка поља која су се односила на религију, највише социјалне сталеже, титуле, поједине институције и устаљене формулације приликом етикетирања, захтевала су активирање књишких категорија. Слична је ситуација и у појединим деловима писама – у протоколу и есхатоколу, односно у уводним и завршним епистоларним формулацијама, где је број књишких црта видно већи у односу на централни цео писама (в. Бјелаковић 2019а; 2019б; Бјелаковић – Нинковић 2020). На овај начин, дијастратијски и дијафазијски елементи показују се као кључни у погледу генезе славеносрпског језика у црквеној администрацији и пословноправној преписци. Слична унутартекстуална језичка раслојеност посведочена је и у потоњим временима, у штампаној продукцији, међу оним жанровима који показују чврсту текстолошку структуру попут новинских вести, некролога и других публицистичких поджанрова (в. Бјелаковић 2012; Милановић 2013; Милановић – Бјелаковић 2016).

Као што је речено, новија истраживања указују и на то да се границе славеносрпског језика не везују искључиво за области Јужне Угарске, него и за херцеговачко-крајишки дијалекат, а сасвим је извесно и за читаво штокавско подручје, те за области изван њега, које су током XVIII и XIX века биле насељене незанемарљивим бројем српског становништва (нпр. Трст, Беч, Венеција, и др.) (уп. нпр. Бјелаковић 2018; 2019б; 2021).¹³ Прецизније хронолошке и ареалне границе ових подручја тек треба да буду утврђене у будућим истраживањима.

4.2.2. Славеносрпски књижевнојезички идиом временом је еволуирао приближавајући се домаћем вернакуларном изразу, те се од осамдесетих година XVIII века и појаве Д. Обрадовића среће нов тип књижевнојезичког израза, који ће П. Ивић назвати доситејевским, а чија је структура подразумевала српски народни

12 Више о овој појави в. у Бјелаковић 2018; 2019б; 2021..

13 Више о српском становништву у Трсту у XVIII веку в. у Костић 2013 (263–182). О Србима у Бечу у овом периоду в. у Медаковић 1998.

варијетет на свим језичким нивоима осим на лексичком и ретко на синтаксичком, где се уочавају наноси из руског и рускословенског (Ивић 1991б; Суботић 2004: 182–183). Овај је тип књижевног језика надживео славеносрпски (који се у писмености среће до тридесетих година XIX века) и истрајавао у конфронтирању са вуковским народним све до седме деценије XIX века, да би од тада његова употреба била видно потиснута, а број посведочених лексичких славенизама постао минималан.

5. ЗАКЉУЧАК

На основу свега наведеног, сасвим је јасно да је питање утврђивања историјских граница једног књижевног језика изузетно комплексно, те да је језички простор неодвојив од друштва и културе, због чега се у науци и говори о историјском социо-културном језичком простору, који се мора заснивати на чврстој научној аргументацији, али и посматрати у фазичном смислу будући да показује и ванјезичку и унутарјезичку градуираност.

ЛИТЕРАТУРА

- Беруто 2010:** G. Berruto, „Identifying dimensions of linguistic variation in a language space”, in: Peter Auer and Jürgen Erich Schmidt (eds.), *Language and Space: An International Handbook of Linguistic Variation. Volume 1: Theories and Methods*, Berlin–New York: De Gruyter Mouton, 226–240.
- Бјелаковић 2012:** И. Бјелаковић, „Језик новина код Срба крајем XVIII и почетком XIX века”, у: Gordana Ilić Marković, Anna Kretschmer und Miloš Okuka (hrsg.), *An den Anfängen der serbischen Philologie. На йоченима српске филологије. Сало дебелоја јера лѣбо азбукойрошрес Саве Мркаља (1810–2010)*, Frankfurt am Mein: Peter Lang Internationaler Verlag der Wissenschaften, 49–80.
- Бјелаковић 2018:** И. Бјелаковић, „Медицинска терминологија у трима лекарушама из Босне (XVIII и XIX век)”, у: Зорица Никитовић (ур.), *Српско йисано насљеђе и истйорија средњовјековне Босне и Хума*, Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет: Универзитет у Бањој Луци, Филозофски факултет; Источно Сарајево : Филозофски факултет, 175–193.
- Бјелаковић 2019а:** И. Бјелаковић, „Језик докумената Архива Српске православне епархије будимске у Сентандреји (прва половина XVIII века)”, *Језичке јединице српској језика у сисџему и конџекстју. Научни сасйанан славистја у Вукове дане*, 48/1, 89–101.
- Бјелаковић 2019б:** И. Бјелаковић, „Језик докумената Архива манастира Савине (XVIII век)”, у: Јелица Стојановић (ур.), *Српско језичко и књижевно насљеђе на йросџору данашње Црне Горе. Српски језик и књижевностй данас: зборник радова са Друйој међународној научној скупји одржаной у Подјорици 26–28. маја 2017. йодине*, Подгорица: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори; Нови Сад: Матица српска; Бања Лука: Матица српска – Друштво чланова Матице српске у Републици Српској, 515–526.

- Бјелаковић 2021:** И. Бјелаковић, „Језик Тефтера Хаџи Гавра (1684–1751)”, у: Зорица Никитовић (ур.), *Српско писано наслеђе и историја средњовековне Босне, Хума и Травуније*, Бања Лука: Филолошки факултет: Филозофски факултет; Источно Сарајево: Филозофски факултет, 379–398.
- Бјелаковић – Нинковић 2020:** И. Бјелаковић, Н. Ђ. Нинковић, „Пословноправна преписка српских капетана из Јужне Угарске (Национални архив у Сегедину, 1727–1746)”, *Зборник Мајице српске за књижевност и језик*, 68/2, 455–482.
- Бојовић 2000:** З. Бојовић, „Књижевност ренесансе и барока”, у: Р. Маринковић, Н. Милошевић Ђорђевић и др., *Крајњак њреплед српске књижевности*, Београд: Лирика.
- Бугарски 1996:** Р. Бугарски, *Језик у друштву*, Београд: Чигоја.
- Грковић-Мејдор 2007а:** Ј. Грковић-Мејдор, *Сјиси из историјске лингвистике*, Ср. Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Грковић-Мејдор 2007б:** Ј. Грковић-Мејдор, „Језик српске средњовековне писмености: достигнућа и задаци”, *Шестдесет година Института за српски језик САНУ: зборник радова I*, Београд, 249–266.
- Грковић-Мејдор 2012:** Ј. Грковић-Мејдор, „О функционалностилској раслојености српскословенског језика”, у: Кирило-Методијевски студији 21 (=Средновековни текстове, автори и књиге. Сборник в чест на Хайнц Миклас), София: Българска академия на науките – Кирило-Методијевски научен център, 288–299.
- Грковић-Мејдор 2021:** Ј. Грковић-Мејдор, „Ка историјском речнику српског језика”, *Историјска лексикографија српског језика*, Нови Сад: САНУ – Огранак у Новом Саду – Матица српска, 11–24.
- Грковић-Мејдор и Савић 2016:** Ј. Грковић-Мејдор, В. Савић (ур.), *Српски молићвеник. Сјоменица Милану Решетару 1512–1942–2012*, Београд: САНУ.
- Грицкат 1966:** И. Грицкат, „У чему је значај и какве су специфичности славеносрпског периода у развоју српскохрватског језика”, *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику*, IX, 61–66.
- Даурио – Турин 2019:** М. Daurio, М. Turin, „‘Langscapes’ and Language Borders: Linguistic Boundary-Making in Northern South Asia”, *Euroasia border review*, 10/1 (Fall), 21–42.
- Живов 1988:** В. М. Живов, „Роль церковнославянского в истории славянских литературных языков”, у: К. В. Горшкова, Г. А. Хабургаева (ред.), *Актуальные проблемы славянской языковедения*, Москва: Издательство Московского университета, 49–99.
- Ивић 19862:** П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Ивић 1991а:** П. Ивић, „О значењу израза *lingua seruiana* у дубровачким документима XV–XVIII века”, *Из историје српскохрватског језика, Изабрани ојледи II*, Ниш: Просвета.
- Ивић 1991б:** П. Ивић, „Доситејевски књижевни језик између славеносрпског и вуковског”, *Научни састајанак славистиа у Вукове дане*, 19/2, 5–14.
- Ивић 1998:** П. Ивић, *Прејлед историје српског језика*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Јерковић 1984:** В. Јерковић, „Српскословенска норма у гласовном и морфолошком систему”, *Јужнословенски семинар за сјране славистиа*, 33–34, 55–67.
- Јовић 2011:** Н. Јовић, *Језик хиландарског медицинског кодекса*, Ниш: Филозофски факултет.

- Костић 2013:** М. Костић, „Српско трговачко насеље у Трсту XVIII века”, *Из историје Срба у Угарској и Аустрији XVIII и XIX века*, Загреб: СКД Просвјета.
- Курешевић 2016:** М. Курешевић, „Стабилност и динамика синтаксичке норме српскословенског језика у српским преписима апокрифа”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LIX/2, 7–23.
- Курешевић 2019:** М. Курешевић, „Од књишког ка вернакуларном: два начина језичког изражавања у списима Светога Саве”, у: Ј. Радић, В. Д. Савић (ур.), *Наслеђе и стварање. Свети Тирило. Свети Сава (869–1219–2019)*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 361–382.
- Курешевић 2021:** М. Курешевић, „Понародњавање језика у Берлинској Александриди на синтаксичком нивоу”, у: З. Никитовић, (ур.), *Српско писано наслеђе и историја средњовековне Босне, Хума и Травунице*. Бања Лука: Филолошки факултет; Филозофски факултет; Источно Сарајево: Филозофски факултет, 355–378.
- Курешевић и Бјелаковић 2023:** М. Курешевић, И. Бјелаковић, „Осврт на историјске границе српског књижевног језика”, *Границе српског језика*, Трећа интеркадарска србистичка конференција. Београд: Завод за унапређивање образовања и васпитања, 115–130.
- Мајхлум 2010:** В. Mæhlum, „Language and social spaces”, Р. Auer, J. E. Schmidt (eds.), *Language and Space: An International Handbook of Linguistic Variation. Volume 1: Theories and Methods*, Berlin-New York: De Gruyter, Mouton, 18–32.
- Медаковић 1998:** Д. Медаковић, *Срби у Бечу*, Нови Сад: Прометеј.
- Милановић 2013:** А. Милановић, *Језик весма љезан*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Милановић – Бјелаковић 2016:** А. Милановић, И. Бјелаковић, „Толстојева периодизација и питање жанра”, у: А. А. Alekseev et. al. (hrsg.), *Slavische Geisteskultur: Ethnolinguistische und philologische Forschungen*, Teil 2. Славянская духовная культура: этнолингвистические и филологические исследования, Часть 2. Zum 90. Geburtstag von N. I. Tolstoj. *Philologica Slavica Vindobonensia*. Band 3, Frankfurt am Mein: Peter Lang, 197–217.
- Младеновић 1973:** А. Младеновић, „Типови књижевног језика код Срба у другој половини XVIII и почетком XIX века”, *Реферати за VII међународни конгрес слависти у Варшави*, Филозофски факултет у Новом Саду, 39–53.
- Младеновић 1989:** А. Младеновић, *Славеносрпски језик*, Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада – Дечје новине.
- Павић 1979:** М. Павић, *Историја српске књижевности класицизма и ѓрегромантизма*. Класицизам, Београд: Нолит.
- Павић 1985:** М. Павић, *Историја, стилеж и стил*, Нови Сад: Матица српска.
- Павловић 2017:** С. Павловић, „Српска лингвистика на почетку XXI века”, *Јужнословенски филолој*, LXXIII/3–4, 163–205.
- Палендер и др. 2018:** М. Palander, H. Riionheimo, V. Koivisto, „Introduction: Creating and Crossing Linguistic Borders”, М. Palander, H. Riionheimo and V. Koivisto (eds.), *On the border of Language and Dialect*, Helsinki, 7–17.
- Петакковић 2023:** С. Петакковић, „Дубровачка књижевност и Вуков културни модел”, *Границе српског језика. Трећа интеркадарска србистичка конференција*, Београд: Завод за унапређивање образовања и васпитања, 63–76.
- Пикјо 2003:** Р. Пиккио, *Slavia Orthodoxa: лигераиура и язык*, Москва: Знак.
- Радовановић 2015:** М. Радовановић, *Фази лингвистику*, Ср. Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

- Стојановић 2023:** Ј. Стојановић, „Историјски континуитет српског језика и српских говора у Црној Гори”, *Границе српског језика*, Трећа интеркатедарска србистичка конференција, Београд: Завод за унапређивање образовања и васпитања, 77–94.
- Суботић 2004:** Љ. Суботић, „Из историје књижевног језика: ‘питање језика’”, *Предавања из историје језика*, Нови Сад: Филозофски факултет, 142–191.
- Толстој 2004:** Н. И. Толстој, *Сјудује и чланци из историје српског књижевног језика*, Нови Сад – Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Вукова задужбина – Матица српска.
- Унбегаун 1995:** Б. Унбегаун, *Почеци књижевног језика код Срба. Сјудује о Србима*, Београд – Нови Сад: Вукова задужбина – Матица српска – Орфелин.
- Урцуоли 1995:** В. Urciuoli, „Language and Borders”, *Annual Review of Anthropology* 24, 525–546.
- Цветковић Теофиловић 2021:** И. Цветковић Теофиловић, *Зде, у свейоу ірагу Јерусалиму: ірило іпроучавању језика сріске іуітойісне ірозе*, Ниш: Филозофски факултет – Центар за црквене студије.

TOWARDS HISTORICAL BOUNDARIES OF THE SERBIAN LITERARY LANGUAGE

Summary

The aim of this paper was to give an overview of the historical boundaries of the Serbian literary language in various forms of its manifestation from the 11/12th to the middle of the 19th century – from Old Church Slavonic, Serbian Church Slavonic, Russian Church Slavonic, Russian to the Slavonic-Serbian and Dositejan type of language. When defining the boundaries of these languages, it is necessary to take into account their diachronic changes, diatopic, diaphasic and diastratic variations, i.e. to define them with regard to the parameters of time, space, genre and social stratification (to the extent to which the fields have been investigated so far in the Serbian diachronical linguistics).

This review of the historical boundaries of Serbian literary language has shown that space in the linguistic sense is primarily related to society and culture. At the same time, in the case of diglossia or polyglossia, which are the basic features of the Serbian historical socio-linguistic situation, linguistic boundaries imply both extra-linguistic and intra-linguistic gradation, which is why they must be interpreted in a phasic sense and displayed on a scaled axis without sharp borders.

Keywords: Serbian literary language, internal and external dynamics of norm development, Serbian Church Slavonic, Russian Church Slavonic, Russian, Slavonic-Serbian, Dositejan language type, Serbian vernacular.

Isidora G. Bjelaković

Бошко Ј. Сувајџић*

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Катедра за српску књижевност

са јужнословенским књижевностима

КЊИЖЕВНОСТ НА ГРАНИЦИ – ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ КОНТЕКСТ

Граница у усменој књижевности сигнификује у исто време трошност варијанте и непропадљивост традиције. Препознавање и поистовећивање. Промену која је делотворна само и једино уколико је стална. „Јака места” обележена формулама. Варијантност и импровизацију. Језичку стилизацију која прати митска преиначења облика. Парафразирајући Тању Кметову, у раду постављамо питање како граница у српској и јужнословенској епизи може постати мост. Самом својом природом, пореклом и модалитетима преношења, усмена књижевност *јесте* мост.

Кључне речи: српска народна поезија, јужнословенски контекст, граница, епска биографија, бугарштице.

Нисмо ми бирали границу. Граница је одабрала нас. У епоси постхуманизма, постмодерне, постисторије, постистине, постидеологије, постфолклора, који је мандат књижевности? Створити Текст уместо света? Створити интерпретацију уместо догађаја? Створити привид уместо истине? Створити хибрид уместо структуре? И да ли је писац још увек креатор књижевног дела? Да ли су ресурси књижевности и данас одрживи у равни аутентичних уметничко-поетичких претпоставки? Стил, језик, песничке технике, идеја, мотив, тема, метафоричност, прозоодија, структура, приповедне стратегије? Инспирација, уметничке слободе? Шта нам данас говоре некада ексклузивни појмови хуманистичког идеала просвећеног друштва: слобода, демократија, језик, историја, идеологија, култура? Шта за нас означавају појмови нације и културног идентитета?

Сва ова питања попримају додатну тежину када је реч о усменом књижевном делу. Као што је безброј пута наглашавано, усмено књижевно дело у свом првобитном облику, до писменог фиксирања,

* boskosuvajdzic65@gmail.com

изворно је усмена творевина од велике, а често и несазнатљиве старине, настала вековним наслојавањем разноврсне грађе: митолошко-обредне, историјске, етнолошке; са поетичког становишта посредована је постојањем једне изграђене усмено-поетске граматике, која подразумева њену интернационалну распрострањеност, постојање варијаната и „естетику истоветности”, те се не да увек јасно и до краја уметати у било какве, па ни у националне и у етничке калупе.

У новијим приступима дошло је до видног осавремењивања појмовних и термилолошких одредница области, у складу са актуелним тенденцијама науке о народној књижевности, при чему се издвајају особене одлике усмене уметности речи, контекст, модалитети постојања и трајања, али и најшири културолошки аспекти. Пре свега је унапређена област периодизације и систематизације грађе.

Истакнути су поетички сегменти које наука о народној књижевности поставља у средиште интересовања: од питања термина и терминологије, преко односа усмено–писано (и, у вези с тим, феномена ауторства у усменој књижевности), све до темељних теоријских анализа појмова формуле и формулативности, сагледавања начина постојања усменог дела на нивоима „текста”, текстуре и контекста, те истицања улоге варијанте и варијантности као диференцијалне црте усмене књижевности у односу на писану.

„Јужнословенска епска поезија – мост или граница?” – питање је које је први пут на овај начин поставила бугарска фолклористиња Тања Кметова у истоименој студији (1995). Симптоматично је да се исте године када се појавио чланак Тање Кметове, огласио и С. М. Некљудов (1995) чувеним чланком под називом „После фолклора”. И сам сам ово питање поставио у зборнику *Савремена српска фолклористика IV*:

Доиста, постоји ли некакав имагинарни јужнословенски епски простор? Шта он повезује, а шта раздваја? И ако је тај простор конструисан тако да спаја неке насилно раздвојене обале, чије би то обале биле? Ако је пак граница, шта се налази унутар ње? И шта је остало изван њених обала? Поседовних књига, архива, катастарa, тапија? (Сувајџић 2017: 169).

Поновио бих суштински став:

Дакле, ми сматрамо да се у окриљу балканске фолклорне заједнице, током векова, нипошто праволинијски нити

моноцентрично, конституише један ужи модел усмене спознаје и друштвено-репрезентативне праксе, који је везан чврстим генетичким, типолошким и историјским, али и обредно-митолошким, често непрозирним спонама, а за који би се могла употребити функционална описна карактеризација *јужнословенска епска поезија*. Оно што суштински одређује ову имагинарну епску заједницу јесте изворна усменост (комуникацијски фактор), језичка подлога (јужнословенски језици), историјска контекстуализација (узајамна блискост сродних народа на истом етнокултурном тлу) и доминантна жанровска одредница (епска поезија као репрезентативни облик друштвеног знања). Ова имагинарна епска заједница подразумевала би суштинску симбиозу језичких, митских, историјских, етнолошких, социокултурних и антрополошких супстрата, који се уливају у „текст” епске песме као фолклорну чињеницу и усмену „уметност речи” (Исто: 174–175).

Да, несумњиво је: између народа и језика на Балкану стоје многе границе, као у бајци: трновито је то поље, дубоко море, густе су и тешко проходне шуме међу нама.

Шта ваља чинити јунаку савремене (анти)бајке како би пребродило ове препреке? „Обући ћеш ципеле од штављене коже”, каже му природа. „Претворићу те у рибу и јелена”, додаје мит. „Небом ћеш јездити, чудесни коњаник, на враном коњу, са китом злата у рукама”, дошаптава му народна религија. „Прозборићеш магијским формулама из пра-давнина”, тамним језиком чара му басма.

На Балкану, са ове и оне стране границе, шири се јединствен етнокултурни простор. Испуњен историјом, идеологијом, обичајима, веровањима, обредима. Језичким сродностима и религијама. А ипак, све је мање истинског људског разумевања међу људима, народима и језицима на Балкану. Посебно међу онима који говоре истим језиком.

Граница у народној књижевности сигнификује у исто време трошност варијанте и непропадљивост традиције. Препознавање и поистовећивање. Промену која је делотворна само и једино уколико је стална. „Јака места” обележена формулама. Варијантност и импровизацију. Језичку стилизацију која прати митска преиначења облика.

Границе су, према Личу, „*veštački prekidi onoga što je prirodno neprekidno*”: „Kad god pravimo kategorijalne distinkcije unutar

jedinstvenog polja, bilo prostornog bilo vremenskog, važne su granice; pažnju usredsređujemo na razlike a ne na sličnosti i zbog toga nam se čini da su takvi međaši od posebne vrednosti, 'sveti', 'tabu' (up. Leach 1964)” (Лич 1983: 55).

Граница има оштар вид и грабљиве прсте. На граници су многи писци оставили своје кости. (Пратећи Кјеркегорову мисао, кад човек ненадано помисли на границу између живота и смрти, језа га прожме.)

Граница дели простор уметничког дела на вертикални и хоризонтални. На десно и лево. Горе и доле. Изнад и испод. Близу и далеко. На граници модерног човека вреба библијски потоп. Док свуда око њега добују ратни добоши и смишљено се подижу зидови, постављају челичне решетке и пушта струја кроз електричне жице. Распирују се епидемије и карантини. Ничу нови логори. Обнављају се стари страхови. Смењују униформисани, црни, до зуба наоружани стражари. Митничари модерне цивилизације. Иза граница свог етно-културног пространства почиње дивље, нецивилизовано присуство „туђег”. Цвета имагологија зла. Шта је шовинизам но неразумевање другог које се брижљиво одгаја као коров у корену националног бића? А то је дијаметрално супротно сваком аутентичном хуманистичком књижевном ангажману и демократском национализму. Свака истинска књижевност мора бити, чак и ако то не жели, контрапункт мржњи. Но, хуманост данас никога не обавезује. Уосталом, зашто бисмо разумели друге када нисмо кадри себе разумети?

Граница је место на коме се затвара „свој” уређени простор познатог света и отвара неуређени простор „другог”. Граница је место на коме сваки човек, сваки народ, свака генерација, мора донети одлуку, направити избор. У идентитетском смислу, граница омеђује свој национални и културни простор (в. Сувајџић 20226).

Познаје ли усмена књижевност границе? И, ако познаје, како оне могу постати мостови? Самом својом природом, пореклом и модалитетима преношења, усмена књижевност *јест* мост. Она подразумева интердисциплинарни приступ и поставља метатекстуална питања која се тичу специфичности усмене уметности речи, разматрања контекста настајања, модалитета трајања и усменог традирања, рецепције, феномена ауторства, те најширих културолошких аспеката проучавања (Пешић и Милошевић-Ђорђевић 1997; Самарџија 2008; Клеут 2003; Лома 2002; Љубинковић 2010; Пешићан-Љуштановић 2002, и др.).

С друге стране, у историји српске књижевности, усмена народна књижевност представља, онако како је то луцидно истакао Зоран Мишић – а делом епохално посведочили Васко Попа, Миодраг Павловић, Бранко Миљковић и др. – нашу истинску, можда и „једину класику”. Темелј. Неизоставни део националне, али и светске књижевне и културне баштине. Као што су то средњовековни српски манастири који, и у најмрачнијим временима, остављају наду да ће наш народ опстати тамо где је рођен и уписан у матичне књиге светске баштине, и који се налазе на Унесковој листи највреднијих добара светског културног и природног наслеђа: Високи Дечани, Пећка Патријаршија, Грачаница, црква Богородица Љевишка и др.

Народна књижевност успева на родном тлу (в. Сувајџић 2022б), али се мора калемити најплеменитијим изданицима светске књижевне традиције како би опстала. У знаменитом есеју „За матерњу мелодију”, Настасијевић (1991: 42) ће истаћи: „За биљку најплодоносније су могућности на родном тлу”.

Можда су бугарштице, те „старинске” народне песме дугог стиха, прва права граница која се може претворити у мост. У низу студија посвећених овом проблему, истакли смо да се национална одређења порекла бугарштица не могу прихватити (в. Сувајџић 2010; 2012; 2014; 2022а). Садржина бугарштица, јунаци и догађаји које оне певају, „српски начин” (П. Хекторовић) који показује да „*su ovakov način bugarenja Hektorovićeви ribari isto kao i same bugarščice naučili od Srba, to jest od ljudi s kopna, iz nutarnjih zemalja*” (Јагић 1876: 94), контекст извођења најстарије данас познате бугарштице, односно дела бугарштице из XV века („Орао се вијаше над градом Смедеревом”), као и докази из самих песама да су неке од њих без сумње поникле и бивале извођене у православној конфесионалној заједници, поричу тезу о искључиво хрватском пореклу и карактеру бугарштица, широко распрострањену у Хрватској од Миклошича (1870) до Јосипа Кекеза (1991: 200–224).

С друге стране, чињеница да су ове песме забележене само у Приморју и унутрашњости Хрватске (изузев најстарије, забележене на југу Италије), релативизује Серенсенову (1999) тврдњу да су у питању изворно српске песме, које су врхунац у своме развоју достигле у XV веку у Срему. Ствар додатно компликују угарски јунаци и догађаји, обилато заступљени у бугарштицама. Сем тога, не може се потпуно занемарити, макар и да је мало одржива, ни теза о етимолошкој повезаности њиховог назива са Бугарима као припадницима етничке заједнице. Све то нас упућује на један шири,

Момчило спада у ред оних епских јунака који се, чак и кад носе историјска имена из врло ране епохе, могу окарактерисати као архаични, делимично још митски хероји. О таквој његовој природи сведоче извесне особине и атрибути: натпросечна величина и снага, што и јесте повод каснијим 'пробама', крилати коњ, оружје, разне 'моћи од помоћи'. На историјско лице се, у ствари, преносе обележја старијих, мада анонимних јунака или – општије речено – за њега се везују старије, митске представе о 'јунaku' из пре- или суб-историјске фазе развоја епике. Значајно је да се ти првобитни, додуше већ антропоморфни, али још делимично митски хероји, који се обично не могу победити јунаштвом просечне људске мере, него најчешће само лукавством, преваром или издајом, потискују током времена у углу побеђених. Иза ове функционалне промене крије се по свој прилици један дубљи и општији културноисторијски преокрет: напуштање и превазилажење митске фазе у представама о првобитном хероју као пресудан корак ка рационалнијем схватању јунака у складу са друштвеним развојем и процесом епизације. Процес је познат такође из историје епике код других народа. Из јужнословенске епике, сем Момчила, овамо спадају Муса, јунак 'са три срца', Жути Јеврејин, Мина Костуранин, 'каменит до паса', представнице амазонки итд. Старе, 'тотемистичке' представе се преносе и на касније историјске личности, као Секулу и деспота Вука Бранковића да би се објаснила њихова смрт (Шмаус 1969: 21).

Имена Марка и Новака доводе се веома рано у међусобну везу у културно-историјским предањима забележеним широм Балкана током XVI и XVII века. Шибенчанин Антун Вранчић (Antonio Verantio) наводи занимљиво предање о развалинама града Марка Краљевића или Новака Дебељака изнад села Ветрен и Суха Клисуре код римских „Трајанових врата” (турски: *Capi Dervent* или „врата страже”; бугарски Василица) на планини Ихтиман у Бугарској. Марко Антонио Пигафета (Marco Antonio Pigafetta) у своме путопису (*Itinerario di Marc' Antonio Pigafetta, gentiluomo vincerino*, London 1585) помиње на врху Родопа рушевине једног утврђења са селом које локално становништво назива „вратима Новака Дебељака” („porta di Noacch Debele”). И Стефан Герлах (St. Gerlach) у *Дневнику њушо-вања њо Турској* (1573–1578) наводи да су рушевине које се налазе

у Ветрену представљале некадашњу престоницу Новака Дебелог („Novag Debeli”).

Са становишта митске интерпретације поетског lika Марка Краљевића, најкомплекснији мотив у усменој епској традицији Јужних Словена представља мотив смрти Марка Краљевића. У тој смрти сустичу се сви битни слојеви Маркове епске биографије: историјски, митски, епски, легендарни.

Реља Крилатица је еклатантан пример диморфног бића, крилатог епског јунака, хипостазе неког бога пореклом из затајних митских дубина (Ђурић 1976: 61). Међутим, Реља је, по свему судећи, и историјска личност из XIV века, „Стефан Хреља Драговоља”, монах Харитон, ктитор Рилског манастира, човек који је за живота био „великоименит”, „јуначан”, „преизредан” и „велик”, како вели непознати рилски монах у *Похвали ћесару Хрељи*.

У македонској и бугарској поезији, Старина Новак је у много мањој мери харамбаша и предводник горских хајдука, а много више јунак средњовековне епске поезије, који се појављује у друштву и у колизији са Марком Краљевићем, Момчилом јунаком, Рељом Шестокрилим, Милошем Обилићем, Сибињанин Јанком, Секулом детенцетом и другим најеминентнијим јунацима јужнословенског епског културног модела.

Може се рећи да је Старина Новак у македонским и бугарским епским песмама „старијих времена” потиснут у други план. Науштрб Новаковог имена епску популарност стиче Грујица Новаковић. У македонско-бугарском културном ареалу Грујица се постепено еманципује од изворног певања о породично-хајдучкој дружини Старице Новака. Сижејни модели у којима се појављује, епски атрибути и посебно – карактер његових противника – обликују Грујичин епски лик у правцу формирања митске представе о детету-јунаку изузетне снаге и фантастичних атрибута. Јунак се тако сукобљава са чудовиштима и демонима као што су аждаја и вила, супротставља се диморфним епским јунацима попут црног Арапина, Арватке или Цидовке девојке, у веома архаичним сижејним моделима.

Док је у српској усменој епизи Старина Новак као „старовремени јунак” у сенци предводника славне хајдучко-породичне дружине која четује у гори Романији, у бугарско-македонским песмама он је окарактерисан превасходно као средњовековни јунак, овенчан круном и жезлом, оружан сабљом и буздованом. У ареалу македонских и бугарских варијаната „ајдут дебел Новак” атрибуиран је као краљ.

Певање о карпатским опришкима и о румунским хајдуцима најбоље показује до које мере је усмена традиција о хајдучкој дружини Старине Новака надмашила етничке и географске границе на Балкану, те постала општебалканском својином. Уочљиве су типолошке сличности, као што је истоветно сликање разлога одласка у хајдуке, односно у опришке, богато рухо и оружје, свесна идеализација хајдука, постављање оштре дистинктивне линије између хајдука и разбојника, обичајни кодекс побратимства, провера храбрости као услов примања у чету, императив извлачења рањенога или убијеног друга из боја, веза са натприродним бићима која се корени у миту, борба са Арапином, хиперболизација снаге хајдука, истицање њихове лепоте.

Поред песама о Косовском боју, варијанте које покривају цео балкански простор нису претерано честе. А управо се у овом кругу песама срећемо са заједничким сижејним моделима типа „Новак и Радивоје продају Грујицу”, „Болани Дојчин” (*Doicin bolnavi*), „Мали Радочица” (*Radoita*), „Цар Мурат и Радул-бег” (*Tar Murat si Radul voivoda*) (в. Санду-Тимок 1971: 353–367).

Нисмо ми бирали границу. Граница је одабрала нас. У епоси постхуманизма, постисторије, постистине, постидеологије, постфолклора, који је смисао књижевности? Одговор и даље зависи од нас. По мом мишљењу, да буде оно што јој је једини мандат: мост међу културама.

ЛИТЕРАТУРА

- Ајдачић 2004:** D. Ajdačić, *Prilozi proučavanju folklora balkanskih Slovena*, Beograd: Heleta.
- Делић 2006:** Л. Делић, *Живот и епске њесме. Женитба краља Вукашина у крују варијаната*. Београд: Завод за уџбенике.
- Ђурић 1976:** В. Ђурић, „О Рељи Крилатици у песништву”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, Београд, 1976, 42, 1–4, 61–65.
- Јагић 1876:** V. Jagić, „Građa za slovinsku narodnu poeziju”, *Rad JAZU*, Zagreb, 37, 33–137.
- Kekez 1991:** J. Kekez, „Bugarščice: A Unique Type of Archaic Oral Poetry”, *Serbo-Croatian Oral Traditions*. – *Oral Tradition*, VI/1–2, 200–224.
- Клеут 2003:** М. Клеут, *Народна књижевност: фрагменти и скрипти*, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Кметова 1995:** Т. Кметова, „Јужнославјанскиот героичен епос – мост или граница”, *Епос-ејнос-ејнос. Ејносот вџв фолклорната култура на славјанскиот и балканскиот народи*, Софија.
- Лич 1983:** Е. Lič, *Kultura i komunikacija*, Beograd: Prosveta.

- Лома 2002:** А. Лома, *Пракосово: словенски и индоевропски корени српске епике*, Београд: Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, Посебна издања, књига 78.
- Љубинковић 2010:** Н. Љубинковић, *Трајања и одговори. Студије из народне књижевности и фолклора (I)*. Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Милошевић-Ђорђевић 2011:** Н. Милошевић-Ђорђевић, *Радосић и рејознавања*, Нови Сад: Матица српска.
- Мишић 1963:** З. Мишић, „Шта је то косовско опредељење: одговор на једно питање Марка Ристића”, *Реч и време II*, Београд, 169–178.
- Настасијевић 1991:** М. Настасијевић, *Есеји, белешке, мисли*, (прир. Н. Петковић), Горњи Милановац – Београд: Дечје новине – СКЗ.
- Некљудов 1995:** С. Ю. Некљудов, „После фолклора”, *Живая старина*, 1, Москва, 2–4.
- Пешикан-Љуштановић 2002:** Љ. Пешикан-Љуштановић, *Змај десетом Вук – мит, историја, песма*, Нови Сад: Матица српска.
- Пешић и Милошевић-Ђорђевић 1997:** Р. Пешић, Н. Милошевић-Ђорђевић, *Народна књижевност*, Београд: Требник.
- Самарџија 2008:** С. Самарџија, *Биографије епских јунака*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Санду-Тимок 1971:** С. Sandu-Timok, „Baba Novac in eposul roman si sirb”, *Radovi simpozijuma o srpsko (jugoslovensko)-rumunskim vezama* (Actele simpozionului, Vršac, 22–23. V 1970), Pančevo: Libertatea, 353–367.
- Серенсен 1999:** А. Serensen, „Prilog istoriji razvoja srpskog junačkog pesništva”, (preveo s nemačkog Tomislav Bekić), *Studije o Srbima*, Beograd – Novi Sad: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Vukova zadužbina, Matica srpska.
- Стојкова 2015:** С. Стојкова, *Хрватскиот бугарски и технички бугарски својственици. Сјајни и материјали*, Софија: БАН.
- Сувајџић 2010:** Б. Сувајџић, „Српски и бугарски фолклористи. Правци и циљеви истраживања”, *Годишњак за српски језик и књижевност*. (Зборник у част проф. др Мирољуба М. Стојановића), Ниш: Филозофски факултет у Нишу, XXIII, 10, 303–315.
- Сувајџић 2012:** Б. Сувајџић, „Српско и бугарско усмено стваралаштво у интеркултурном коду”, *Српско усмено стваралаштво у интеркултурном коду*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 127–195.
- Сувајџић 2014:** Б. Сувајџић, *Орао се вијаше: предвуковски записи српске усмене поезије*, Ниш: Филозофски факултет, Београд: Филолошки факултет.
- Сувајџић 2021:** Б. Сувајџић, *Кључ од Косова*, Београд: Албатрос плус.
- Сувајџић 2022а:** Б. Сувајџић, „Битката на змея с орлите. Формулите на бугарцима и савремените записи”, *Српска фолклористика* (съставители: В. Тончева, С. Джорджевич Белич), Софија: Бугарски фолклор, 125–149.
- Сувајџић 2022б:** Б. Сувајџић, „Народна књижевност и идентитетске промене у српској књижевности”, *Идентитетске промене: српски језик и књижевност у доба транзиције*, (ур. М. Ковачевић, и др.), Јагодина – Београд: Факултет педагошких наука Универзитета у Крагујевцу – СКЗ, 107–121.
- Шмаус 1969:** А. Шмаус, „Погибија војводе Момчила”, *Народно стваралаштво-Folklor*, Београд, VII/29–32, 19–31.

LITERATURE ON THE BORDER – THE SOUTHERN SLAVIC CONTEXT

Summary

The paper aims to offer an answer to the question of whether it is possible for Serbian and Eastern Slavic oral epic poetry to be a bridge, rather than a border between peoples. The author points out the shared oral heritage of the Balkan nations – Serbs, Croats, Bulgarians, Romanians – highlighting the existence of certain epic heroes in the folklore of each one of them. A more detailed view on the international epic biographies of duke Momčilo, Marko Kraljević, Relja Krilatica and Starina Novak is offered in the paper, whereas Sibirjanin Janko, Sekula Banović and others are conically mentioned. Posed first by Tanja Kmetova, the initial question is resolved in the light of the fact that the very nature of oral literature, its origin and its ways of trading already do make it a bridge.

Keywords: Serbian oral literature, the South Slavic context, border, epic biography, bugarštice.

Boško J. Suvajdžić

Славко В. Петаковић*

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Катедра за српску књижевност са

јужнословенским књижевностима

ДУБРОВАЧКА КЊИЖЕВНОСТ У СРПСКОМ И ЈУГОСЛОВЕНСКОМ КОНТЕКСТУ

У раду се осветљава како је промена културноисторијског контекста, започета стварањем Краљевине Југославије и настављена утемељивањем социјалистичке Југославије, континуирано праћена интензивирањем идеолошко-политичког притиска на српску научну парадигму како би напустила становишта Павла Поповића у вези са националном маркицијом дубровачке књижевности. Показује се да је хрватска историографија увек имала подршку највиших инстанци власти које су уз претњу репресивним мерама, без обзира на научну оправданост платформе српске историографије, подржавале заснивање модела који дубровачку књижевност инкорпорира искључиво у хрватски национално-културни канон.

Кључне речи: дубровачка књижевност, Павле Поповић, Краљевина Југославија, социјалистичка Југославија, историја књижевности.

Припреме за стварање Краљевине Југославије и сам њен настанак обележени су заснивањем специфичне представе о културном наслеђу која је требало да постане упориште за учвршћивање колективног идентитета. На пољу књижевне историје то је подразумевало (ре)конструкцију већ засноване историографске перспективе уз њено подређивање југословенској идеолошко-политичкој визури. Наречени образац ипак није универзално примењиван, тј. раније укорењене књижевноисторијске перспективе које стварају слику културних традиција народа – конституената нове државне заједнице – селективно су прилагођаване новоустановљеном идеолошком курсу.

Као узоран пример може послужити историографска представа о дубровачкој књижевности, чију идентитетску маркицију је у српској науци учврстио Павле Поповић у *Прејледу српске књижевности* (1909, 1913²). Становиште Поповића фиксирало је темеље, ослонце и

* slavko.petakovic@gmail.com

засводило концептуалну основу српске филологије која је на ово поље гледала на исти начин дуже од једног века (Петаковић 2022: 72–93). Усто, Поповићев суд о идентитетској сржи дубровачке књижевности имао је нарочити значај будући да је бављење дубровачком књижевношћу издавна било у средишту његових научних интересовања и да је управо он засновао поуздану истраживачку методологију у овој области постајући неприкосновени ауторитет (Павловић 1959: 200–202). Осим тога, својим ставом Поповић је јасније успоставио оквире српске књижевности, чиме се супротставио хрватској историографској традицији која не само да није пристајала на концилијентан став изнет у *Прејледу српске књижевности* да се „дубровачка књижевност може назвати српском бар онако исто као хрватском” (Поповић 1913²: 7), већ га је одбацила оптужујући аутора за шовинизам. Непомирљивост је извирала из тврдог уверења хрватске историографије да је дубровачка књижевност искључиво део хрватског национално-културног канона.

Сазревање идеологије југословенства и њено уткивање у све слојеве социо-културног миљеа рефлектовало се и на подручје науке. Следствено томе, Поповић је своју научну оптику прилагодио особеном контексту, па је пишући *Југословенску књижевност* (1918) ретуширао визију књижевне историје настојећи да у југословенски културни образац уклопи представу о књижевној баштини (Николић 2019: 253). Дубровачку књижевност укључио је у интегрални систем југословенске књижевности желећи да покаже континуитет тежње југословенских народа да се на свим плановима уједине. Таква Поповићева оријентација није настала без осцилација и дилема које су се јављале изразито током Великог рата – посебно у тренуцима сумње у искрену опредељеност хрватске стране да без калкулација да допринос рађању нове државе. Иако се непосредно осведочио да међу хрватским политичарима и интелектуалцима постоји немала резервисаност у том погледу (Јанковић 1975: 229; Трговчевић 1986: 179), Поповић се приклонио југословенској идеји доживљавајући је као импулс за надилажење партикуларности националних интереса у име југословенског интегрализма као државне политике (Николић 2019: 254), те је све своје снаге усмерио ка научном утемељењу југословенског културног идентитета у историографији. Овако усмерење није имало одговарајући пандан на хрватској страни. Њено уверење у ексклузивност свога права на дубровачко књижевно и културно наслеђе није доживело осеку чак ни зарад оживотворења заједнице у чијем окриљу ће бити остварене, како се тврдило, вековне

тежње братских народа да се споје у јединствену матицу (Петакловић 2022: 78–79, 82–83).

Иако је стварање југословенског културног модела у доба Краљевине било подупирано политичким стимулацијама преусмеравања српске научне парадигме у њеном односу према идентитетским обележјима дубровачке књижевности, тај утицај није био ригидан. Ово потврђује излагање више издања Поповићевог *Прејледа српске књижевности* која су се појавила у време Краљевине и имала немали утицај на формирање концепције историје књижевности чак и након што је светлост угледала његова *Југословенска књижевност* (Петакловић 2019: 63–67). Настанак федеративне, социјалистичке, односно комунистичке Југославије донео је суштинску промену. Она је подразумевала издавање налога са највиших инстанци власти и моћи да буде суспендована књижевноисторијска и научна перспектива која дубровачко наслеђе посматра ван хрватског национално-културног корпуса, уз строго санкционисање сваког покушаја одступања од званично задате визуре. Декларативно промовисање југословенског идентитета којим се неутралишу културно-националне границе била је декоративна патина испод које је брижљиво, уз приправност за дејство репресивних мера, негована свест о хрватству дубровачке књижевности. Механизми и трасе утицаја инстанци власти били су разноврсни. Подразумевали су истовремено притисак на појединце високог научног угледа, кадре да оспоре идеолошку схему историографије, којима се претило удаљавањем из академске заједнице јер припадају реду „разних наследника Павла Поповића” (Петакловић 2016: 284); стављање под апсолутну идеолошку контролу институција власних да стварају научне парадигме стратешког дејства; и цензурисање сваког покушаја да се изнесе становиште несаобразно официјелно утврђеном моделу.

Карактеристичан пример спрезања сила власти евоцира заплет око оснивања Хисторијског института у Дубровнику (1949), коме је, између осталог, била намењена улога једне од средишњих институција за проучавање дубровачке баштине. Статутом Института било је предвиђено да се у њему сакупља и сређује разноврсна грађа о прошлости Дубровника и Приморја, развија научна сарадња на унутрашњем и међународном плану и изнедрвају генерације стручњака, који би се посвећивали истраживању грађе, али и заснивали специфичне методолошке школе формирајући наредне истраживачке нараштаје. Кадар поникао на Институту,

као интелектуална елита специјализована за одређено научно поље, у перспективи би дугорочно пројектовао концепцију културне политике.

Оснивање Института био је подухват најширег значаја. Замишљено је да он има савезни карактер, те је у децембру 1948. године одржан састанак научних радника из Загреба, Београда, Љубљане, Сарајева, Дубровника и Сплита, познатих по свом дотадашњем научном раду у Дубровачком архиву. Међутим, иако је начелно Институт требало да има обележја савезне институције, за његово оснивање нарочито су биле заинтересоване две стране, репрезентоване кровним научним институцијама из Загреба и Београда – Југославенском академијом знаности и умјетности и Српском академијом наука – чији утицај је био доминантан. Зато су формалном отварању Института управо „претходили [...] сураднички договори” ЈАЗУ са САН „јер је и та Академија [САН] била заинтересирана за рад ове нове знанствене установе с обзиром на то да се у дубровачком Хисторијском архиву, главном знанственоистраживачком медију Института, налази обиље грађе нарочито важне у првом реду за познавање господарских веза старог Дубровника са Србијом” (Перић 1976: 222). Подразумевало се да ће Институт бити „својеврсни кондоминиј ЈАЗУ и САН” и да ће све у вези са његовим оснивањем и радом „по договору између једне и друге Академије [...] бити ријешено билатерално” (Најбар Агичић 2013: 734). Статутарним одредницама био је предвиђен сараднички однос академија јер је усвојено да колективни руководећи орган Института буде Научно веће, чији чланови се бирају према утврђеној процедури: „Одјел за филозофију и друштвене науке Југославенске академије и Одјељење друштвених наука Српске академије предлажу Предсједништву Југославенске академије за чланове Научног вијећа једнаки број кандидата између стручњака који се специјално баве прошлoшћу Дубровника и Приморја. Чланове Научног вијећа потврђује Предсједништво Југославенске академије...” (Перић 1976: 223). Може се претпоставити и да је именовање Јорја Тадића за директора институције и председника Научног већа, које је уследило, било плод компромиса јер је постављење овог професора са Универзитета у Београду одобрило предсједништво ЈАЗУ.

Равнотежа удела ЈАЗУ и САН у вођењу Института била је нарушена готово одмах на штету САН, док је савезни карактер ове институције поништен јер је „НР Хрватска затражила, да Институт остане под управом Југославенске академије знаности и умјетности”. Ова измена наишла је на бурно негодовање међу

српским академицима, па је 1949. године поводом тога одржан састанак у САН. Његов ток може се у основним обрисима реконструисати на основу бележака које је начинио Мирослав Крлежа, један од чланова делегације ЈАЗУ на састанку у Београду. На почетку седнице окупљенима се обратио секретар ЈАЗУ Бранимир Гушић реферишући, према Крлежиној оцени, „претјерано сервилно, увијено, конвенционално”: „Ми смо хтјели, ми смо мислили, ми смо били увјерени, да је билатерално рјешење најбоље, ми смо предузели све организационе кораке под претпоставком, да ће Институт бити савезни [...] ми смо и сами били увјерења, да би то било најбоље рјешење, али наши 'политички фактори', управо: 'виши наши руководиоци' одлучили су, да Институт буде републикански [...] то је више-мање свршен чин, и тај *fait-accompli*, то је дакле стање факата како јест данас, то је управо *status quo*, на коме се, нажалост, не да више ништа измијенити.” (Крлежа 1949: 745)

Након Гушићевог извештаја председавајући на седници, председник САН, Александар Белић, дао је реч академику Јовану Радонићу, који је истакао да је Српска академија штампала дванаест томова грађе из дубровачког архива, након чега ЈАЗУ успоставља монопол и сугерише српским научницима: „ви не смете више радити оно што сте радили, и ви не смете више штампати то што сте штампали, штампали сте дванаест томова грађе и доста” (Исто: 745). Затим је указао на подлогу забране да САН равноправно учествује у раду Института: „[...] питамо се: што смо ми радили? Испитивали смо српску историју, а то је оно што се нама практично данас брани [...] то, чини се, није само 'рекла казала', и ја сам склон да верујем, јер сам то ја, господо, сам на својој кожи већ и доживео, и то управо у Дубровачком Архиву године 1939, у ери споразума под Шубашићем.¹ Тадашњи архивски директор, доктор Трухелка,² забранио ми је да тамо радим и то је лепо дефинисао: 'Ви не можете више радити у Дубровачком Архиву, јер сте Србин.’” Додао је уз то: „Ја сам, господо, дакле, склон да верујем [...] да наша Академија више не ће смети да публикује грађу из Дубровачког Архива, јер да то право

1 Када је на основу споразума председника владе Драгише Цветковића и политичког представника Хрвата Влатка Мачека у склопу преуређења Краљевине 1939. године установљена Бановина Хрватска, на њено чело постављен је Иван Шубашић (1892–1955). Стварањем Бановине Хрватске у њен састав ушао је и Дубровник, који до тада „није никад улазио у састав њихове [хрватске] историјске државе” (Ђоровић 2005: 469).

2 Бранимир Трухелка (1888–1945), управник Државног архива у Дубровнику од 1930. до 1944. године.

искључиво прелази у компетенцу самога Института загребачке, то јест тамошње – хрватске Академије. А кад би то тако било, било би заиста страшно.” Након изреченог закључио је да неће сарађивати под тим условима и да не пристаје да се ускрати право „да штампамо даље редом као што смо и почели” и да могу академије радити и паралелно, али да хрватска „нешто нама брани, то, господо, никако!” (Исто: 746). Није тешко претпоставити да је у Радонићевом сећању на Трухелкин поступак одјекивало горко искуство сличних забрана изрицаних српским научницима, као на пример Павлу Поповићу, коме 1902. и 1903. године аустријско Министарство спољних послова није дало дозволу да истражује у архиву у Дубровнику (Павловић 1959: 201). У таквом контексту Радонићева опаска призивала је, на основу темпоралне вертикале 1902/1903–1939–1949, представу о континуираности напора да се српским научницима отежа или онемогући приступ изворној грађи у дубровачком архиву.

Председавајући Белић реплицирао је изражавајући неслагање: „морам да кажем, да се не слажем са завршетком колеге Радоњића, који одбија сурадњу са Југославенском Академијом”, и затим додајући: „Види се, господо, да се ради о неспоразуму! Господа су допутовала из Загреба да нам објасне о чему се ради. Било је, истина, закључака под претпоставком, да ће Дубровачки Институт бити заједнички под контролом српске и заграбачке Академије, а како сада, како чујемо, Институт не ће бити заједнички, онда, дакле, неки закључци, који су донети под претпоставком да ће бити заједнички, разуме се, само по себи, падају. Питање је, због ког смо се овде састали, да се поразговоримо о организацији тога Института у новој ситуацији, како да се посао продужи и како да се помогне Институту до пуног успеха? Без обзира на дискриминације, о којима је говорио колега Радоњић, а о којима сада није реч, и није потребно да се о њима сада говори...” (Исто: 746–747).

Затим је академик Ђорђе Радојичић безусловно захтевао да се спроведе оно што је испрва договорено, тј. да Институт буде савезни, а не републички, изражавајући уверење да је до промене првобитног договора дошло „услед необавештености политичких фактора, пак према томе ваљало би подузети све, да ти врховни политички фактори буду у потпуности обавештени, јер [...] не може да верује, да кад би они били заиста обавештени како треба, да они не би остали код федералног закључка, то јест, да Институт буде под Савјетом, а не под загребачком Академијом” (Исто: 748). Уверење Радојичића да су „политички фактори”, услед своје

необавештености допустили да ток догађаја крене нежељеним путем, није делио академик Глиша Елезовић. Бурно протестујући због преласка Института под искључиву ингеренцију ЈАЗУ, тј. Хрватске, био је свестан да је тај процес незаустављив: „Види се само то, да Срби немају право да научно експлоатишу Дубровник, да будемо тамо доље не зна се ни где, ни како, ни код кога нека врста госта, или ортак без права [...] Да ли одобравамо? Не одобравамо. Пристајемо ли? Не пристајемо. Врло важно. Пристали ми или не пристали, све ће се то свршити и без нас, те нас ни звати није требало, ако се узме право.” (Исто: 749–750)

Дискусија је окончана компромисом у складу са којим је утицај САН на рад Института одржан тиме што је за његовог управника изабран Јорјо Тадић, а одређена места у управи ове институције припала су научницима из Србије – Михаилу Динићу и Петру Колендићу (Перић 1976: 224). У постизању помирљивог решења пресудну улогу имао је, према Крлежином сведочењу, Александар Белић рекавши да је на споразум пристао „кад је дознао праве разлоге, [а] то су виши разлози” (Крлежа 1949: 750).

Више светла, пак, на основне побуде за попуштања српске стране на састанку у САН, бацају и Крлежина сећања, евоцирана неколико деценија након збивања у којима је, према сопственом суду, имао главну улогу.³ Присећајући се сусрета у Дубровнику, када су се састале делегације ЈАЗУ и САН („Наша је делегација имала два-три члана, а српска је била врло бројна.”), Крлежа сведочи: „Редали су се говорници са својим тезама, а ја сам биљежио. Видјели су да биљежим и било им је чудно. Све те списе имам и данас, а кад бих то објавио, избио би прави скандал, јер ништа друго у својим тезама нису износили него аргументе о српском поријеклу Дубровника на такав начин да је то једноставно несхватљиво.” На крају дискусије обратио се Александру Белићу, предводнику српске делегације, упозоравајући га: „А знате ли Ви да сам све биљежио и да то сутра у облику извјештаја могу поднијети партијском Политбироу и све ове Ваше професоре дати позвати на ред, и то на основу позитивних закона, јер оно што су они износили то су криминални деликти.” Пошто се Белић забринуо,

3 Крлежа је тврдио да је лично иницирао састанак уз предлог да буде основан Институт – „Негдје у педесетим годинама предложио сам да се организира заједнички историографски институт Југославенске академије знаности и умјетности и Српске академије наука.” (Ченгић 1985: 268) Будући да су се делегације ЈАЗУ и САН састајале у неколико наврата, у контексту евоцираних догађаја може се претпоставити да се Крлежина белешка односи на састанак у Дубровнику који је претходио доцнијем сусрету у Београду у САН.

Крлежа му је „великодушно” обећао да неће пријавити „криминални деликт”, мада је уверен, како је истакао, да то није исправно, при чему није пропустио прилику да саговорника понизи: „Учинити нећу и то је моја грешка, а највећа је грешка, господине предсједниче, што сте Ви предсједник Српске академије наука.” (Ченгић 1985: 268) Да је Белић у потпуности био свестан тежине сенке Политбироа која се надвијала над њим, потврђује и његово поступање две године након (1951) суочавања са Крлежом када је САН, на чијем челу је био, требало да објави деценију раније (1941) одржану приступну беседу Милана Решетара Српској краљевској академији. Беседа *Најстарији дубровачки јовор* представљала је сублимацију вишедеценијских научних истраживања филолога посвећеног расветљавању питања културне и језичке (не)идентификације Срба и Хрвата које се преламало управо на дубровачкој традицији. Будући да је избијање Другог светског рата осенило и одложило бригу за штампање Решетарове беседе, када су се напokon стекли услови да оно буде изведено, политички миље био је потпуно промењен. Суочен са осетљивошћу сржне теме приступне беседе, и страхујући од последица уколико се она штампа у интегралном облику, Белић је одлучио (Пантић 2004: 21–33) да из изворне верзије приступне беседе приликом њеног издавања буде изостављен кључни пасус у коме је Решетар најексплицитније формулисао свој став: „[...] ја не изводим никвих даљих закључака, јер су мени Срби и Хрвати један народ под два имена, па ја зато нећу рећи да се у Дубровнику није говорило хрватски него српски, али кому су Срби и Хрвати два народа, тај ће морати признати да је Дубровник по језику увијек био српски” (Решетар 2016: 109). Одстрањивањем тог пасажа председник САН је белодано показао да су и врховне научне и културне институције биле подложне идеолошко-политичкој репресији и приморане да се без одступања повинују.

Такође, 1949. године под снажним идеолошко-политичким утицајем у извесним круговима долазило је до компромиса хрватске и српске стране у погледу хрватског карактера дубровачке књижевности, што је озваничавано и давањем ексклузивног права једној страни да се бави изучавањем ове области. Није било инокосно уверење какво је испољио Вице Заниновић, професор српске књижевности на Филозофском факултету у Загребу, рекавши: „Сматрао сам, међутим, дуго да је његово [П. Поповића] гледиште о дубровачкој књижевности преживјело у нашој социјалистичкој Југославији и да припада прошлости. Комисија,

којој је савезно Министарство за науку и културу повјерило 1949. израду уџбеника историје књижевности народа Југославије, није се ни мало колебала у разматрању питања о припадности тзв. [sic!] дубровачко-далматинске литературе. Она се, штавише, клонила употребе регионалног термина сврставши је у много шире оквире, па је насловом 'Хрватска књижевност од 15. до средине 18. в.' обухватила дјелатност насталу на неколико хрватских подручја". Чланови Комисије, међу којима су, према Заниновићевом сведочењу, били и Јован Поповић, Милан Богдановић, Велибор Глигорић и Ели Финци, била је јединствена „у закључку да о овом раздобљу, о епохи и појединим писцима, треба да пишу књижевни историчари из Хрватске" (Заниновић 1967: 2).

Притисак на српску страну да се под претњом најстрожих санкција одрекне свога становишта да је дубровачка баштина део њеног националног канона и да доведе у питање своје право на изучавање овог дела културне традиције, појачавао се институционалним путем. Три године након установљења Института дошло је до промена чију суштину рефлектују одредбе новог *Правилника* којим се регулише рад ове установе. Осим што је њиме предвиђено да се Научно веће мења Научним саветом, зацртано је и да се чланови Савета бирају „првенствено између правих чланова Академије". Осим тога, претходну одредбу према којој је председник Научног већа био и председник Института, заменило је решење да председника Научног савета бира „Предсједништво Југославенске академије, на три године, на приједлог Одјела за филозофију и друштвене науке између правих чланова Академије" (Перић 1976: 227). Суштинску (пре)оријентацију намене Института илуструје и извештај о раду ове институције који је, након што је Јорјо Тадић у специфичном тренутку напустио место руководиоца (1951)⁴, поднео нови вршилац дужности директора: „Према упутама в. д. директора дра Цвита Фисковића и према договору на својим радним састанцима [...] у дубровачком Хисторијском архиву преписивали [су] документе писане хрватским језиком и латиницом из доба Дубровачке Републике". Сврха тог напора била је да се „прикупљена грађа објави у посебној едицији Института под насловом 'Acta croatica'" (Исто: 228). Нареченом формулацијом недвосмислено је сугерисано да дубровачка књижевност, будући да је писана

4 У то време је „постала актуелна у Загребу" дискусија о „непримјереним, националистичким елементима у српској историографији" (Најбар Агичић 2013: 735), што је можда у извесном смислу утицало на Тадићеву одлуку да поднесе оставку на руководеће место.

„хрватским језиком и латиницом”, припада хрватском националном корпусу. Тиме је изражено опредељење хрватске историографије да легитимизује становиште зацртавано већ током друге половине деветнаестог века у историјама књижевности Ватрослава Јагића, Ђуре Шурмина и других (Петаковић 2022: 78–79, 82–83), али и проскрибује – с обзиром на то да је подршку челницима Института дала политичка врхушка НР Хрватске, опуномоћена да дозвољава и забрањује – визију српске историографије.

Поводи за искључивање уплива српских научника на делатност Института и стављање под контролу њиховог истраживачког капацитета у Државном архиву у Дубровнику са хрватске стране били су вишеструки. Неке од њих открива извештај о раду Државног архива у Дубровнику који је поднео његов директор Винко Форетић 1953. године. На основу тог извештаја се „Савјет за просвјету, науку и културу НР Хрватске обратио [...] Повијесном друштву Хрватске, упозоравајући да на темељу редовних извјештаја управитеља тог архива произилази да је мали број научних радника и објављених научних радова из тзв. 'загребачког културног круга' насупрот радова и радника 'београдског научног круга' у Дубровачком архиву.” У допису се тврди да би такво стање значило да „Елдорадо могућности хисторијских истраживања”, како зову архив у Дубровнику, „знанственици из Загреба не користе довољно [јер према] извјештају управитеља Архива, тијеком првог тромесјечја 1953. године у Архиву је радило пет знанственика из Београда, а из Загреба само један.” Осим тога, „објављени радови стоје у истој а можда и негативнијој пропорцији. Нарочито се, према овим извјештајима [...] запажа велика активност Српске академије наука и њезиних института и научних радника у Дубровнику. Радови пак наших научних радника састоје се углавном од радова службеника Држ. Архива и локалних научних радника [...]” (Најбар Агичић 2013: 742). Последице таквог развоја догађаја биле су очигледне: „Узевши у обзир ову чињеницу као и околност, да је долажење научних радника из Загреба опало, дошло је до тога, да београдски културни круг у много већој мјери објелодањује радове произашле из рада у дубровачком Архиву него загребачки. Нарочито се у томе афирмирала Српска академија наука, док Југославенска академија, и ако има свој Хисторијски институт у Дубровнику, за њом заостаје.” Стога је Савет за просвјету, науку и културу налагао Повијесном друштву Хрватске и ЈАЗУ да овакво стање ствари треба да буде „потјецај за интезивније интересовање наших научних радника и

централних научних организација за систематска истраживања историје Дубровника с обзиром на његову значајну улогу у историји наших народа” (Исто: 743). Кореспонденција поменутих институција показује да је Савет за просвјету, науку и културу, забринут због доминације српских научника, под велом подстицаја упутио директиву подређеним инстанцама да без задршке оснаже подршку хрватским проучаваоцима дубровачке баштине.

Усвајањем нових статутарних регула (1958) дат је снажан замах процесу елиминације утицаја САН на рад Института јер је председништво ЈАЗУ потврдило нова *Правила* Института којима је предвиђено да је он у склопу ЈАЗУ „самостална научна установа” која има „својство правне особе”. Тада је уведен и нови орган управљања, Савет Института, чије чланове према одређеној пропорцији бирају научно-стручни колектив Института и Председништво ЈАЗУ на предлог свог Одељења за филозофију и друштвене науке (Перић 1976: 231). Таквим решењем САН је суштински онемогућена да утиче на рад Института. Развој догађаја показао је да је постизање компромиса приликом кога је превагу однео помирљив став Александра Белића имало стратешки значај за хрватску страну јер се потчињавањем Института републичким властима посредно остваривала контрола над Државним архивом у Дубровнику и његовим ресурсима. Подређивањем Института ингеренцијама НР Хрватске и ЈАЗУ такође се индиректно суспендовала могућност да српски научници у пуној слободи приступе архивској грађи, као и могућност да српска наука заснује историографску перспективу независну од хрватске.

У годинама које су долазиле са хрватске стране је чињено све да се српским историчарима онемогући ослањање на традицију оличену у делу Павла Поповића. Високи интензитет такво деловање имало је у периоду тзв. Хрватског пролећа 1967–1971. године. У први план изнова је дошла „једна од неуралгичних точка односа хрватске и српске историографије, повијест Дубровника и Дубровачкога архива”, која је била у сазвучју „и с проблемом који су Хисторијски институт Југославенске академије знаности и умјетности у Дубровнику пратили од оснотка 1949” због укључивања САН у тај посао. Управо је „важности градива Дубровачкога архива за српску повијест” била „потенцијално опасна сфера конфликта” (Бранђолица и Шегвић 2019: 707) и само је било питање времена када ће се на том пољу разбуктати пламен. Сукоби из 1949. године распламсани су две деценије доцније (1967) када су се испрва редакција листа

Борба, потом и хрватски историографи, оштро побунили против укључивања *Прејледа српске књижевности* Павла Поповића у списак литературе за студије на Универзитету у Београду због ауторових „шовинистичких тенденција”. Током размене аргумената, у којој су се огласили и поједини професори са Универзитета у Београду, свој став, чија тежина је била изразито специфична будући да је долазио са највиших инстанци власти, изнео је и члан Централног комитета Комунистичке партије Југославије Милојко Друловић у *Полицији*, листу чији је главни и одговорни уредник био у то време. Његово мишљење – да полемика у *Борби* о томе „чија је дубровачка књижевност” уистину представља „посредно оспоравање хрватској националној култури културног наслеђа из тог времена”, што је „националистичко” питање – означило је, практично, крај дискусије, запечаћен званичним закључком да је дубровачка књижевност идентитетски хрватска. Сугестијом да треба избегавати „смутње” и „политичку комбинаторику” усредсређујући се на оно што спаја културе братских народа естаблишмент је упозорио свакога ко дубровачку књижевност не види као хрватску, да тиме разара основе социјалистичког друштва (Петаковић 2016: 280).

У којој мери је раздор због идентитета дубровачке књижевности био фулминантан сведочи и судбина Јорја Тадића, чији портрет скицира савремена кроатистичка историографија представљајући га као „хрватског повјесничара који је од касних тридесетих година дјеловао у Београду на тамошњем Филозофском факултету и у склопу Српске академије” (Бранђолица и Шегвић 2019: 707), и који је због свега тога на основу компромиса између ЈАЗУ и САН постављен за руководиоца Института приликом његовог оснивања. Да би се стекла шира слика о ангажовању Тадића и онемо што се збивало након његовог напуштања Института (1951), мора се располагати чињеницама јер се на темељу њих успоставља нијансиранија и тачнија представа. Овај књижевни историчар изјашњавао се као Југословен, истичући да то чини „по свом дубоком националном опредељењу” које је неговао „и онда кад смо о југословенској држави само сањали” (Тадић 1971: 48). На основу тога може се обеснажити тврдња да је он „хрватски повјесничар”. Осим тога, Тадић јесте „од касних тридесетих година дјеловао у Београду” – тачније – пошто је након избора за доцента у Загребу (1936) морао да напусти стечено место јер је његово југословенско опредељење изазвало протесте „студената хрватских националиста” (Живановић 1988: 234), те је, практично, приморан да напусти Загреб. Такође, он јесте „дјеловао

у склопу Српске академије” или, прецизније речено: био је дописни члан Српске краљевске академије од 1940, доцније дописни и редовни члан Српске академије наука. Оно што је доживео приликом службовања у Загребу Тадићу се у специфичној варијацији поновило 1967. године. Прво је у листу *Телеграм* критикован због својих ставова о идентитету дубровачке књижевности, нарочито јер спада међу историчаре књижевности „од којих су неки поријеклом и Хрвати”, који „под етидом Павла Поповића”, заједно са Петром Колендићем и другима, развија одређену историографску линију (Ваупотић 1967: 3).⁵ Пошто је неколико месеци касније у *Борби*, учествујући у полемици око *Преицеда српске књижевности* Павла Поповића, тврдио да током својих истраживања није нашао „да је неко научно доказао да се стара дубровачка књижевност не сме да убраја у део српске књижевности” (Тадић 1967: 2), изазвао је жестоку реакцију. Оквалификован је као један од „србокаталика – ренегата с мртвим душама и полудјелим срцима” чији задатак је да допринесе „разарању и брукању југославенске идеје” (Готовец 1969: 556–557). Устајање хрватских историографа у одбрану „наше социјалистичке Југославије” и њених тековина било је каткад обележено својеврсном противуречношћу. Парадоксално, кроатистичка историографија је у име очувања југословенског културног модела искључивала могућност успостављања интегралног концепта југословенске књижевности којим би се брисале унутрашње националне границе и превазилазио проблем књижевноисторијског разграничавања. Такву могућност одбацивали су сматрајући да „посезање” за „аргументима о југословенској књижевности као цјелини” подразумева између осталог посредно ширење „националистичке оријентације” оних „који су дубровачкој књижевности прилазили као саставном делу српске литературе” (Заниновић 1967: 2). Из њихове визуре подразумевано је да дубровачка књижевност припада хрватском корпусу, што је аксиом чију одрживост јемчи југословенски културни образац и репресивни систем као његова потка.

Насупрот српској историографији, која је била изложена жестоком притиску како би се одрекла своје научне визуре, хрватска историографија није имала осцилација јер не само да на то никада није била принуђена, него је подстицана да учврсти своју стратешку

5 Редакција *Телеграма* није објавила Тадићев одговор, па је штампан тек постхумно у *Историјском часопису* (1971).

оријентацију.⁶ Да је такво становиште хрватске историографије у југословенском контексту имало подлогу политичких субјеката показује чак и овлашна скица стања у хрватској и српској историографији. У социјалистичкој Југославији било је могуће да се појави (1961) друго издање *Повијесии хрвајске књижевностии до народној йрейорода* Миховила Комбола, у којој је на траси магистралне линије хрватских историчара књижевности сагледана дубровачка књижевност као део хрватског корпуса, без образлагања и научног утемељавања таквог става. Препреку није представљала чињеница да се ради о другом издању књиге која је првобитно (1945) штампана у складу са такозваним „кориенским” правописом, важећим за време НДХ. Исти поглед на идентитет дубровачке књижевности представљен је и у *Јујославенској књижевностии* Антуна Барца (1954), што је неговано и доцније у многим историографским делима (Петаковић 2007: 67–91). Супротно томе, ни у једној историји књижевности изашлој за време друге Југославије дубровачка књижевност није могла бити интегрисана у српски корпус нити је могла бити укључена у антологијске едиције као што је *Срјиска књижевностии у сјшо књија*, објављивана од педестих година двадесетог века. Српска историографија, за разлику од хрватске, била је принуђена да своју визуру пригуши или да налази алтернативне и посредне трасе њеног уобличавања и исказивања, у чему су највећи допринос дали припадници „београдске рагузеолошке школе” остајући доследни изворним научним становиштима Павла Поповића (Јевтић 1996: 433, 456).

Темељну промену донело је крајем двадесетог века разглобљавање идеолошко-политичке матрице на којој је почивао

6 Постојаност њеног деловања знаковито, између осталог, показује непромењивост перспективе из које сагледавају припадници београдске рагузеолошке школе као најмаркантнији настављачи научне линије Павла Поповића. Јасан доказ представља недавно изречена оцена да је Петар Колендић, Дубровчанин, преласком на Универзитет у Београду „постао београдским професором и хрватским ренегатом” (Новак 2017: 67), чиме се евоцира пола века раније исказан суд да је Јорјо Тадић, будући да се супротставио тези о хрватском карактеру дубровачке књижевности, један од „ренегата с мртвим душама и полудјелим срцем”. Тврђу да је Колендић изворно био хрватски опредељен – на шта упућује Новакова опаска да је овај накнадно постао „хрватски ренегат” – најочигледније оповргава сџм Колендић у аутобиографском запису. Сећајући се јачких дана у Дубровачкој гимназији Колендић бележи да је припадао организацији Срба гимназијалаца – „Та организација Срба ђака и њихово збијање у гушће редове није, разумије се, ни за трен мутила наше добре односе с честитим колегама Хрватима.” Осим тога, наводи да су га аустријске власти сматрале „за коловођу пропаганде и организације Срба ђака”, због чега је у октобру 1902. године био истеран из гимназије (Колендић 1964: 244, 248).

југословенски културни образац. У српској историографији тај процес праћен је ревитализовањем националног курса, што је оглашено појавом *Изабраних дела Павла Појовића* и у склопу њих *Прејледа српске књижевности* (1999), чији приређивач је Мирослав Пантић; *Крајкој прејледа српске књижевности* (2000), у који је Злата Бојовић укључила дубровачку књижевност; новим издањем *Историје српске књижевности* (2002) Јована Деретића са поглављем посвећеним дубровачкој књижевности, као и књиге *Чудесни кладенац – антологија српској јеснишћива од Барање до Боке Кошорске* (2002), приређене заслугом Здравка Крстановића, и *Антологије српске поезије* (2004) Петра Милосављевића. Одлучни замајац дао је књижевноисторијски рад Злате Бојовић, која је дубровачку књижевност увела у едицију *Десет векова српске књижевности*, у склопу које је приредила књиге *Поезија Дубровника и Боке Кошорске* (2010), *Циво Гундулић* (2014) и *Марин Држић* (2020). Осим тога, *Историја дубровачке књижевности* (2014), чији је аутор З. Бојовић, представља један од најкрупнијих подухвата у српској историографији јер је њоме дата целовита, на најчвршћим научним основама успостављена, представа о историјском развоју дубровачке књижевности. Такође, појава монографије *Дубровачка књижевност у српској историји књижевности – речник проучавалаца* (2016) – у којој су прегледно и систематично изложене библиографије више од четири стотине српских проучавалаца дубровачке књижевности и културне традиције (историја, језик, етнологија, сликарство, архитектура, нумизматика, хералдика, палеографија и др.) који су том пољу посвећени од осамнаестог века до нашег времена – открила је перманентност интересовања српске филолошке, историографске и уопште научне традиције за дубровачку књижевност. Свим овим подухватима омогућено је да свестраније буде сагледана супстанцијална основа српске књижевности и да јасније буду успостављене њене границе.

ЛИТЕРАТУРА

- Бојовић 2000:** З. Бојовић, *Књижевност ренесансе и барока*, у: *Крајак прејлед српске књижевности*, Београд: Лирика, 53–75.
- Бојовић 2010:** *Поезија Дубровника и Боке Кошорске*, прир. З. Бојовић, Антологијска едиција *Десет векова српске књижевности*, књига 111, Нови Сад: Издавачки центар Матице српске.
- Бојовић 2014:** З. Бојовић, *Историја дубровачке књижевности*, Београд: СКЗ.
- Бојовић 2014:** *Циво Гундулић*, прир. З. Бојовић, Антологијска едиција *Десет векова српске књижевности*, књига 12, Нови Сад: Издавачки центар Матице српске.

- Бојовић, Летић и др. 2016:** З. Бојовић, Б. Летић и др., *Дубровачка књижевност у српској историји књижевности – речник ироучавалаца*, Београд: Филолошки факултет.
- Бојовић 2020:** *Марин Држић*, прир. З. Бојовић, Антологијска едиција *Десет векова српске књижевности*, књига 11, Нови Сад: Издавачки центар Матице српске.
- Бранђолица и Шегвић 2019:** Т. Brandolica i F. Šimetin Šegvić, „Historiografija i popularna historija u vrijeme hrvatskog proljeća”, *Časopis za suvremenu povijest*, LI, 3, 699–740.
- Ваупотић 1967:** М. Vaupotić, „Postoji li jugoslavenska književnost. Sablast Pavla Popovića kruži Jugoslavijom”, *Telegram* (Zagreb), 10. 2. 1967, 3.
- Готовец 1969:** V. Gotovec, „Autsajderski fragmenti”, *Kritika*, 8, rujan/listopad, 534–559.
- Деретић 2002:** Ј. Деретић, *Историја српске књижевности*, Београд: Просвета.
- Друловић 1967:** М. Друловић, „Безразложна парница”, *Политика*, 29. 12. 1967, 9.
- Живановић 1986:** Ђ. Живановић, „Павле Поповић и његови 'Прилози', у: *Сјудује и траја за историју књижевности*, 2, Београд: Институт за књижевност и уметност, 269–295.
- Живановић 1988:** Ђ. Живановић, „Напомене о једној споменици”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, LIII–LIV, 1–4, 228–247.
- Заниновић 1967:** В. Заниновић, „Преживело гледиште”, *Борба*, 29. 12. 1967, 2.
- Јанковић 1975:** Д. Јанковић, „Професор Павле Поповић и југословенско питање у Првом светском рату”, *Летњици Матице српске*, 416, 3, 219–233.
- Јевтић 1996:** М. Јевтић, *Са домаћим славистима*, Београд: Завод за уџбенике: Вукова задужбина: Орфелин.
- Крлежа 1949:** М. Krleža, „Око dubrovačkog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti – diskusija u Srpskoj akademiji nauka 1949”, у: М. Najbar Agičić, *Okolnosti osnivanja i počeci rada Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, Anali, Dubrovnik, 51, 2, 2013, 745–751.
- Колендић 1964:** П. Колендић, *Из старија Дубровника*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Крстановић 2002:** *Чудесни кладенац – антологија српског јесеништва од Барање до Боке Которске*, прир. З. Крстановић, Београд: Зора.
- Љубинковић 1986:** Н. Љубинковић, „Павле Поповић – писац историја књижевности”, у: *Сјудује и траја за историју књижевности*, 2, Београд: Институт за књижевност и уметност, 297–317.
- Љубинковић 1999:** Н. Љубинковић, „Поповићева синтетичка сагледавања југословенске (југословенских) књижевности у виђењу и вредновању савремене стручне критике”, у: Павле Поповић, *Југословенска књижевност*. Сабрана дела Павла Поповића, 9 (прир. Н. Љубинковић). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 205–224.
- Милосављевић 2004:** *Антологија српске поезије. Средње доба*, прир. П. Милосављевић, Београд: СКЗ–БИГЗ.
- Најбар Агичић 2013:** М. Najbar Agičić, „Okolnosti osnivanja i počeci rada Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku”, Anali, Dubrovnik, 51, 2, 729–753.
- Николић 2019:** Н. Николић, *Идентитет српске књижевности*, Београд: СКЗ.
- Новак 2017:** S. Prosperov Novak, „Vodnikov Šurmin”, у: zb. *Zbornik o Đuri Šurminu*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa Zagreb – Varaždin – Čazma, 21. i 22. travnja 2016, Hrvatski književni povjesničari, Znanstveni zbornici, sv. 15, ur. Tihomil Maštrović, Zagreb: Hrvatski studij Sveučilišta u Zagrebu, 65–80.

- Павловић 1959:** Д. Павловић, „Павле Поповић као научник и књижевни историчар”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, XXV/3–4, 197–208.
- Пантић 2004:** М. Пантић, „Приступна академијска беседа Милана Решетара о најстаријем дубровачком говору и њен (необјављени) завршетак”, у: *Зборник радова са III међународног научног скупа Животи и дело академика Павла Ивића*, Београд: САНУ, 21–33.
- Перић 1976:** I. Perić, „Dvadeset i pet godina postojanja i rada Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku”, *Anali Historijskog odjela Centra za znanstveni rad JAZU u Dubrovniku*, 13–14, 219–256.
- Петаковић 2007:** С. Петаковић, „Књижевност старог Дубровника у концепцији српске књижевности Јована Деретића”, *Годишњак Катедре за српску књижевност и југословенским књижевностима*, Филолошки факултет, Београд, III, 67–91.
- Петаковић 2015:** С. Петаковић, „Дубровачка књижевност и југословенство Павла Поповића”, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, Матица српска, Нови Сад, LXIII, 1, 85–96.
- Петаковић 2016:** С. Петаковић, „Идеолошко залеђе једне књижевноисторијске полемике”, *Књижевна историја*, ИКУМ, Београд, XLVIII, 160, 273–287.
- Петаковић 2019:** С. Петаковић, „Одјек књижевноисторијске концепције Павла Поповића”, у зб. *Периодизација нове српске књижевности. Поводом 150. годишњице рођења Павла Поповића (16. IV 1868–4. VI 1939)*, Научни скупови, књ. CLXXVIII, Одељење језика и књижевности, књ. 31, Београд: САНУ, 63–76.
- Петаковић 2022:** С. Петаковић, „Дубровачка књижевност у историјама српске књижевности”, *Philologia Serbica*, II, 2, 72–93.
- Поповић 1909:** П. Поповић, *Прејед српске књижевности*, Београд: Давидовић.
- Поповић 1913²:** П. Поповић, *Прејед српске књижевности*, Београд: Геца Кон.
- Поповић 1918:** Р. Popović, *Jugoslavenska književnost*, Cambridge: University Press.
- Поповић 1999:** *Прејед српске књижевности*, прир. М. Пантић, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Редакција Борбе,** „После пола века”, *Борба*, 8. XII 1967, 2.
- Решетар 2016:** М. Решетар, „Најстарији дубровачки јовор, Решетарова приступна беседа у Српској краљевској академији 7. марта 1941. године”, у: *Српски молићвеник. Сјоменица Милану Решетару*, ур. Ј. Грковић-Мејдор и В. Савић, Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, Београд: САНУ.
- Тадић 1967:** Ј. Тадић, „После пола века”, *Борба*, 16. XII 1967, 2.
- Тадић 1971:** Ј. Тадић, „Сабласти круже Југославијом”, *Историјски часопис*, 18, 45–52.
- Трговчевић 1986:** Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање Југославије*, Београд: Народна књига – СКЗ.
- Ђоровић 2005:** В. Ђоровић, *Историја Срба*, Београд: Алнари.
- Ченгић 1985:** Е. Čengić, *Trubač u pustinji duha. S Krležom iz dana u dan (1975–1977)*, Zagreb: Globus.

LA LITTÉRATURE DE DUBROVNIK DANS LE CONTEXTE SERBE ET YUGOSLAVE

Résumé

La perspective scientifique visant à déterminer l'identité de la littérature de Dubrovnik dans le Royaume de Yougoslavie et dans la Yougoslavie socialiste a été fortement influencée par l'idéologie et la politique. Cela s'est reflété dans la pression exercée sur les historiens littéraires serbes pour qu'ils abandonnent l'idée traditionnelle de l'identité serbe de la littérature de Dubrovnik et acceptent la position selon laquelle elle appartient à la culture croate. Les circonstances ont changé au cours des dernières décennies du XXe siècle, lorsque l'influence de l'idéologie et de la politique a diminué. Depuis lors, l'histoire littéraire serbe a de nouveau renforcé sa perspective scientifique sur une base traditionnelle.

Mots-clés: littérature de Dubrovnik, Pavle Popović, Royaume de Yougoslavie, Yougoslavie socialiste, histoire de la littérature.

Slavko V. Petaković

КОРЕФЕРАТИ

Милан Д. Алексић*

Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српску књижевност
са јужнословенским књижевностима

МЕРИЛА ЗА ОДРЕЂИВАЊЕ ГРАНИЦА НАЦИОНАЛНЕ КЊИЖЕВНОСТИ

У раду су анализирана мерила за одређивање граница националне књижевности са освртом на неколико примера поља неодређености између различитих националних књижевности. Прецизније разграничење националних књижевности могуће је једино на основу научних мерила јер се идеолошка и политичка мерила показују као недовољна, непрецизна и пролазна.

Кључне речи: национална књижевност, српска књижевност, мерила, границе, језик, идентитет.

Књижевност је древна уметност и њени почеци везани су за далеку прошлост пре проналаска писма и време када су дела усмено преношена, али, било да је у питању усмена или писана, књижевност је увек настајала у оквирима неке људске заједнице, а временом су се особености тих заједница мењале. Јован Деретић је књигу *Пути српске књижевности* започео реченицом „Живимо у времену националних књижевности” (Деретић 1996: 15), нагласивши да, тек у модерним временима, заједница у којој књижевност настаје, постаје нација, али и да је заједница увек била главни субјекат своје књижевности, и пре настанка нација. „Књижевност се јавља унутар своје заједнице и представља специфичну манифестацију њене духовности, израз њеног схватања себе и света што је окружује, читавање њене стваралачке енергије” (Деретић 1996: 15).

Будући да људске заједнице постоје у великом мноштву и да међусобно ступају у различите контакте, једно од основних идентитетских питања је питање граница. Говорећи о границама једне националне књижевности, основно мерило представља језик на којем књижевност настаје јер је књижевност уметност која се служи речима; она настаје коришћењем разговорног језика који додатно

* milan.aleksic@fil.bg.ac.rs

организује: „Уметничка књижевност говори на посебном језику, који се над природним језиком надограђује као другостепени систем. Зато се дефинише као другостепени моделативни систем” (Лотман 1976: 54). Посебна граница књижевности везана је за литерарност, односно питање да ли је неко језичко дело уопште књижевно, те да ли припада књижевности као уметности, или некој другој сфери писане речи. Ову границу видимо као примарно естетско питање јер почива на испуњавању естетских мерила на основу којих се језичко дело сврстава у уметност речи, односно у књижевност као област људског стваралаштва. Можемо је схватити и као једну врсту спољашње границе ако полазимо од Гетеовог виђења *свејске* књижевности. Дело које се налази у оквирима ове, спољашње границе, припада књижевности, а друга врста границе везана је за припадност књижевног дела некој одређеној националној књижевности која би онда, посматрана на тај начин, била унутрашња граница у оквирима књижевности схваћене као целине. Питање границе националне књижевности посебно је компликовано за времена која претходе формирању нација, али далеко од тога да га је немогуће разрешити, јер свака национална књижевност поседује оно што је Деретић именовао као књижевни идентитет.

Проблему граница књижевности може се прилазити са више страна, али основни приступ је, наравно, лингвистички: „Он се појављује у случајевима када се лингвистичке границе књижевности не поклапају са књижевним, кад имамо на истом језику више литература, или у једној литератури више језика, или, чак, кад се јављају оба та случаја. Укључен је такође и политички чинилац, однос политичког и књижевног идентитета националне књижевности” (Деретић 1996: 6–7). Књижевност је уметност која се користи речима и природно је да се књижевности разликују према језицима на којима су настале. Језик на коме дела настају често је јединствен и недељив. Обратимо ли пажњу на немачко говорно подручје, недвосмислени критеријум за одређивање припадности књижевног дела националној књижевности је лингвистички. Књижевно дело Франца Кафке налази се у границама немачке књижевности (в. Мартини 2019: 669–671) једино на основу лингвистичког критеријума. Језик на којем Кафкина дела настају једино је мерило јер се ниједан други критеријум не може применити у том случају (ни етнички ни политички/географски). Истоветан случај је са Паулом Целаном, уз изузетак његових раних књижевних дела која нису била написана на немачком језику и због тога их Фриц Мартини (2019) и не помиње у својој чувеној *Историји*

немачке књижевности, у којој је употреба језика била кључно мерило за одређење граница националне књижевности. У новије време, под утицајем политичких мерила, и у књижевности на немачком језику појављује се несигурност и релативизација критеријума јер се појављују књиге као што је *Историја књижевности у Аустрији* Херберта Земана и Фрица Петера Кнапа (в. Земан и Кнап 1994). Будући да је књига коју су приредили Земан и Кнап заснована на критеријуму који више није везан за науку о књижевности већ се ослања на географске границе, идеолошке и политичке погледе, поставља се питање њене релевантности, будући да она уноси политичку поделу у књижевност и уводи нове идеолошке погледе. Идеолошки императив још је очигледнији у књигама насталим у оквиру пројекта стварања транснационалне историје књижевности, у којем се *Историја књижевних култура Источно-средње Европе* представља независно од граница националних књижевности, о чему је Ненад Николић писао у књизи *Проблеми савремене књижевне историје* (2015), указујући на покушај измене погледа на националне књижевности.

Историјски гледано, много озбиљнији проблеми се појављују у случајевима када на једном језику настаје више националних књижевности, што је случај са енглеским језиком на којем се, након одвајања колонија од империје, појављује америчка књижевност, а за њом и друге националне књижевности настале на енглеском језику. Посебан је случај са српским језиком, на којем такође настаје више књижевности, али, за разлику од енглеског, српском језику се, из политичких разлога, мења и име, у контексту формирања посебних држава након распада авнојевске Југославије. Двоструко неуспешан покушај уједињења Југословена, као и формирања југословенске књижевности, показао је недостатност идеолошких и политичких критеријума за стварање целине књижевности која суштински никада није била јединствена. Први покушај уједињења Југословена у оквиру Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевине Југославије, урушио се током Другог светског рата у оквиру којег је вођен и крвави грађански рат. Други покушај, спроведен као резултат поменутог грађанског рата из којег су партизанске снаге изашле као победничке, био је везан за трајање авнојевске Југославије, од краја Другог светског рата до другог грађанског рата у којем се, крајем двадесетог века, распала и друга Југославија.

Покушаји присвајања туђе културе представљају последице неодређености у области граница језика. Средином XIX века српска и

хрватска књижевност су биле третиране као јединствена књижевност иако то заправо никада нису биле, чак ни током покушаја заснивања југословенске књижевности након Великог рата. Државна политика Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, након политичког уједињења, била је усмерена и на пројекат стварања заједничке књижевности (в. Николић 2019: 250–277). Професор Београдског универзитета Павле Поповић био је практично задужен за спровођење тог пројекта, од 1918. године када је у Енглеској објавио студију *Југословенска књижевност*, па све до убиства краља Александра 1934. године. Будући да је Поповић пре Првог светског рата заступао другачији поглед на историју српске књижевности, и имајући у виду да пројекат заједничке књижевности напушта након смрти владара који је спроводио политику југословенског интегрализма, јасно је да се у основи деловања не налазе научни разлози, већ идеологија и државна политика (в. Николић 2019: 250–277).

Након Другог светског рата није ни било поновних покушаја који би се могли упоредити са озбиљношћу подухвата који је између ратова спроводио Павле Поповић. Јован Деретић (1983: 11) је у првом издању *Историје српске књижевности* посведочио да је било више теоријских разматрања око питања заједничке, југословенске књижевности, али да конкретног рада заправо није било: „О таквом пројекту било је више саветовања и договора на југословенском нивоу, али се никада није прешло с речи на дело”. Обратимо ли пажњу на универзитетско проучавање књижевности, видећемо да је југословенска књижевност фигурирала у називима студијских група и програма, а да су испити и даље били организовани према границама националних књижевности.

Након распада Југославије, у последњој деценији двадесетог века Јован Деретић (1996: 165) нагласио је да је друга Југославија, за разлику од прве, била вођена начелом разлике „по којем су конститутивни чиниоци државе национално, политички и културно самостални ентитети, од којих сваки има своју засебну књижевност”. Будући да се таква врста политичких пројеката наставља и у XXI веку, потребно је нагласити да, у случајевима када на једном језику настаје више националних књижевности, поред језика на коме настаје књижевно дело, мерило за одређивање граница националне књижевности јесте и свест писца о сопственој националној припадности, односно сопственом књижевном идентитету. Ово је нарочито важно у случајевима какав представља простор бивше Југославије, на којем

се, лингвистички гледано, један језик, назива различитим именима упркос науци, а у складу са политичким и идеолошким разлозима.

Иако у случају енглеског немамо примере покушаја преименовања језика у складу са политичким идејама, ако обратимо пажњу на границу између енглеске и америчке књижевности, видећемо да ни она није прецизна нити коначно одређена, јер се почеци америчке књижевности током времена померају у прошлост вођени политичким, а не научним разлозима. У случајевима бивших британских колонија, мерила за одређење граница националне књижевности нису у потпуности јасна. У књизи под насловом *The Literature of the United States* Маркуса Канлифа (1955) почетно поглавље названо је *Колонијална Америка* и описује прве књижевне кораке у Новом свету настале од стране становника првих успешних енглеских колонија у XVII веку (од оснивања Џејмстауна 1607. године, што је означено као почетак америчке књижевности и у *Енциклопедији Американи*), иако бисмо могли да претпоставимо да се о америчкој књижевности може говорити од тренутка одвајања колонија од Британског царства крајем XVIII века и стицања политичке независности. У *Историји америчке књижевности* Радојке Вукчевић (2018) наглашена је промена у поимању граница америчке књижевности, будући да се дотадашња граница помера дубље у прошлост, а национална припадност аутора не узима у обзир, као ни језик на којем настају књижевна дела: „Опредјељење америчких академских кругова, када је ријеч о америчкој књижевности, фиксираности периода, историје, жанрова, аутора, огледа се и у најновијем издању *Нортонове антологије америчке књижевности* (*The Norton Anthology of American Literature*), које при представљању најзначајнијих аутора и дјела америчке књижевности проширује дотадашње представљање историје америчке књижевности још једним периодом, периодом који претходи 1620. години, којом се до скоро означавао почетак америчке књижевности. Недавно уведени период развоја америчке књижевности обухвата књижевност како досељеника (Кристифор Колумбо, Гаспар Перез де Виљагра, Ернан Кортес), тако и усмену књижевност домородачких племена (Винебаго, Коасати, Навахо)” (Вукчевић 2018: 20). Оваквим поступком потпуно се негира лингвистичко мерило и припадност националној књижевности одређује се политичким мерилем, једино на основу географског простора на којем настају књижевна дела.

Граница између енглеске и америчке књижевности није прецизна ни у случајевима аутора из XX века. Недоумице увек изазивају

аутори који су прелазили границе националних књижевности. При томе, случајеви писаца који су писали на различитим језицима нису проблематични јер је лингвистичко мерило у таквим случајевима применљиво и примарно (Милан Кундера, Ежен Јонеско, Семјуел Бекет, Владимир Набоков, Јосиф Бродски, и др.). Проблем за повлачење границе представљају аутори попут Томаса Стернса Елиота, који је стварао на енглеском језику, а његово име се појављује у историјама како америчке књижевности, тако и енглеске књижевности. У *Енциклопедији Американи* стоји да је Т. С. Елиот британски песник и есејиста рођен у Сент Луису, у Америци (*The Encyclopedia Americana* 1960: 243). *Енциклопедија Британика* наводи да је Елиот британски песник и критичар, рођен у Сент Луису, у Америци (*The Encyclopedia Britannica* 1956: 360). Међутим, издања *Енциклопедије Американа* из 1971. године, и 2003. године доносе ревидиран став према којем је Т. С. Елиот „British-American poet, playwright, and critic” (*The Encyclopedia Americana* 2003: 240). Томас Стернс Елиот посматран је као енглески песник у књизи *Енглеска књижевност* коју је група аутора објавила у Сарајеву 1981. године, док је у књизи Маркуса Канлифа из 1955. године, означен као амерички песник (в. Канлиф 1955: 313). У *Историји америчке књижевности* Радојке Вукчевић, Елиот је посматран као амерички песник и критичар, док је промена у схватању само поменута, без навођења аргументације: „Један од највећих критичких преокрета током последње деценије дошао је признавањем Елиота као америчког писца и истраживањем његових веза са америчком културом” (Вукчевић 2018: 406). Имајући у виду да је Елиотово место у америчкој књижевности постављено врло високо (одмах иза Волта Витмена), те да се задатак проучавања види у *продуктивном преиспитивању његове каријере и њеном истраживању његових књижевних дела* постаје нам јасније на који начин се одвија промена схватања. Једино мерило које би могло да разреши случај припадности Томаса Стернса Елиота америчкој или енглеској књижевности, било би везано за ауторову свест о националној припадности и књижевном идентитету.

Ретки су примери двоструке припадности, какав имамо у случају српског писца Владана Деснице, који је себе сматрао „и српским и хрватским писцем” (Деретић 2004: 1156). Писци су се обично опредељивали за одређену националну књижевност и таквих примера је знатно више у српској књижевности. Уз свест и став о идентитету, као мерило за одређење границе националне књижевности, потребно је обратити пажњу и на оно што се у

текстологији назива последњом стваралачком вољом. У случају писаца који су прелазили из једне у другу средину, важно је обратити пажњу и на последњи став у вези са идентитетом изнет за живота аутора јер постоји могућност да се писац може предомислити и припадност својих књижевних дела променити, као што је учинио Тин Ујевић прештампавајући у Загребу, латиницом, своја дела првобитно штампана ћирилицом, у Београду између два светска рата.

Мерило за одређење граница националне књижевности може бити и повезаност књижевних дела са традицијом у чијим оквирима настају, у смислу поседовања особина одговарајућих поетици националне књижевности. Међутим, оно није прецизно и експлицитно као што је то случај када говоримо о лингвистичком мерилу или ауторовој свести о идентитету и припадности његовог књижевног дела одређеној националној књижевности, а нарочито када су оба ова мерила присутна. У сваком случају, сва поменута мерила значајно су прецизнија од политичког и идеолошког одређивања граница националних књижевности, ослоњеног на произвољну и променљиву политичку основу, заклоњену иза једнако променљивих географских граница.

ЛИТЕРАТУРА

- Вукчевић 2018:** Р. Вукчевић, *Историја америчке књижевности*, Нови Сад: Академска књига, Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори.
- Деретић 1983:** Ј. Деретић, *Историја српске књижевности*, Београд: Нолит.
- Деретић 1996:** Ј. Деретић, *Пути српске књижевности*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Деретић 2004:** Ј. Деретић, *Историја српске књижевности*, Београд: Просвета.
- Земан и Кнап 1994:** Н. Zeman, F. P. Knapp (Ed.), *Geschichte der Literatur in Österreich*, Vienna: Akademische Druck-und Verlagsanstalt.
- Канлиф 1955:** М. Cunliffe, *The Literature of the United States*, Harmondsworth, Baltimore: Penguin Books Inc.
- Лотман 1976:** Ј. Лотман, *Структура уметничког текста*, Београд: Нолит.
- Мартини 2019:** Ф. Мартини, *Историја немачке књижевности*, Београд: Службени гласник.
- Николић 2015:** Н. Николић, *Проблеми савремене књижевне историје*, Нови Сад: Академска књига.
- Николић 2019:** Н. Николић, *Идентитет српске књижевности*, Београд: Српска књижевна задруга, Партенон.
- The Encyclopedia Americana 1960:** *The Encyclopedia Americana*, New York, Chicago, Washington. D. C.: Americana Corporation.
- The Encyclopedia Americana 2003:** vol 10, Danbury: Grolier.

The Encyclopedia Britannica 1956: vol. 8, Chicago, London, Toronto: *Encyclopedia Britannica, INC.*

CRITERIA FOR DETERMINATION OF THE BOUNDARIES OF NATIONAL LITERATURE

Summary

The paper analyzed the criteria for determining the boundaries of national literatures, with references to several examples of the uncertainty of such determination between different national literatures. It is pointed out that the linguistic criterion is fundamental, but in cases in which several national literatures are created on the basis of a single language, each author's awareness of his own literary identity must also be respected. A more precise demarcation of national literatures is possible only on the basis of scientific criteria, because ideological and political criteria prove to be insufficient, imprecise and transitory.

Keywords: national literature, Serbian literature, criteria, boundaries, language, identity.

Milan D. Aleksić

Александра Д. Матић*

Часлав В. Николић**

Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Катедра за српску књижевност

ДРУГО И ДРУГИ КАО КОНСТИТУТИВНИ ЕЛЕМЕНТ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ***

Упркос напорима самоодређивања, „наша збуњеност око порекла не нестаје”, па питање о другости представља трајну преокупацију мишљења о себи. Пренесемо ли лакановску перспективу о субјекту као о субјективизованом недостатку у поимање нашег књижевног идентитета, уочићемо да је субјективизација других културних корпуса, других језика, далеких и раније књижевно неоткривених простора, неке друге географије, страних симболичких вредности, оног не-нашег, оног с оне стране границе, хоризонт у коме се српска литература успоставља. У раду ћемо представити перспективу отварања према другоме на примеру књига неких од најзначајнијих аутора српске књижевности 20. века, као што су Растко Петровић, Милош Црњански и Данило Киш.

Кључне речи: идентитет, друго, граница биће, субјект, српска књижевност.

У програмском тексту „Да наша књига буде уистину наша” Растко Петровић артикулише мисао о аутентичном књижевном идентитету предвиђајући како ће једнога дана српска књижевност „проговорити тако истинитим и човечанским језиком”, те ће у сваком њеном испољавању, ма коју идеју исказала, ма ког човека или ма коју земљу представила, свако моћи да открије „истините особине расе” (Петровић 2019а: 671). Књижевни текстови не могу се разумети без дослуха са општељудским саморазумевањем, не могу постојати као изоловани феномени затвореног система једне, матичне културне историје, чему је, према Петровићу, пример несрећни дански принц Хамлет – представник „генија народа коме припада Шекспир и човечанства коме припадају обоје” (Петровић 2019а: 671). Стваралачки заокупљен граничним и хибридним

* aleksandra.matic@filum.kg.ac.rs

** caslav.nikolic@filum.kg.ac.rs

*** Истраживање спроведено у раду финансирало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије по Уговору о преносу средстава за финансирање научноистраживачког рада запослених у настави на акредитованим високошколским установама у 2024. години 451-03-65/2024-03/ 200198.

идентитетима, Растко Петровић особеност нашег књижевног израза препознаје у разноликим преплетима културних утицаја, који су, усвојени и трансформисани, постали иманентна вредност српског културног бића. У својој литератури Петровић остварује радикалну отвореност према другом и актуализује потоњи концепт Жака Дерида о гостопримству као етичко-филозофском принципу добродошлице странцу, као форми стварања уточишта за странца, пре свега у језику као најнеотуђивијем месту, као у дому који нас никада не напушта (Дерида 2000: 89). Концепт безусловног гостопримства у књижевном делу Растка Петровића реализује се као спремност да се оствари сусрет у тексту, да се чује прича другог али и да се интегрише у национални субјективитет. По среди је фамилијаризација и интериоризација другости до степена када она постаје конститутивни елемент српске књижевности.

У раном грчком и римском друштву слике Прометеја привезаног за жртвену стenu, Диониса раскомаданог од Менеада, Ифигеније прободене мачем или Рема посеченог од Ромула, како о томе Ричард Керниј (2002: 26) пише у студији *Сйранци, дојови и чудовишћа*, показују уобичајеност култног проналажења и процесуирања странца као жртвеног јарца и реафирмације идентитета заједнице. Митска основа жртвовања странца образује се у чину детектовања кривице и одговорности за кризу друштва, која се превазилази изоловањем или елиминацијом жртве. Стратегија жртвовања реафирмише идентитет заједнице тако што изнова артикулише и стабилизује основни доживљај односа према друштву, разграничавајући чисто од нечистог и изоштравајући спознају „о томе ко је укључен (ми), а ко искључен (они)” (Исто: 26). Премда је „библијска традиција пренела механизам жртвеног јарца са људи на животиње”, у историји је приметно враћање жртвене функције људским фигурама, познатим као „Ханаанци, незнабошци, Јевреји, јеретици, вештице, неверници и – након открића нових континената од стране колонијалних империја – неинтегрисани дивљаци” (Исто).¹

1 Жртвени обреди испуњења уписани су у религиозну имажинацију западног света. Средњовековна култура утврдила је *corpus maleficorum* – дискурзивну стратегију портретисања демонске чудовишности страног. Почев од иконографске пролиферације демона и ђавола на средњовековним фрескама, муралима, мозаицима, сликама, илуминираним рукописима или литургијском намештају”, преко представа светаца искушаваних од „сатанских туђинаца” или светих пророка мучених од „ђаволских чудовишта”, или преко описа сусрета са демонима као што су Луцифер, Велзевул и Легија, па, напоследку, до суочавања самог Месије са ђаволом – реч је о јединственом моделу конфигурисања демонских фигура, којима се „готово увек приписују козје карактеристике (рогови, густа коса, брада, њушка, копита)”, али антихумана карактеризација не може прикрити „чињеницу да су демони и по изгледу бар полуљуди” (Керниј 2002: 29).

Питати се у исто време „о уметности, пореклу, другости” – како о томе у истоименој студији *Умјетносћ, њорекло, друјосћ: између филозофије и умјетносћ* пише Вилијам Дезмонд (2003: 2–3) – могло би нам помоћи да откријемо да упркос напорима самоодређивања „наша збуњеност око порекла не нестаје”, да у самосагледавању уметност нешто важно значи и да идеја другости представља трајну преокупацију нашег мишљења о себи. Отворене онеме што је у свету посебно, изузетно, уметност и литература у естетском чину обнављају „наше чуђење пред тајанственим збивањем бића” и будући верне „овим сингуларитетима”, оне непрекидно надопуњују нашу осећајност за другост бића (Исто: 2). Позиција уметности и књижевности, као и позиција мишљења о њима, стога је непрекорачиво метафизичка, јер се „не може побећи од чињенице да бити човек значи бити обликован фундаменталним оријентацијама на биће и имплицитним разумевањем онога што значи бити” (Исто). Лакановски субјект, о чему у студији *Субјективносћ и друјосћ: филозофско чииање Лакана* говори Лоренцо Кијеза (2007: 6), није „субјект који недостаје или субјект немогућности”, већ „субјективизовани недостатак”. Пренесемо ли лакановску перспективу у поимање нашег књижевног идентитета, уочићемо да субјективизација или поунутрашњивање других културних корпуса, других језика, далеких и раније књижевно неоткривених простора, неке друге географије, страних симболичких вредности, оног не-нашег, прекограничног јесте димензија у којој се српска литература успоставља.

Антиципирајући књижевни модернитет, Лаза Костић уочава важност уписивања разлике у себе и вредност уграђивања реципроцитета у сопствени књижевни идентитет. У фигури „вековите јабуке народног песништва”, коју треба калемити „што странијим калемцима само ако су племенити” (Костић 1987: 48), наговештен је општи поетички хоризонт XX века: укрштање различитих традиција, унутрашње обogaћивање страним и другим једини је продуктивни модел уметничког стваралаштва. У раном авангардном роману *Бурлеска јосјодина Перуна доја ірома* Растка Петровића размичу се границе књижевног идентитета, како интензивном комуникацијом са свесловенским културним наслеђем, тако и уписивањем транслитерарних знакова, у виду приповести о холандском сликару Винсенту ван Гогу. Тоналитет сопствене речи измешта се не само у семиотичко друго – у подручје ликовне уметности – већ и у културолошко друго, па је Растков вишеструки новизам био прекретни поетички догађај у

српској књижевности. Још један вид прекорачења границе између језика, култура али и епоха јесу цитати или алузије на дела других националних књижевности у говору јунака или приповедача. Како је утврђено да *Бурлеска* представља такав један колаж цитата, у роману препознајемо библијску и апокрифну литературу, руску народну књижевност, дела Дантеа, Достојевског, итд. Семантика трансгресије означава својеврсно међусобно додиривање али и преклапање семантичких поља „свог” и „туђег” у уметничком и естетском доживљају. Позиција туђе речи у сопственом тексту тако постаје један од начина да се дође до речи о себи. У приповеци „Пустињак и меденица”, која се структурно подудара са *Бурлеском*, пратећи све трансформативне фазе словенског културног и духовног постојања, на самоме крају јунак Јоаким тргне се из једног живота (словенске прошлости) и пређе у други – наставши се на тргу Конкорд у Паризу:

„Налазио сам се на скоро пустом тргу велике вароши, у којој сам завршио после школовање. [...] Гле, све је на мени измењено, раст, одећа, осмех, лице. Једино су још очи остале мојих прадедова, зелене словенске очи, и још одблесак косе и боја браде неизбријане тога јутра” (Петровић 2019б: 197–198).

Могућност огледања у себи онога што је суштинско – Растко би рекао – расно, што се прима и прихвата у „неограничено наслеђе” (Винавер 2002: 25), окамењено и искристалисано у нама, отвара се тек када се начини искорак у различито. Јер у том различитом, до изражаја долази оно што је иманентно „наше”. У том погледу и разумевање специфичности своје речи, тј. разумевање себе у културном и семиотичком смислу, могуће је само ако се постави у однос са другим. Граница не само да раздваја једну сферу од друге већ их и истовремено и спаја јер припада обема компонентама. Ову амбивалентну природу границе која се може ангажовати при два супротстављена чина – идентификацији и диференцијацији, истакао је Мишел Фуко у есеју „Увод у трансгресију”:

„Трансгресија је акција која укључује границу [...] Граница и трансгресија зависе једна од друге коју год концентрацију бића оне поседовале: граница не би могла да постоји уколико би била у потпуности непрелазна и, реципрочно, трансгресија би била безначајна уколико би прелазила границу од илузија и сенки” (Фуко 1977: 33–34).

Код Растка Петровића овакво иступање јесте пре свега опредељење за свет у настајању али и ново схватање културне

баштине и могућности за њено ширење у нове, неистражене просторе. Завршетак приповетке у знаку је психофизичке профилизације јунака који припада транзиционој епохи, којег обузимају питања сопственог идентитета и који живи у свету у коме ништа није детерминисано једном заувек. Приказујући претходно широку панораму јужнословенске историје, да би се истакле унутрашње контрадикторности али и процес уписивања различитих гласова у свест јунака, у Паризу јунак изнова долази до тренутка самоспознаје, актуализујући парадигму трагања, која подразумева прекорачење просторних и временских граница, како би се дошло до сазнања докле сежу наше слободе опредељења, а шта у своме бићу носимо нераскидиво са собом.

Трагајући за аутентичним уметничким формама, а померајући се даље од словенског и европског културног простора, комплексном сликом афричког континента у путопису *Африка* Петровић конституише традицију негрофилства² у српској књижевности. Појава афричких идола и фетиша, као и ђеза и там-тама у Паризу почетком XX века означила је улазак неопримитивизма у токове модерне уметности, одакле их присваја и у нашу литературу уводи и Растко Петровић. У песми „Споменик путевима” (1922) артикулисао је слику црначког Христа, измештеног из препознатљивог културног окружења, а нешто касније, у песми „Тамна Ева”, постхумно објављеној, и неевропоцентричну представу опште мајке. Није посреди било тек имагинирање другости, већ искорак у дијалогизам и одлука за проблематизацију унивокалног става у поимању истине књижевности. Расно маркиране фигуре Христа и Еве појављују се као противречне; оне јесу то што јесу по својој религиозној суштини, али уз ревизију њихових библијских профила.

Африка и Азија у Европи биле су „име бескрајне грознице и бескрајне тишине” (Црњански 1995: 63). Боравећи у Шпанији тридесетих година XX века, Црњански гледа преко и изнад мора, јер се на другој страни види „једна фантастична, пуста, планинска Африка” (Црњански 1995: 484). Када у путопису „Међу шпанским сељацима” каже да је шпанска обала за њега била нарочито „ванредан доживљај”, он проговара из једне осећајности за друго

2 Овиме се отвара још једно питање – граница литерарности и онога што се почетком двадесетог века разумевало као естетска категорија у српској књижевности. У том смислу, довољно је поменути полемику која се развила након објављивања есеја Богдана Поповића „Која је уметничка вредност црначке пластике”. На Поповићев есеј Љубомир Мицић (1975: 531–537) одговара текстом у часопису *Зенић* „Анатема и клепетање г. Богдана Поповића председника ’Ку-клукс-клана’”.

која симболички преслојава европски пејзаж. Не само да мало место Елче „има афричку шуму високих палми”, већ цео „предео око Елчеа изгледа као да је пренет из планинског ланца Атласа”, те и „на железничкој станици, међу палмама, путник има утисак да је негде у Мароку” (Црњански 1995: 484). Проблематизовање „унутрашњих аспеката Европе”, према Енрикеу Диселу, омогућава да се у кризи идеолошки хомогеног идентитета у XX веку објави премодерна, негирана, варварска периферија (Дисел 2003). Када јунак *Романа о Лондону*, док мисли о одласку у Африку, на зиду полумрачне собе види планину Килиманџаро, афричку савану, газеле и жирафе, његово питање о смислу привиђења – „откуд то сад у његовом животу” (Црњански 2004: 48) – знакове културолошке другости поунутрашњује у векторе онтолошког преображаја. Јунаку и његовој супрузи, који разматрају могућност одласка из Лондона у Африку, чини, се „у полумраку, да, као на некој великој, географској карти, на зиду, вид[е] Африку, и њен облик, људског срца, које је огромно. И топло” (Исто). Када се Рјепнин, коме се учинило да види и Килиманџаро, запита „откуд то сад у његовом животу?”, оно *као* које је обележавало зближавање и поистовећивање удаљених простора сада прелази у *кроз*:

„Као да неки огромни облаци улазе, из Африке, у његову собу, у ту влажну кућу, па пролазе и кроз њихову постељу. У даљини се појављује и жута, безмерна, афричка, савана, а газеле са белим пегاما на ребрима прелећу, прескачу. Тако, да му се чини да ће му, у скоку, додирнути чело. Најзад, као да и неке жирафе пружају своје дугачке вратове, чак на њихову постељу, у Мил Хилу” (Црњански 2004: 48–49).

Ако се Рјепнину може учинити и то „да неки огромни облаци улазе, из Африке, у његову собу, у ту влажну кућу, па пролазе и кроз њихову постељу” (Исто: 48), перспективом прошупљености (*кроз*) последњи роман Црњанског предочава темељну расклопљеност субјекта, његову онтолошку прекомпонованост.

Контекстуализујући словенско наслеђе, у есеју-новели „*Questi Schiavoni*” Растко Петровић осветљава културну и књижевну размену Истока и Запада, пре свега у домену италијанско-словенских веза у Далмацији и на Апенинском полуострву (где се Јужни Словени интензивније насељавају од XV века). Кроз приповести о животу ренесансних словенских уметника, Петровић настоји да словенску културу учини „референтном и актуелном у оквиру тадашњих културолошких тенденција” (Стевановић 2014: 277). Премда необичан, прелазак из неопримитивистичких тема, словенске

митологије и етнологије ка италијанској ренесанси није нелогичан. Петровић је био упознат са првим бележењима наше народне поезије – у радовима италијанских аутора Рођерија де Пачијенце и Алберта Фортиса. У његовим есејима о народној уметности наилазимо на опсервације о далматинској уметничкој ренесанси особито у књижевности ослоњеној колико на моделе усменог стваралаштва, толико и на италијанску ренесансу. Када у предговору *Песмама стариј Јајана* 1928. године указује на то како је јапанска лирска песма била „одувек под утицајем старе Кине”, те да је тај утицај у средњем веку „био општи, и постао узрок многих препева и подражавања”, Милош Црњански (1928: 3) српском читаоцу приближава ову везу културноисторијском аналогijом: „Јапан је, као нека Италија, примао из Кине, огромне и старе, своје рукописе, што су утицали као преписи грчки у Ренесансу”. Кратки осврт на историју кинеске предаје и завештања у јапанској литератури, поистовећену са грчким и латинским утицајем у Европи, Црњански заокружује сликом класичне епохе јапанског песништва, у виду поређења које показује да се дискурзивни замах српске културе проширио: „Текстови су нежни и благо страсни, као провансалски и тоскански из истих столећа.” (Црњански 1928: 8) „Као” Милоша Црњанског обележава један вишеструким луковима премрежен свод, под којим се препознавање књижевних феномена и, потом, стваралачко самоидентификовање остварује у тоналитетима призиваним са свих страна света. У фигуру црњанскијанске нежности, узмемо само тај пример, уписане су Прованса и Тоскана. Дошавши у Сијену, „град по облику своме и бићу нежан и опор”, Црњански (1995: 70) по околини налази трагове „скјавонских војника”, сећа се да је Марин Држић „учио [...] ту негде ’свирити’” и да је „туда прошла фина и перверзна сенка Марије Катарђи, мајке краља Милана, да оболи у Фиоренци и Венецији”. Описујући тосканске вртове, он скоро мистички показује на дрво маслине:

„Ни једно биће на земљи није тако нежно и дивно, као залистала маслина. Има их бледих и сребрних, зелених и помодрелих, голубије плавих и румених као вино. Разастрле су свој свилени ваздух над Сијеном.

Живот је благост и оно, што се иза њега крије, невидљиво, а вечно, маслина је.” (Исто: 71)

У путопису *Љубав у Тоскани* (1930) у опису стубова „из неког општинског римског купатила” Византија је означена као узрок „свега страшног и нежног у средњем веку” (Црњански 1995: 63). Не

само да су „лепоте природе” око Пизе „нежније [...] и неприметније од женских”, већ на себи имају и трагове „давно познате околине, сасвим других, обичних крајева”, па се „у подне, обала Срба, жута и зарасла, претвара у савску” (Црњански 1995: 63). Ово *прећиварање*, провирање удаљених координата једне у другој Црњански оснажује епифанијом – „Једног дана наиђох чак и на дудове” (Црњански 1995: 63) – и тако демонстрира како геопоетика фикције прераспоређује и преповезује симболичке струне ванфикционих кота. У песми „Суматра” (1920) *наша* нежност вертикализује се сликом Урала, а *наша* благост материјализује се у простору као панорама далеких брда, ледених гора, Месеца. У страном просијава познато, а у знамом и блиском на тајанствен начин учествује оно далеко, ново и чудновато.

Истина литературе је несрећа, сугерише приповедач *Гробнице за Бориса Давидовича* Данила Киша (2000: 5). Премда рођена „у сумњи и недоумици”, прича овог романа документарно је утемељена, „записана руком часних људи и поузданих сведока” (Исто.). Истина причања је препозната као неугодна, али и истини ствари доследно саображена. Кишова документарна мистификација иронизује хоризонт истине коју сведочење захвата, јер у метаприповедну свест пројектује једну никад недосегнуту концентрацију знања и истинитости:

„Али да би била истинита на начин о којем њен аутор сања, морала би бити испричана на румунском, мађарском, украјинском или јидишу; или, понајпре, на мешавини свих тих језика. Тада би, по логици случаја и мирних, дубоких и несвесних збивања, блеснула у свести приповедачевој и по која руска реч, час нежна као *тељатина*, час тврда као *кинџал*” (Киш 2000: 5).

Када би приповедање могло да досегне оно што не може – а немогуће јесте оно што се сања – оно би као свој онтолошки амбијент открило „стравични час вавилонске пометње”. У тоталној димензији језика стаје комуникативно дисциплиновање говора, јер тек једна турбулентна и хаотизујућа криза дискурса може да наговести драму сусрета са смрћу као са истином бивствовања. Наиме, само би једна *сйрава језика* могла да очита истину бивствовања и да пропусти „понизне молбе и ужасна проклињања Хане Кшижевске”, изговорена „на румунском, на пољском, на украјинском, наизменце” (Исто.). Литература препознаје шта смрт у историјском, постметафизичком смислу представља: последицу „неког великог и кобног неспоразума” (Исто.). Смрт је ефекат „великог и кобног неспоразума” (Исто) и литератури је потребно више од једног језика, једног простора или

једног времена, будући да се у симултанитету знакова открива оно друго, прекогранично, извањско и страно. Не тек други језик или слика културно другог, него потрес комуникације, осећајности, разумевања и смисла – поглед са руба хумане идентификације. Управо је криза деликатан начин да се душа сретне са истином о себи. Када би се нашао „у њеном предсмртном грчу и смирењу”, завршни час живота своје јунакиње Кишов приповедач могао би изговорити растварањем дисциплинованог дискурса. Било би то *дунцање* претворено „у молитву за мртве, изговорену на хебрејском, језику постања и умирања” (Исто). У неким од најбољих својих примера у XX веку српска књижевност предочава истину модерног света као ситуацију онтолошког неспоразума, коинцидирања и прањења.

Нешто раније, у поеми *Ламени над Београдом* Милоша Црњанског повезивање онога што је геокултурно „наше” и у контексту индивидуалне судбине „своје”, са оним што је просторно-временски удаљено – „ЈАН МАЈЕН и мој Срем, / Парис, моји мртви другови, трешње у Кини”, „ЕСПАЊА и наш Хвар”, „ТИ, ПРОШЛОСТ, и мој свет”, „ЛИЖБУА и мој пут”, „ФИНИСТЕРЕ и њен стас”, „ЖИВОТ људски, и хрт, / свео лист, гaleb, срна, и Месец на пучини” – открива поетику привиђења, која је као ефекат унутрашњег покрета бића градила сагласја: „привиђају ми се још”. Ипак, у непарним строфама поетику веза Црњански метафизички проблематизује дискурсом негације. Спознају да „то више и нисмо ми”, да „то нисам ја”, да „то више нису, ни жене, ни људи живи”, да „то више није она”, те да „све то, и ја, нисмо никад ни били више”, Црњански разлистава употребом различитих светских језика. Јер на урлик „Прах, пепео, смрт је то” треба чути „и руско 'ничево' – и шпанско 'нада'”. Када „папагаји, чимпанзи, невесели” субјекту проговоре „Леш, леш, леш”, то се чује и као „Leiche! Leiche! Leiche!”, односно као „Cadavere!”. Ако рушевине и стећци „што остају за нама на земљи” кажу „Ту лежи паша! – Просјак! – Пас!”, што значи „наше 'прошло’”, зачује се и „француско 'tout passe’”. Потврђујући да живот људима „баш ништа није дао” нашим „не, не”, Црњански у стих уткива и португалски шапат „ђао, ђао, ђао”. То да „зрак сваке среће тоне у Океан”, описано српским речима „'гроб’ и 'мрак’”, озвучено је француским „'tombe’ и 'sombre’”, „'ombre, ombre’”. Када „шапат у Кини” изговори исто што и срце „сапће [...] све хладније и тише”, на српском се разуме као то „да не остају, ни Минг, ни Јанг, ни Јин, / ни Тао, трешње, ни мандарин. / Нико и ништа”.

Препознајући контекст европских разлика и оно што европоцентрична историја искључује, српска књижевност XX века културолошку другост чини развојном. Реафирмише алате и ресурсе културне идентификације, али она наговештава и друго као нешто изван културе. Српска књижевност се креће не само тако што уграђује у себе друге језике или тако што реоријентише далеке пределе, већ и тако што емитује тајанствене поруке с ону страну Бића. И Растко Петровић на крају романа *Дан шессти*, и Црњански на крају *Романа о Лондону*, Данило Киш у *Гробници за Бориса Давидовича*, или Андрић у *Проклећој авлији*, радикално проширују могућности слободе, утолико што њихово приповедање осећа један покрет без повратка. Контакт са апсолутно другим значи, по Левинасу (2003: 396), „кретање Истога ка Другом”, које, не враћајући се више никад на Исто, значи и губитак, растварање „у зуборењу неког анонимног догађаја”. Ходати ка Другом значи ходати унапред, у бескрајност која је „неспособна да се затвори у себе” (Исто: 405). Када се тај бескрај наслути у оном коначном света и разумевања, када једна књижевност може да мисли „с ону страну онога што се мисли”, она је „став несводив на категорију” (Исто: 401). Она је чудо.

ЛИТЕРАТУРА

- Винавер 2002:** С. Винавер, *Проблеми нове естетике*, Београд: Народна књига.
- Дезмонд 2003:** W. Desmond, *Art, Origins, Otherness: Between Philosophy and Art*, New York: State University of New York Press.
- Дерида 2000:** J. Derrida, *Of hospitality*, Anne Dufourmantelle invites Jacques Derrida to respond, Stanford University Press, Stanford, California.
- Дисел 2003:** E. Disel, „S one strane evrocentrizma: Svetski siastem i granice moderniteta”, s engleskog prevela Slavica Miletić, u: *Reč*, br. 71/17, septembar 2003, 295–316.
- Керниј 2002:** R. Kearney, *Strangers, Gods and Monsters: Interpreting otherness*, London and New York: Routledge.
- Кијежа 2007:** L. Chiesa, *Subjectivity and Otherness: A Philosophical Reading of Lacan*, Cambridge, Massachusetts; London, England: The MIT Press.
- Киш 2000:** Д. Киш, *Гробница за Бориса Давидовича*, Нови Сад: Светови.
- Костић 1987:** Л. Костић, *Лаза Костић и кријичка у доба националног романтизма: изабрани кријички радови Лазе Костића...*, прир. Предраг Протић, Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Левинас 2003:** E. Levinas, „Trag drugog”, s francuskog preveo Branko Romčević, *Reč*, broj 71/17, septembar 2003, 393–406.
- Мицић 1975:** Љ. Мицић, „Анатема и клеветање Г. Богдана Поповића председника ’Ку-клукс-кана’”, *Писци као кријичари после Првог светског рата*, Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за књижевност и уметност, 531–537.
- Петровић 2019а:** Р. Петровић, *Сабрана дела Растка Пејровића*, књ. 2, Младеновац: Пресинг.

- Петровић 2019б:** Р. Петровић, *Сабрана дела Расиља Пејровића*, књ. 1, Младеновац: Пресинг.
- Црњански 1928:** М. Црњански, *Песме старијој Јајани, антологија*, Београд, Сарајево: Издавачка књижарница Напредак.
- Црњански 1995:** М. Црњански, *Путописи*, књ. I, Београд: Задужбина Милош Црњански – БИГЗ – СКЗ; Lausanne: L'Age d'Homme.
- Црњански 2004:** М. Црњански, *Роман о Лондону*, Београд: Завод за уџбенике – НИН.
- Стевановић 2014:** К. Стевановић, *Конструкција идентитета у књижевном делу Расиља Пејровића*, докторска дисертација, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Фуко 1977:** М. Foucault, *Language, Counter-memory, Practice: Selected Essays and Interviews*, Edited with an Introduction by Donald F. Bouchard, Ithaca, New York: Cornell University Press.

OTHER AND OTHERS AS CONSTITUTIVE ELEMENTS OF SERBIAN LITERATURE

Summary

Reflecting simultaneously "about art, origin, otherness" – as discussed in the study titled *Art, Origin, Otherness: Between Philosophy and Art* by William Desmond – could help discover that despite efforts of self-determination, "our confusion about origin does not disappear", that art is significant in the contemporary world, and that the question of otherness is not a philosophical novelty, but rather a lasting preoccupation of our self-understanding (Desmond 2003: 2–3). Open to what is particular, exceptional in the world, the aesthetic act of art and literature renews "our wonder before the mysterious occurrences of being" and by staying faithful to "these singularities", they continuously enhance our sensitivity to the otherness of being (Desmond 2003: 2). The position of art and literature, as well as the position of reflections about them, is therefore unavoidably a metaphysical one, that is, one that transcends boundaries, because "one cannot escape the fact that being human means being shaped by fundamental orientations towards being and implicit understanding of what it means to be" (Desmond 2003: 2). The Lacanian subject, discussed in the study *Subjectivity and Otherness: A Philosophical Reading of Lacan* by Lorenzo Chiesa, is not "a subject that is missing or a subject of impossibility", but a "subjectivized lack" (Chiesa 2007: 6). If we transfer the Lacanian perspective into understanding our literary identity, we will notice that the subjectivization of other cultural corpuses, other languages, distant and previously unexplored literary spaces, another geography, foreign symbolic values, the non-ours, that which is beyond the border – is in fact the horizon in which Serbian literature is established. In this paper, we will present the perspective of openness to the Other through the example of works by some of the most significant authors of Serbian literature of the 20th century, such as Rastko Petrović, Miloš Crnjanski and Danilo Kiš.

Keywords: identity, Other, borders, being, subject, Serbian literature.

Aleksandra D. Matić

Časlav V. Nikolić

Јелена С. Младеновић*

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за србистику

КЊИЖЕВНОСТ СРБА У ДУБРОВНИКУ КРАЈЕМ XIX И НА ПОЧЕТКУ XX ВЕКА – ПРОБЛЕМ ТЕРИТОРИЈАЛНИХ, ТЕМПОРАЛНИХ И ЈЕЗИЧКИХ ГРАНИЦА

Књижевност Срба у Дубровнику у XIX и почетком XX века налази се на маргинама српских филолошких истраживања. Књижевни текстови настали у овом периоду остали су ван корпуса дубровачке књижевности која обухвата дела настала од средине XV до половине XIX века. Без периодизацијске одреднице и уз спорадична проучавања у оквирима историје српске књижевности, значајан број књижевних дела, често и културолошког и историјског карактера, представља књижевноисторијски неинтегрисано литерарно стваралаштво Срба махом католичке вероисповести. Систематско истраживање поменутих дела дефинисало би и учврстило и ову границу историје српске књижевности, без претензија на урушавање концепта дубровачке књижевности и историје хрватске књижевности.

Кључне речи: Дубровник, Срби католици, дубровачка књижевност, XIX и XX век.

Ниједна историја књижевности није толико богата да би се могла одрицати било којег дела властите традиције. Преиспитивање рубних подручја националне књижевности у овом осврту, односи се на део литерарног корпуса који се најчешће означава синтагмом дубровачка књижевност, али чија је територијална, темпорална и језичка омеђеност и даље упитна и стоји као рак-рана између српске и хрватске културнополитичке оријентације у филолошким и историјским истраживањима. Прецизирање ових граница посебно је важно када имамо у виду и један део овог корпуса који истовремено превазилази појам дубровачке књижевности, али се са њим у доброј мери и преклапа, а односи се на стваралаштво Срба у Дубровнику крајем XIX и почетком XX века. У том смислу се разматрање статуса дубровачке књижевности у оквиру питања о границама српске

* jelena.mladenovic@filfak.ni.ac.rs

књижевности на овој конференцији чак два пута поставило, што само указује на сталну актуелност и важност ове проблематике¹.

Од тренутка када ју је још Павле Поповић у свом *Прејледу српске књижевности*, који је у распону нешто већем од једног века, од 1909. до 2021. године, изашао у чак једанаест издања, имајући у виду историографске радове из претходног века, интегрисао и одредио као средњу књижевност, спону између старе (средњовековне, народне) и нове књижевности, те ограничио на период од ренесансних времена, тачније од средине XV века до последњих дана слободног живота у Дубровнику, односно до краја XVIII века, питање припадности дубровачке књижевности српској књижевној и културној баштини увек се наново постављало и преиспитивало. Упркос томе што је још од првог издања због укључивања дубровачке књижевности у корпус српске књижевности Поповић био критикован и оспораван², већ у следећем издању јасно је истакао да се „[...] по разлозима, а не по шовинизму [...] српска књижевност може излагати без хрватске, и да се дубровачка књижевност може назвати српском бар онако исто као и хрватском” (Поповић 1999б: 8), те да то није никакав акт шовинизма него пре свега научничког поштења. Касније је Поповић настојао да своје ставове донекле прилагоди идеолошким императивима кључним за формирање југословенске књижевности, али ју је и даље сматрао самосвојном појавом са једном веома важном функцијом, а то је да буде фактор интеграције између Хрвата и Срба. У књизи *Јуџословенска књижевност* одредио је српскохрватски као језик дубровачке књижевности (1999а: 13), али није одустајао од тезе да је ова књижевност истовремено и српска и хрватска³. Поповић,

- 1 Први реферат о дубровачкој књижевности под насловом „Дубровачка књижевност у српском и југословенском контексту” изложио је Славко Петаковић.
- 2 Пре свега имамо у виду оптужбе за шовинизам од стране Мата Тентора, а потом и замерке Петра Колендића да је својим Прегледом обухватио само дела на српском језику, те да нема босанско-херцеговачке ни далматинске књижевности (уп. Пантић 1999: 234-235).
- 3 У *Јуџославенској књижевности* Антуна Барца оваква теза је била недопустива. О различитим интенцијама ових двеју књига детаљно је писао Славко Петаковић (2018), на чији рад упућујемо. Под насловом *Јуџословенска књижевност* је 1918. године Павле Поповић објавио своју студију, да би под истим насловом, *Јуџославенска књижевност*, 1954. године то учинио и хрватски филолог Антун Барац. Од Барчеве књиге дубровачка књижевност бива изостављена из корпуса српске књижевности, што је касније условило да дубровачка књижевност бива прескочена у едицији *Српска књижевност у сјо књига* Матице српске и Српске књижевне задруге (1958-1966), затим у Нолитовој едицији *Српска књижевност у књижевној критици у осам књига* (1965), у *Историји српске књижевности* Јована Деретића (1983), итд.

међутим, није имао много интересовања за дубровачку књижевност после пада Републике (Арсих 2018: 139), мада је ипак сарађивао са многим Дубровчанима или писао о њима. У том смислу треба имати у виду пре свега Матију Бана, Петра Колендића, Милана Решетара, Антуна Фабриса, Ивана Стојановића, Луку Зореа и Меда Пуцића.

Надовезујући се на двовековно рагузеолошко истраживање, и Злата Бојовић у својој капиталној студији *Историја дубровачке књижевности* (2014) каже да се дубровачка књижевност појављује у назнакама током средњег века, док се од почетка XV века развија током великих епоха хуманизма, ренесансе, барока и просветитељства, те да се гаси, „истањена и дотрајала, одавно пригушеног даха, духовно осиромашена заједно са Републиком, у првој деценији XIX века” (Бојовић 2019: 285). Почетке дубровачке књижевности је, чини се, лакше одредити: „Хуманизам, који се остваривао у Дубровнику у времену од средине XV до почетних деценија XVI века представља прво велико и вредно поглавље дубровачке књижевности” (Бојовић 2014: 21). И мада нема ничега спорног у констатацији којом се ова *Историја* завршава – „Заједно са изласком из књижевности и живота, током првих деценија XIX века, преосталих дубровачких писаца, који су припадали епохи просветитељства, и са штампањем *Османа* (1826. године, прим. аут.) завршавала се дубровачка књижевност и постајала део књижевне и културне историје” (Бојовић 2014: 499) – поставља се питање шта се догодило са оним ауторима који су надживели поменути период, а својим стваралаштвом били и даље везани како за дубровачку културну средину и тематику присутну у замирућој дубровачкој књижевности, тако и за српски језик и српски народ којем су припадали. Ако прихватимо да њихово стваралаштво не припада корпусу дубровачке књижевности, битно је одредити њен статус унутар историје српске књижевности и повући је са маргине истраживачког интересовања и проучавања.

У науци је, међутим, присутан и термин *новија дубровачка књижевност*, којим се означава дубровачка књижевност након пада Републике, током XIX и почетком XX века. Термин је преузет од хрватског књижевника и критичара Алберта Халера, из његове истоимене студије из 1941. године, а користио се у силабусима предмета на Докторским академским студијама филологије, односно србистике, на Филозофском факултету Универзитета у Нишу⁴ и на

4 По последњој акредитацији Докторских академских студија србистике, сада је садржај тог курса инкорпориран у предмет *Културни идентитет дубровачке књижевности*.

Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу, код предметних професора Ирене Арсић и Маје Анђелковић. Подсетимо, Халерова обимна студија, која је истраживачки обухватила стваралаштво неколико истакнутих аутора, махом Срба католика (Антуна Казначића, Ивана Аугуста Казначића, Матије Бана, Меда Пуцића, Лука Зореа, Ђура Пулића, Дум Ивана Стојановића, Антуна Казалија, Мата Водопића, Ива Војновића, Јосипа Берсе, те „писаца стручњака” Балда Богишића, Пера Будманија и Милана Решетара) објављена је 1944. године у Загребу, у време интензивне кроатизације дубровачке књижевности као културнополитичког програма Матице хрватске и Независне Државе Хрватске, док је Халер желео да укаже на то да у новијој дубровачкој књижевности још живи стара дубровачка традиција и дух дубровачке независности (1944: 5).

Следимо ли поменути Поповићев захтев за „научничким поштењем”, наш поновни задатак је да још једном испитамо границе српске књижености према овој литератури, коју због саме семантичке оптерећености појма „дубровачка књижевност” не морамо нужно више ни назвати тако, већ можда и описно – оном књижевношћу коју су писали Срби, на српском језику, у Дубровнику (и Далмацији), али не само у периоду до пада Дубровачке републике, односно до првих деценија XIX века, већ и у оном који је уследио.

Иако дубровачку књижевност можемо разумети као историјску категорију која има свој почетак и крај (попут, на пример, античке), иако се она уистину и могла како квантитативно, тако и квалитативно тањити, тешко је поверовати да се писање Срба у Дубровнику, на српском језику, које је често бивало објављивано и на ћириличном писму, прекида са падом Дубровника најпре под Наполеонову, а потом и под аустријску власт. Тешко је дубровачку књижевност схватити као реку понорницу која одједном увире и после извесног времена, заоденута новим именом, поново тече хрватским и готово нимало токовима српске књижевности, будући да је концепт југословенства заиста могао гушити њен српски национални карактер. О српству Дубровника нећемо посебно говорити,⁵ али скрећемо пажњу на то да православље, односно светосавље, народни језик (српски језик – штокавско-

5 У оквиру обимне литературе која се овим проблемом бави, без интенције да је овде у целости наведемо, упућујемо на студију Јеремије Митровића (*Српство Дубровника*), на истраживачки рад Косте Милутиновића (*О јокрејш Срба кайћолика у Далмацији, Дубровнику и Боки Којторској*), Ирене Арсић (*Дубровачко српство кроз векове*), Петра Милосављевића (*Систем српске књижевности*), али и других млађих истраживача хуманистичке оријентације.

јекавски а не чакавски говор), као и ћирилска традиција⁶ нису само у основи старе дубровачке књижевности, већ и оне културне и књижевне делатности Дубровника XIX века све до његове коначне интеграције у хрватску државу у XX веку. Што се самог језика тиче, подсетићемо да Злата Бојовић (2019: 287) у својој приступној беседи Српској академији наука и уметности наводи следеће: „Језик којим су говорили житељи Дубровника био је штокавски источнохерцеговачки дијалекат ијекавског изговора. У употреби су била два писма, латинично и ћирилично. Дубровчани су у писаним документима и у објављеним књигама, у разноврсним рукописним делима свој језик називали: дубровачки, нашки, српски, словински, илирски, хрватски”. Односу језика Дубровчана и српског књижевног језика, важно је још једном подвући запажање са Треће интеркатедрарске србистичке конференције, које учвршћује и овде неопходну границу: „Управо језик Дубровчана, ’јужно наречје’, тј. штокавски источнохерцеговачки ијекавски требало је према Вуковој замисли, да постане основица књижевног језика Срба, да буде везивно ткиво у обједињавању национално-културног корпуса и вододелница ка другим језичко-националним заједницама” (Петковић 2023: 64).

Већ оваквим увидом, јасније су језичке, темпоралне и географске међе према којима се шири не више историја дубровачке, већ историја српске књижевности. Јер иако дубровачке књижевности и њене чувене и неретко истицане самосвојности која ју је и чувала од националног одређења, од почетка XIX века све слабије има, шта је са књижевношћу коју пишу Срби на српском језику у другој половини XIX и на почетку XX века? Ова књижевност најчешће је била прећуткивана, најпре у југословенском окружењу, потом у хрватском, али што је за нас најважније, и у српским научним и културним круговима. Хрвати су је заобилазили када она због инсистирања самих писаца на њиховом српском националном и литерарном идентитету није могла бити одређена као хрватска, али је са друге стране било покушаја да се она кроатизује у складу са програмима Матице хрватске у Независној држави Хрватској. Мада је тек 1939. године дубровачко подручје издвојено из Зетске бановине и припојено новооснованој Бановини Хрватској, кроатизација Дубровника кроз деловање римокатоличке цркве и просвете почела је много раније, на шта упућује Петар

6 Није наодмет још једном се подсетити да су стихови Џонка Калићевића из 1421. године, писани на ћирилици, први забележени стихови дубровачке књижевности.

Милосављевић (1996: 169): „Са успостављањем аустријске власти јавља се једна нова појава у Дубровнику. То је кроатизација Дубровника и Дубровчана”.

Међутим, књижевну и културну делатност Срба у Дубровнику у великој мери занемарује и српска академска и културна јавност. Иако је оправдано полемисати о уметничкој вредности ових текстова и испитивати естетске домете које је књижевност ових писаца досегла, не само да јој се није признавала припадност у оквирима дубровачке књижевности као историјске категорије, већ јој се са друге стране, није давао коначан легитимитет ни у оквирима историје српске књижевности. Реч је о незанемарљивом корпусу текстова које су више од једног века писали Срби Дубровчани, махом католичке вероисповести, најчешће окупљени око покрета Срба католика у Дубровнику и Далмацији. Подсетићемо, покрет Срба католика се као идеолошко-политичка опција јавио осамдесетих година XIX века и био веома активан у периоду од 1890. до 1899. године. Шире посматрано, покрет постоји још од педесетих година XIX века до првих деценија XX века⁷. Настао је као реакција на све слабије истицање „словинског” карактера Дубровника, а све више српског или хрватског, пошто се у XIX веку постепено свест о етничкој припадности преображава у свест о различитој националној припадности хрватског и српског народа. Према Тољином (2011: 114) истраживању, хрватска национална идеја је нарочито почела добијати на снази након слома илиризма и револуције 1848/49. године. Зато су Дубровчани, и Хрвати и Срби, настојали да из своје велике љубави према Граду очувају његову самосталност, па су и били удружени и нарочито истрајни у идеји залагања за „словинство”. Покрет се трудио да поврати некадашњи културни идентитет Дубровчана, као и да им обезбеди светлију културну будућност (Тоља 2011: 418). Припадала му је дубровачка интелигенција, пореклом племићка, потом грађанска интелигенција световног и духовног усмерења, свештенство, средњошколска и студентска младеж, а међу њима су били и знаменити и утицајни Срби католици као што су Нико и Медо Пуцић, Перо Будмани, Матија Бан, Милан Решетар, Луко Зоре, Никша Гради, Иван Стојановић, Лујо Војновић, Петар Колендић,

⁷ О покрету Срба католика у новијој хрватској историографији најистакнутије су писали Иво Банац, Стјепан Ћосић и Никола Тоља (Арсич 2017: 49). Српску историографију су по овом питању допунили новији радови Саше Недељковића, Софије Божић и Бранислава Станковића.

као и многи други књижевници и културни посленици⁸. Поменути незанемарљиви низ личности и текстова остајао је тако не само ван онога што зовемо дубровачком књижевношћу, већ и на маргинама српске књижевности XIX односно XX века. Јован Скерлић у *Историји новије српске књижевности* даје извесно место Меду Пуцићу, Матији Бану и Иву Војновићу, говорећи за овог последњег да је на среди између две књижевности једног језика, између српске и хрватске, такође наводећи да се у првој половини XIX века дубровачка књижевност као целина гаси, а да сами писци прилазе српској или хрватској књижевности (Скерлић 2006: 180). Резимирајући ставове српске академске јавности на почетку XX века, Ирена Арсић (2021: 91) зато запажа следеће: „Што се културне политике тиче, иако је стари Дубровник и његова култура имала место у српској историји културе, новији Дубровник и његови интелектуалци нису добро примани. Тако Павле Поповић, водећи филолог свога доба, који је у својим вишемесечним боравцима у Граду на прелазу векова упознао све значајне личности из редова интелектуалаца Срба католика, на одређен начин, после смрти Ивана Стојановића и Антуна Фабриса којима је посветио врло значајне студије, губи интересовање за

8 Тоља (2011: 364) наводи преко 160 имена интелектуалаца Срба католика, од којих се значајан број бавио књижевном делатношћу и у том смислу би требало да добије место у историји српске књижевности датог периода, уколико већ не припада дубровачкој књижевности као историјској категорији. Издвојићемо нека имена. Из редова племићке интелигенције ту су: Орсат (Медо) Пуцић, Бона (Бунић): Луко, Мавро, Јозо, Михо, Никола, Љубица; Кабога (Кабужић): Мароје; Геталди: Иван; Ђорђи (Ђурђевић) Маринко; Гради (Градић): Никша Матов, Балдо; Гоце – Басељи (Гучетић – Басељи): Мелко, Мелко мл., Луко, Балдо; Гундулић: Франо; Охмучевић–Бизаро: Лујо и Елена; Пуцић: Медо, Мато Нерон, Мато; Натали: Мато, Јеро; Сарака: Никша, Иво, Рудолф; Сорго (Соркочевић): Херман. Из редова грађанске интелигенције су: Лујо Војновић, Валтазар Богишић, Матија Бан, Перо Будмани, Марко Цар, Лујо Адамовић, Марко Мурат, Иво Џаја, Бранко Џаја, Петар Колендић, Милан Решетар, Стјепо Кобасица, Јосип Берса, Хенрик Барић, Антун Фабрис, Влахо Матијевић, Стјепо Кнежевић, Луко Зоре, Антонио Вучетић, Стјепан Кастрепели, Мирко Кастрепели, Матеј Шарић, Влахо Шарић, Иво Rubricius, Нико Лепеш, Балдо Подић, Вид Вулетић Вукасовић, Вице Адамовић, Кристо Доминковић, Мато Грацић, Мише Вакеги, Антун Пуљези, Јеро Пуљези, Стјепо Луцијановић, Мато Зглав, Вицко Трипковић, Јозо Катић, Стјепан Царевић, Рудолф Сарделић, Антун Зипфел, Домо Демоло, Јозо Флори, Франо Бибица ст., Франо Бибица мл., Цвијето Јоб, Ђилдо Јоб, Ђирил Јоб, Бенвенуто Јоб, Антун Вишић, Паскоје Јоб, Антон Јакшић, Петар Рељић, Михо Папи, Иво Папи, Мато Мариновић, Божо Банац, Перо Банац, Мишо Колин, Антоније Стражичић, Балдо Косић, Нико Свилокос, Божо Цвјетковић, Сабо Јелић, Антун Пасарић, Франо Кулишић, Божо Хоппе, Антун Бенуси и многи други (2011: 366–367). Од представника католичког свештенства, издвајају се пре свега дум Иван Стојановића, Петар Франасовић, Андра Мурат, Људевит Вуличевић и други (2011: 368).

савремени Дубровник”, тако да смо данас, шездесетак година након смрти последњих Срба Дубровчана, на крају друге деценије XXI века, сведоци приличне равнодушности према новијој дубровачкој књижевности (Арсих 2021: 118).

Као један пример занемаривања у српском књижевном и научном животу, навешћемо случај Јосипа Берсе. Поготово велики пропуст српске интелектуалне јавности учињен је поводом његове књиге *Дубровачке слике и ћирилице 1800–1880*⁹. Као Србин католик који је објављивао своје списе и на ћирилици, имао је много проблема приликом покушаја објављивања ове културне историје Дубровника, једне од кључних студија и за разумевање српског питања у Дубровнику XIX века. После његове смрти, борбу око објављивања наставиле су да воде његова сестра Даница и удовица Лидија, покушавајући најпре, у више наврата, како је то чинио и сâм Берса, да је објаве у Србији. Упркос тим настојањима и одбијањима која су уследила, текст ове студије, значајно ревидиран, измењен и кроатизован¹⁰, објавила је напoкон Матица хрватска 1941. године. Готово осамдесет година сматрало се да је оригинал изгубљен, али смо 2020. године дошли до рукописа и 2021. године објавили ауторизовану верзију Берсиног текста на основу које се данас јасно може видети како је функционисао процес кроатизације (уп. Берса 2021)¹¹. У поговору овог првог српског издања Берсине културне историје Дубровника, а захваљујући и тротомној књизи Људевита Крмпотића *Нећирилице Јосипа Берсе око Дубровачких слика и ћирилица у свијетилу његове књижевне оставшћине* (2003), у којој су, између осталог, објављене преписке Јосипа Берсе, чланова његове породице

9 Реч је о жанровски хибридном делу које има особине и уметничког књижевног текста, где се личности из дубровачког живота обликују као прави књижевни ликови (уп. Младеновић 2015).

10 За тај посао био је задужен Тиас Мортићија чијим уређивачким пословима је текст Берсине студије и идеолошки драстично измењен. О самим изменама приређивач је оставио забелешку (уп. Мортићија 2002), којој се, како су то показала наша новија истраживања (уп. Младеновић 2014; Младеновић 2021), не може до краја и потпуно веровати.

11 Од првог издања *Дубровачких слика и ћирилица* из 1941. године (Загреб: Матица хрватска) до данас, појавила су се 2002. године још два издања ове књиге – друго издање које је приредио Стјепан Ђосић (Дубровник: Матица хрватска Дубровник) и издање које је уредио Људевит Крмпотић (Хановер – Чаковец: Хрватски Записник). Оба издања из 2002. године доносе текст идентичан оном из 1941. године. Издање *Дубровачких слика и ћирилица 1800–1880* из 2021. године (Београд: Задужбина Владете Јеротића – Domus editoria Ars libri) разликује се од пређашњих и представља последњу ауторизовану верзију Берсиног текста, рађену према аутографу који је својом руком, као гаранцију ауторове последње воље, потписала Берсина сестра Даница, задужена за бригу о рукопису након његове смрти.

и пријатеља, као и представника званичних институција до којих је рукопис књиге долазио, детаљно смо описали пут који је текст пролазио од српских до хрватских књижевника и издавача (уп. Младеновић 2021).

Како смо до оригиналног Берсиног текста дошли условно речено волшебним путем, а сличан пут потврђују и 2022. године објављени рукописи Антонија Фарчћа у књизи *Једна историја јриморских Срба* (уп. Антонић 2023: 24–27), из које сазнајемо и за његова лична залагања за очување аутентичности рукописа помињане Берсине студије (Фарчић 2023: 389–404), постајемо сведоци томе да се о књижевности којој овде настојимо да одредимо границе, често говори игром случаја и стицајем чудних околности. Ова Фарчићева књига постаје доступна српској научној и широј јавности тек после објављивања оригиналне Берсине књиге, али и наших истраживања из 2014. године, када смо путем текстолошке анализе указали на насилне процесе кроатизовања Берсиног текста (уп. Младеновић 2014), упоређујући верзију из 1941. године и Берсин чланак из *Српској књижевној јласника* из 1922. године (уп. Берса 1922), што само додатно потврђује да је проблем са којим се суочавамо великих размера и да новија истраживања тек треба да расветле значај књижевности Срба у Дубровнику.

Мада је период последњих година XIX и почетка XX века познат по појачаним везама српских књижевника, историчара и публициста са Дубровником (ту ћемо поменути као веома важан и рад појединих периодичних публикација попут часописа *Дубровник* (1892–1941), *Срђ* (1902–1908), *Календара Дубровник* (1897–1902), *Словинца*, *Гласа Дубровника*, *Гушњерице* и других) тенденција заборавља Срба Дубровчана у науци, историографији, филологији и историји културе нимало није непозната појава. Такође, стара дубровачка традиција често се проучава „без националног предзнака” (Арсих 2021: 107)¹². О Србима католицима и њиховој књижевности и култури готово да се и не говори јер је дубровачко српство жртвовано идеји југословенства, док се често готово сваки покушај разговора о тој књижевности третира као великосрпски национализам и шовинизам, како примећује и Јован Деретић у својој студији *Пути српске књижевности*.¹³ Ако дубровачка књижевност и јесте

12 За више детаља, упућујемо на цитирану монографију И. Арсић.

13 За стару дубровачку књижевност Деретић је рекао да у српским оквирима никада не би могла постати оно што је постала у хрватским, односно централна национална традиција (1996: 148).

историјска категорија која представља у хронолошком и поетичком смислу завршену целину, књижевност Срба у Дубровнику, која је и даље у тесној вези са оним што бисмо поетички поимали као дубровачку књижевну самосвојност, наставља да траје и после пада Дубровачке републике, али постаје нешто попут табу теме. Мада се српска филологија никада није одрекла старе дубровачке књижевности, тачније четири историјска периода хуманизма, ренесансе, барока и просветитељства, врло често се није бавила оном књижевношћу Срба у Дубровнику која се временски везује за XIX и XX век.

Уместо термина „новија дубровачка књижевност”, којим бисмо свакако имплицитно упућивали на могући континуитет у односу на стару дубровачку књижевност, што и не мора бити толико проблематично будући да су питања покренута у књижевности XIX и почетка XX века и даље врло слична онима која су везана за стару дубровачку књижевност, а тичу се управо самосвојности Дубровника и његове слободе, те приватног дубровачког живота, јер је и нова дубровачка књижевност попут старе усредсређена на своју средину, ограничени простор, одгонетања свакодневног живота око себе, свој језик, реалистичност, специфични патриотизам и слободу којом је јемчила своју самосвојност и виталност (Бојовић 2019: 293), могли бисмо користити и мало рогобатнију синтагму – књижевност Срба у Дубровнику у XIX и на почетку XX века. Међутим, много важнија од самог назива којим бисмо је разграничили јесте чињеница да би њено интегрисање и постојање у оквиру историје српске књижевности, уз систематичнија истраживања, подсетило и на неке друге ауторе овог периода, који су стварали у дубровачкој средини и писали на српском језику. Оно што би се на крају могло издвојити као посебан задатак јесте и поетичко диференцирање и компаративно сагледавање према доминантним периодизацијско-стилским карактеристикама српске књижевности овог периода, чиме би се опет могла издвојити извесна „самосвојност” која ову књижевност везује за стару дубровачку, али и извесне особине што оправдавају њено истраживање у оквиру историје српске књижевности друге половине XIX и почетка XX века.

ЛИТЕРАТУРА

- Антонић 2023:** С. Антонић, „Како су пронађени Фарчићеви рукописи”, у: А. Фарчић, *Једна историја јриморских Срба*, Београд: Информатика – Институт за новију историју Србије, 24–27.
- Арсић 2017:** I. Arsić, „The Culture of Catholic Serbs from Dubrovnik in Contemporary Croatian Historiography”, *Philologia Mediana*, IX/9, 49–62.
- Арсић 2018:** И. Арсић, „Павле Поповић и 'нова дубровачка плејада’”, *Научни састајанак славистија у Вукове дане*, 48, 133–140.
- Арсић 2021:** И. Арсић, *Дубровачко српство кроз векове*, Београд: Catena mundi.
- Барац 1954:** A. Barac, *Jugoslavenska književnost*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Берса 1922:** Ј. Берса, „Слике и прилике из недавне дубровачке прошлости: Дум Иван Стојановић”, *Српски књижевни гласник*, књ. VII, н. с, 23–32.
- Берса 2002:** J. Bersa, *Dubrovačke slike i prilike (1800.–1880.)*, Dubrovnik: Matica hrvatska Dubrovnik.
- Берса 2021:** J. Bersa, *Dubrovačke slike i prilike (1800–1880)*. Deo 1–Deo 2. Prir. Jelena S. Mladenović. Beograd: Zadužbina Vladete Jerotića – Domus editoria Ars Libri.
- Бојовић 2014:** З. Бојовић, *Историја дубровачке књижевности*, Београд: СКЗ.
- Бојовић 2019:** З. Бојовић, „Самосвојност дубровачке књижевности”, у: М. Вуксановић (ур.), *Академске беседе*, књ. 2, Београд: САНУ, 283–293.
- Деретић 1983:** Ј. Деретић, *Историја српске књижевности*, Београд: Нолит.
- Деретић 1996:** Ј. Деретић, *Пути српске књижевности*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Крмпотић 2002:** Lj. Krmpotić, „Pogovor”, *Dubrovačke slike i prilike (1800.–1880.) – pretnisak Matičine naklade*. Hannover – Čakovec: Hrvatski zapisnik, 3–79.
- Крмпотић 2003:** Lj. Krmpotić, *Neprilike Josipa Berse oko Dubrovačkih slika i prilika u svjetlu njegove književne zaostavštine*. Svezak I–III, Hannover–Čakovec: Hrvatski zapisnik, 3–79.
- Милосављевић 1996:** П. Милосављевић, *Систем српске књижевности*, Приштина: Народна и универзитетска библиотека.
- Милутиновић 1989:** К. Милутиновић, „О покрету Срба католика у Далмацији, Дубровнику и Боки Которској 1848–1914”, у: В. Крстић (ур.), *Зборник о Србима у Хрватској*, књ. 1, Београд: САНУ, 33–90.
- Младеновић 2014:** Ј. Младеновић, „Дубровачке слике и прилике (1800.–1880.) Јосипа Берсе – једна текстолошка анализа”, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 44/2, 409–425.
- Младеновић 2015:** Ј. Младеновић, „Књижевни поступак и књижевност у културном контексту у Дубровачким сликама и приликама Јосипа Берсе”, у: И. Арсић (ур.), *Из новије дубровачке књижевности*, Београд: Ars libri, 227–250.
- Младеновић 2021:** J. Mladenović, „Nova prilika za *Dubrovačke slike i prilike*”, у: J. Bersa, *Dubrovačke slike i prilike 1800–1880*. Deo 2, Prir. Jelena S. Mladenović. Beograd: Zadužbina Vladete Jerotića – Domus editoria Ars Libri.
- Мортиђија 2002:** Т. Mortigija, „Predgovor prvom izdanju”, у: J. Bersa, *Dubrovačke slike i prilike (1800.–1880.)*, Dubrovnik: Matica hrvatska Dubrovnik, 7–9.
- Петакловић 2018:** С. Петакловић, „Однос између Југословенске књижевности Павла Поповића и Југословенске књижевности Антуна Барца”, *Научни састајанак славистија у Вукове дане*, 48/2, 169–178.

- Петаковић 2023:** С. Петаковић, „Дубровачка књижевност и Вуков културни модел”, у: А. Милановић (ур.), *Границе српског језика: зборник радова са Треће интеркаледијарске српистичке конференције, одржане у НОКЦ „Вук Караџић” у Тришћу*, Београд: Завод за унапређивање образовања и васпитања, 63–76.
- Поповић 1999а:** П. Поповић, *Југословенска књижевност*, Сабрана дела, књ. IX, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Поповић 1999б:** П. Поповић, *Прејед српске књижевности*, Сабрана дела, књ. I, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Скерлић 2006:** Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд: Завод за уџбенике.
- Тоља 2011:** N. Tolja, *Dubrovački Srbi katolici: istine i zablude*, Dubrovnik: N. Tolja.
- Ћосић 2002:** S. Ćosić, „Predgovor drugom izdanju”, у: J. Bersa, *Dubrovačke slike i prilike (1800.–1880.)*, Dubrovnik: Matica hrvatska Dubrovnik, 11–28.
- Фарчић 2023:** А. Фарчић, *Једна историја јриморских Срба*, Београд: Информатика – Институт за новију историју Србије, 24–27.
- Халер 1944:** A. Haler, *Novija dubrovačka književnost*, Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod.

LITERATURE OF SERBS IN DUBROVNIK AT THE END OF 19TH AND AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY – THE PROBLEM OF TERRITORIAL, TEMPORAL AND LANGUAGE BOUNDARIES

Summary

The literature of Serbs in Dubrovnik in the 19th and early 20th centuries is on the margins of Serbian philological researches. Literary texts created in this period remained outside the corpus of Dubrovnik literature, which includes works created from the middle of the 15th to the middle of the 19th century, until the fall of Dubrovnik in 1808. Without a periodization criterion and with sporadic studies in the history of Serbian literature, a significant number of literary works, often with a cultural and historical character, represent a literary endeavour of Serbs (mainly of Catholic confession) yet unintegrated in the literary history. Systematic research of the mentioned works would define and strengthen this boundary of the history of Serbian literature without pretensions to disintegrating neither the concept of Dubrovnik literature nor the concept of Croatian literary history.

Keywords: Dubrovnik, Catholic Serbs, Dubrovnik literature, 19th and 20th century history.

Jelena S. Mladenović

Ненад Б. Ивановић*

Институт за српски језик САНУ

Одсек за лингвистичка истраживања савременог српског језика
и израду Речника САНУ

ГРАНИЦЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ И СРПСКА ОПИСНА ЛЕКСИКОГРАФИЈА (НА ПРИМЕРИМА ОБРАДЕ АУТОРСКИХ НЕОЛОГИЗАМА СРПСКИХ ПИСАЦА У РЕЧНИКУ САНУ)**

У раду се анализира лексика језика српске књижевности која се у литератури квалификује терминима *ауторски неологизам*, *йоейизам* и др. Даје се најпре општи преглед неологизама у Речнику САНУ према ауторима који негују лексикотворна начела у српској књижевности. Затим се истражује функционални аспект ауторских неологизама једног писца – Б. Пекића – уклопљен у контекст неологизама сродних по мотивацији других аутора. Закључци који се доносе у раду посвећени су односу општег и појединачног у творби ауторских неологизама, и указују на лексичке везе између просторно и временски удаљених аутора. На овај начин испитују се и хоризонталне и вертикалне границе српске књижевности као језичке целине.

Кључне речи: ауторски неологизам (поетизам), творба речи, функционални аспект језичког стваралаштва, српска књижевност, Борислав Пекић.

УВОД

1.1. У раду се бавимо разматрањем *ауторских неологизама* (*йоейизама*, *кованица индивидуализама*, *хайакса*, *сџилских неологизама...*)¹ у језику српских писаца XIX и XX века као средством

* penad.ivanovic@isj.sanu.ac.rs

** Овај рад је настао као резултат финансирања Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије, према уговору бр. 451-03-68/2024-14/200174. Лингвистичка истраживања теоријске базе савременог српског језика, спроведена у раду, изведена су као саставни део посла на изради *Речника српскохрватској књижевној и народној језика САНУ*.

1 Бројни су лингвистички (и не само лингвистички) термини којима се именују речи које настају као резултат специфичних смисаоних и стилских потреба (махом аутора књижевних дела). Између ових термина издвајају се два која највише одговарају нашој теми: *ауторски неологизам* и *йоейизам*. Одлучили смо се за први, пре свега због његове аналитичке природе, док у раду као синонимне користимо и друге побројане термине.

испитивања граница језичког израза српске књижевности. Истраживање је изведено на језику писаца који је лексикографски обрађен у *Речнику српскохрватској књижевној и народној језика САНУ* (у даљем тексту: РСАНУ).

1.2. Разматрање овог питања засновано је на тези да код ауторских неологизама треба раздвојити значење речи у књижевном тексту, које је специфично за одређеног ствараоца и његово дело, од мотивације са којом та реч настаје. Такво мишљење налазимо већ у студији О. Ристић (1970) о творби речи у језику романтичарских песника. О. Ристић је у закључку своје студије установила да се ауторски неологизми образују према моделима који се узимају за одлику књижевног правца у целини. Отуда и њена констатација да су нови (лексички) облици „као плод стваралаштва наших песника одраз [...] одређеног начина приказивања спољњег света и унутрашњих збивања човекових”, те да су таква приказивања „карактеристична и за сам романтичарски књижевни правац” (Ристић 1970: 436–437, истицање – Н. И.). О томе да у језику постоје изграђена начела формирања ауторских неологизама говори и анализа поетског језика Л. Костића коју је спровео М. Ковачевић (2012). Анализа је показала да се Л. Костић „држао широко засиуљених стилематичних принципа [...] творбе [поетизама] у народној поезији”, те да су његове кованице „творене према *јринцијима ѿворбе* поетског дијела лексике Вуковог рјечника” (Ковачевић 2012: 41, 56; истицање – Н. И.).² На основу ове констатације М. Ковачевић уводи поделу поетизама на структурни и функционални део, при чему би структурни део одговарао „специфичном језичком ткању лексеме” (индивидуалном значењу), а функционални део „функционалној вредности дате лексеме” (што укључује и језичку мотивацију са којом реч настаје). О томе да ауторски неологизми, иако по природи уносе индивидуализовано лексичко значење у књижевни текст, нису и индивидуално мотивисане творенице, слаже се данас већина лингвиста.³ Коначно, о томе сведочи и сама лексикографска обрада ауторских неологизама у описним речницима, која показује

2 Сродно овом је и мишљење Д. Иванића (2011: 91), донето са становишта историчара књижевности, да су по том питању „границе између старе и нове српске књижевности [...] веома порозне”, те да се у ковању поетизама Гаврил Стефановић Венцловић може посматрати у континуитету, као гранични писац – наследник старе и претеча нове књижевности.

3 Анализирајући лексиком овог типа у речницима српског језика, А. Милановић (2012: 671) запажа да новостворене сложене пореклом из једног идиoma (фолклорни насупрот књижевном) носе један тип квалификатора, што такође упућује на њихову мотивацију у оквиру идиoma у коме настају.

униформност дефиниција код овог типа лексике према логичким и граматичким моделима.

1.3. У контексту свега изреченог, задатак нашег истраживања је да, ослањајући се на обраду ауторских неологизама у РСАНУ као најобимнијем и најпотпунијем описном речнику у српској лексикографији,⁴ испита функционални (мотивациони) аспект ковања овог типа лексике. У односу на друге приступе, лексикографски поглед на ауторске неологизме пружа могућност шире синтезе, одражене у системском сагледавању индивидуализама посредством метајезичких елемената њихове лексикографске дефиниције, као и посредством семантичке структуре речи у примерима у којима се оне употребљавају, што опет нуди могућности хоризонталног и вертикалног поређења стратегија иновирања језика код појединачних књижевника.

1.4. У складу са овим, рад смо поделили на две тематске целине. У првој целини рада дајемо општи преглед неологизама у РСАНУ према њиховим ауторима, српским књижевницима из XIX и XX века. Овај преглед треба да укаже на ширину корпуса речи тога типа у српској књижевности, као и на његову заступљеност у дијакронији. У другој целини рада истражујемо процес ковања индивидуалне лексике једног типа у језику српске књижевности. За пример смо узели ауторске неологизме једног савременог писца, Борислава Пекића, чије кованице посматрамо са аспекта функције, значења, као и са аспекта њихових веза са кованицама књижевника који показују исту лингвистичку мотивацију за њихово стварање. Анализа коју спроводимо у раду треба да допринесе испитивању граница српске књижевности са два аспекта: нормативног, кроз истраживање природе лексичке креативности у језику књижевности као виду испитивања и превазилажења нормативно-лексичких граница српског стандардног језика, и поетичког, кроз истраживање самих ауторских неологизама као начина да се испита језичка мисао која је заједничка просторно и временски удаљеним књижевницима.

4 Израда РСАНУ као тезаурусног речника који на једном месту садржи све речи српског језика започета је у другој половини 19. века, као одговор на захтеве српске културе за таквим речником који се јављају од почетка истог столећа. У двадесет два до сада објављена тома РСАНУ обрађено је око 250.000 речи. Централни део грађе за овај речник чине књижевна дела која датирају од 1850. до 1980. године, што је период који обухвата велики део лексичких и стилских иновација у развоју савременог српског језика (Ивановић 2018: 71–72).

ПРЕГЛЕД АУТОРСКИХ НЕОЛОГИЗАМА У РСАНУ

2.1. Методолошки проблеми у лексикографској обради неологизама. У пракси израде РСАНУ, ауторски неологизми се не квалификују на јединствен начин. Најчешће носе ознаке „индив.” (> индивидуализам), „нераспр.” (> нераспрострањена реч), „песн.” (> песничка твореница) и „необ.” (> необична реч), али и друге, што само говори о тешкоћама лексикографског дефинисања овог дела лексичког система (Тешић 2009: 65). Иако у речнику постоје јасно дефинисане разлике између побројаних квалификатора, оне нису постављене у односу на област књижевног језикотворства, већ у односу на норму стандардног језика. Тако се, да наведемо један пример, именица *безазленче* у значењу *безазлено дејше* чији је аутор Лаза Костић у РСАНУ квалификује као „индив.” (> индивидуализам); именица *осуђенче* у значењу *деминуџив* и *хијококористџик од осуђеник*, чији је аутор С. М. Сарајлија, као „песн.” (> песничка реч), именица *левенче* у значењу *хијококористџик од левенџа* чији је извор Ј. Ј. Змај као „нераспр.” (> нераспрострањена реч), а именица *каменче* у значењу *џлочица за џајџос* чији је извор Л. Костић као „необ.” (> необична реч). Оваквих примера има више, и они наводе на закључак да је корпус речи које спадају у наведене групе јединствен по моделима грађења кованица, као и по начину њихове употребе у књижевном тексту. Стога, у контексту наше теме, ауторским неологизмом сматрамо сваку реч (ређе – специфично значење речи) која у РСАНУ као извор има једног књижевника (ређе – мањи број аутора који стварају исту реч независно један од другог) и која носи неки од побројаних квалификатора. У контексту наше теме, такве речи посматрамо као јединственој целину.

2.2.1. Преглед корпуса ауторских неологизама у РСАНУ. Ако корпус неологизама у РСАНУ сагледамо према ауторима и времену у коме су настали, наћи ћемо се на линији тврдње Д. Иванића (2011: 93 и д.) о томе да границу ковања таквих речи као стилског средства треба померати уназад, од романтизма према ранијим епохама. О томе говори податак да у нашем корпусу као један од најранијих аутора фигурира Доситеј, са кованицама *намџљивоока* (у опису жене), *изазовнуџи*, *одвараваџи* („одвикивати од варања”) и др. (ту треба додати и реч *наџоџоваџи* у значењу „проводити време у наготи”, чије одсуство из РСАНУ уочава Д. Иванић (2011: 100). Највећи део корпуса ових речи, као што је и очекивано, дају књижевници епохе романтизма: уз С. М. Сарајлију (*волишејка*, *џлавоваџи*), П. П. Његоша (*коловиџни*, *лијејокудрав*), Ђ. М. Кодера

(*ђесогух, ојорчица*), Л. Костића (*одезум, злайосиол*) и Ј. Ј. Змаја (*јоруљак, истјоријага*), у грађи налазимо и кованице Ј. Грчића Миленка (*зузуканче, диџреса*) и Ђ. Јакшића (*годиркај, онаочарен*). Индикативан је податак да у РСАНУ постоји одређен број кованица – поетизама из Вуковог *Рјечника* и народне поезије – како из оне коју је прикупио Вук, тако и из поезије коју су прикупљали његови савременици и следбеници (В. Врчевић, С. М. Љубиша, В. Чајкановић и др.) – нпр. *друјоразносџ, дојачаџи, зајрљаџи, лозовиџ* и др. Даљим прегледом неологизама по ауторима наилазимо на Ј. Ст. Поповића, писца епохе класицизма и просвећености, кога Ј. Скерлић, делом и због његовог језичког израза, назива „најранијим реалистом у српској књижевности” (Скерлић 1914 [2006]: 160) (нпр. *џацај, мудричар, крајџкоџиџан* и др.). Присуство Стеријиних кованица подстиче и на даље истраживање учешћа писаца који негују реалистички поступак у стварању ових речи, посебно у светлу чињенице да се у РСАНУ обрађују неологизми Л. Комарчића (*вучљај, женомор*), В. Ђорђевића (*наџбројносџ, одроњаџ*), И. Козарца (*злайокрв, -а, -о; наџованџа*), И. Војновића (*наследаџ, неџохиџан*) и др. У језикотворству српске књижевности прве половине XX века РСАНУ региструје већи број неологизама С. Винавера (*најџаџквиџи, неџзнемџр*) и И. Секулић (*висоџан, наџимен*), а у нешто мањем броју Б. Нушића (*неџрхџав, ононеџесџи*) и Г. Божовића (*илоџаџ, орлушасџ*). У есејистици налазимо творенице Т. Ујевића (*џелаџ, исквара, левосџ*), а у књижевним преводима и оне Н. Цвијановића (*коџиџ, вуџоџуд*) и М. Ђурића (*џриџљанџродан, џоџивљевина*). Служећи се грађењем речи овог типа, поменути преводиоци (заједно са С. Винавером) развијају концепт „културног превођења” као преношења смисла изворног дела језичким средствима која су саображена домаћој, српској култури и њеном књижевном изразу. У поезији прве половине XX века, РСАНУ региструје неологизме Св. Стефановића (*виџаџ, џодволичџиџи се*) и Р. Кошутића (*џечџараџ, злуџаџиџа*). Коначно, у другој половини XX века међу творцима кованица налазе се Д. Максимовић (*ојолина, оџушиџа*), В. Десница (*неџушасџиџво, џаџанаџ*), Б. Пекић (*ошџироџмџв, оџиџумаџ*), О. Давичо (*звџзџиџи, џеџиџиџе*).

2.2.2. Већ и овако кратак преглед неологизама из РСАНУ према изворима, упућује на закључак да опредељење књижевника и преводилаца за неговање стилског израза путем лексикотворства представља избор једне поетичке вертикале. Најизразитију одлику ове вертикале чини схватање књижевног језика као живог

идиома, који се богати из врела народне лексичке креативности. Будући да је такав поглед настао на таласу појачаних настојања српских писаца почев од краја XVII века да народни језик ставе у средиште књижевног језика, а имајући у виду да је романтизам у овим настојањима имао по много чему пресудну улогу, не чуди ни то што аутори који негују лексикотворство често промишљају и језик и мисао романтичарских књижевника, често и у саоднос са законитостима народног стваралаштва (нпр. И. Секулић о Његошу, С. Винавер о Л. Костићу, Св. Стефановић о Л. Костићу и о народној поезији, и др.).

АУТОРСКИ НЕОЛОГИЗМИ Б. ПЕКИЋА У РСАНУ: ФУНКЦИОНАЛНИ АСПЕКТ

3. Са овим у виду, у наставку рада анализираћемо лингвистичку природу ауторских неологизама у Р. САНУ у односу на њихов функционални аспект. Полазећи од кованица једног аутора, Б. Пекића,⁵ истражићемо моделе њиховог грађења и семантичког обликовања у корпусу. Анализу спроводимо на примеру три Пекићеве кованице: именици *ојијумаш*, придеву *онојтамошњи* и глаголу *одвосјручийи*.

3.1.1. Пекићев неологизам *ојијумаш* настао је у осамдесетим годинама XX века. Реч је о именици којом се именује особа посвећена или привржена неком предмету, до те мере да је тај предмет дефинише као личност. По начину на који настаје, ова именица спада међу „алтернативне” неологизме – настале поновним именовањем појма за који у језику постоји обичнији израз (у овом случају – синтагма „уживалац опијума”). Судећи према грађи из РСАНУ, по мотивацији овој речи су сродни неологизми *конзерваши* М. Лалића, *канцеларијаш* И. Секулић, као и *мисјирџаш* С. Винавера, као што је видљиво из следећих примера у РСАНУ:

опијумаш ... м нераспр. онај који ужива ојијум, уживалац, љушач ојијума. — Само су га ... напори дипломатске игре ... спречили да у Симеону Њагоу ... препозна ... тешког опијумаша (Пекић Б.);

5 Будући да је први том РСАНУ изашао из штампе 1959. године, у њему није било лексике из опуса Б. Пекића. Лексика из *Злајној руна* обрађује се у РСАНУ почев од слова О.

конзерваш ... м нераспр. погрд. *онај који се хранио конзервама, конзервираном храном њимљеном као следовање од окуйайџорских власџи.* — Улази бре, конзервашу погани, шта се кочиш! (Лалић М.);

канцеларијаш ... м нераспр. в. *канцеларисџ(а).* — Госпа Нола настави за себе ... какви разговори с оним канцеларијашем који би умро на мразу (Секулић И.);

мистријаш ... м нераспр. *онај који размазује малџер мисџријом.* — Да овај мистријаш овде, сав упрскан малтером по кецељи, да му он овако јавно ... теслими бакарушу — е, то је било нешто ново! (Винавер С.).

3.1.2. Као што констатује М. Ковачевић (2012: 54), „алтернативни” неологизми деле исти семантички потенцијал као и њихови еквиваленти из стандардног језика, с том разликом што садрже компоненте због којих на другачији начин представљају именовани појам. Код наведених именица на суфикс -аш, ову компоненту чине елементи пејоративне конотације којима се изриче процењивачки, негативан став према особи и активности коју она врши. Негативно интониран став према објекту посматрања на плану реченице одражава се и на синтагматском плану, који сачињавају лексичке јединице негативно конотираног значења (*џеџки оијјумаџ, конзерваш џојани, овај мисџријаш овде, онај канцеларијаш*).

3.2.1. Пекићев придев *оноџамоџњи* такође је у РСАНУ обрађен као ауторски индивидуализам. Судећи према грађи из овог речника, са истом мотивацијом настају и придев *онудаџњи* С. М. Сарајлије (и Л. Зора), као и придев *олеџоџњи* В. Петровића:

онотамоџњи ... индив. *који се односи на оне џамо, који је у вези са онима џамо.* — Али то би значило да овде повтораџамо једињо онотамоџње добре идеје? (Пекић Б.);

онудаџњи ... нераспр. *који живи, обиџава на оном месџу, на оном џросџору.* — Радослав ... подигне у збјегове народ онудаџњи (Сарајлија С. М.). Рибаче је било једино средство којијем си је мого сељак тијех отока круха прискрбити ... ради обилате онудаџње свакојаке рибе (Зоре Л.).

олетоџњи ... песн. *који је од овој, односно џреџходној леџа, леџоџњи.* — Крај њег' [чобанина] ован стари, окићени, жмири, | На врату му венац олетоџњег влата (Петровић В.).

3.2.2. Као придеви на -шњи изведени од прилошких основа, *оноџамошњи*, *онудашњи* и *олеџошњи* реализују значење временске или просторне удаљености од појма у својој основи (Клајн 2003: 294). Пекићев придев *оноџамошњи* има сложену основу састављену од показне заменице 3. лица ср. рода *онај* и прилога *џамо*. Спој *оно џамо* у (раз)говорном језику представља устаљену фразу (соматизам) са значењем омаловажавања или потцењивања онога о чему се говори. Придев *оноџамошњи*, према томе, сигнификује двоструку удаљеност наратора: просторну, која подразумева дислоцираност говорника од именованог појма, и конотативну, која подразумева когнитивну дистанцираност говорника од ситуације која се тим појмом именује. Придев *онудашњи* настао је додавањем суфикса -шњи на основу прилога *онуда*, такође са значењем просторне дислоцираности и дистанцираности, али без негативне конотације. Придев *олеџошњи* настао је префиксално-суфиксалном творбом од основе прилога *леџос*. Значење темпоралне неодређености овог придева у односу на његов непрефиксирани парњак у РСАНУ је потврђено релативизованом дефиницијом „од овог, односно од претходног лета”.

3.3.1. Код Б. Пекића затичемо и глагол *одвосџручиџи* са значењем извршења радње којом нешто постаје предимензионирано (према РСАНУ: „увећано два пута”). Према истом моделу префиксално-суфиксалне творбе и семантичком моделу настају и глагол *озлоџрчиџи* Ј. Ј. Змаја, у значењу „учинити највише горким, крајње горким, неподношљивим”, затим, глагол *оразноличиџи* М. Ђ. Милићевића, у значењу „учинити уочљиво различитим”, и глагол *оједноличиџи* И. Козарца, у значењу „учинити крајње једноличним”:

одвостручити ... свр. нераспр. *увећайџи два џуџа, удвосџручиџи*.

— Симеон бен Наго није разумео речи непознатог ... нешто због граје светине ... а нешто и стога што је његово уво ... очекивало танак, богови нека га одвоструче, звек аспре бачене на праг (Пекић Б.).

озлогрчити ... свр. нераспр. (некоме, нешто) *учиниџи џорким, џешким, неџодношљивим, заџорчаџи*. — Опет ми озлогрчи најслађи један час (Змај Ј. Ј.).

оразноличити ... свр. нераспр. *указайџи на разлике међу џојавама, омоџуџиџи да се разлике уоче*. — Материно је да одабира, да оразноличи, да поступно уреди утиске од гласова, од облика, од боја, од мириса, од сласти, према приликама (Милићевић М. Ђ.).

оједноличити ... свр. нераспр. *йосѣйши једноличан, једнолик (о љределу, љејсажу и сл.).* —

По разорима оједноличених поља, по ливадама ... стварају се барачови (Козарац И.).

3.3.2. Наведени глаголи имају опште значење „учинити/омогућити да неко/нешто постане нешто” (у последњем примеру, измена речничке дефиниције „учинити нечим” у „постати некакав” мотивисана је употребом глагола *оједноличити* „у пасиву, који је формализован у облику трпног придева), те се могу сврстати међу глаголе код којих узрочник мења својство или стање неког ентитета променом његових инхерентних својстава (према: Ружин 2015: 206–208). Компонентом „промене својства” може се објаснити избор префикса *о-* уместо стандардног *у-* код Пекићевог глагола *одвосѣручийши*: контекст у којем је овај глагол употребљен (у псеудоузречици Симеона Нагоа) призива звук не умноженијег, већ пре обилнијег прилива новца. Даље, поред тога што означавају промену инхерентних својстава појма, глаголи *оразноличити* и *оједноличити* представљају и творбене антониме. Они илуструју начин на који два писца могу доћи до истих функционалних решења у ковању речи, чак и онда када њима изричу по значењу супротне појмовне садржаје. Коначно, Змајев глагол *озлојрчийши* по структури је сложенички поетизам за који не постоји еквивалент у књижевном језику. Он именује ситуацију у којој агенс, променом околности у којима се налази пацијенс, мења и његово унутрашње стање.

ЗАКЉУЧАК

4.1. Пример Пекићевих кованица у контексту њихове лексикографске обраде, као и у контексту творбе речи истог функционалног типа код других аутора, потврђује претходно изнете тврдње о значају функционалног аспекта ових речи за њихову анализу. Судећи према мањем броју примера које смо навели у раду, творба индивидуализама подразумева однос творбено-семантичких потенцијала језика и конотативно-семантичких, асоцијативних, идиоматских и других чинилаца који прате настанак и онеобичавање поетички мотивисаних речи у тексту књижевног дела.

4.2. Пример кованица из *Злајиној руна* Б. Пекића у односу на кованице других аутора у РСАНУ указује и на то да се о ауторским неологизмима може размишљати и као о виду самоодређења писца у корпусу аутора сродне културно-језичке провинијенције. У овом

контексту, избор синтетичких средстава у богаћењу властитог израза може се посматрати као облик аутоидентификације, најпре према књижевности романтизма и народној лексичкој креативности која у овом периоду, захваљујући Вуковом *Рјечнику*, добија свој пуни замах, а затим и према њиховом наслеђу у потоњим књижевним епохама.

4.3. Оба изложена примера индикативна су за питање језичких, лексичких граница српске књижевности, и то како у односу према норми, тако и у односу према питању (само)одређења појединачних аутора у оквиру српског књижевног канона. На основу свега изложеног, намеће се претпоставка којој треба посветити даља истраживања: да нормативна ограничења у језику књижевности писац не превазилази као појединац, већ ослањајући се на ланац поетичких узора чији језички израз, често врло тананим аналогима, интегрише у властито дело. У овом смислу, могуће је тврдити да везе остварене између књижевних аутора на основу мотивације њиховог лексичког стваралаштва, надилазе спољне, формалне поделе и класификације, те могу чинити и средство испитивања граница језичког израза српске књижевности као њеног идентитетског критеријума.

ЛИТЕРАТУРА

- Драгићевић 2011:** Р. Драгићевић, „Лексика квалификована као индивидуална у српским дескриптивним речницима”, у: В. Ружић, С. Павловић (ред.), *Лексикологија, ономастика, синтакса*, Нови Сад: Филозофски факултет, 47–57.
- Иванић 2011:** Д. Иванић, „Ка историји рјечотворства у новој српској књижевности”, у: В. Матовић и М. Матицки (ред.), *Творци српској књижевној језика*, Београд: Вукова задужбина – Институт за књижевност и уметност, 91–102.
- Ивановић 2018:** Н. Ивановић, „Речник српскохрватског књижевног и народног језика Српске академија наука и уметности”, у: М. Тешић, Р. Драгићевић и Н. Ивановић (ред.), *Српска лексикографија од Вука до данас, кайшалој изложбе*, Београд: САНУ – Савез славистичких друштава Србије, 67–79.
- Клајн 2002:** И. Клајн, *Творба речи у савременом српском језику. Први део: слањање и йрефиксација*. Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике – Институт за српски језик САНУ – Матица српска.
- Клајн 2003:** И. Клајн, *Творба речи у савременом српском језику. Други део: суфиксација и конверзија*. Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике – Институт за српски језик САНУ – Матица српска.
- Ковачевић 2012:** М. Ковачевић, „О поетизмима Лазе Костића”, *Линџостилистика књижевној џексика*. Београд: Српска књижевна задруга, 35–61.
- Милановић 2011:** А. Милановић, „Ковачи песничког језика епохе романтизма”, у: В. Матовић, М. Матицки (ред.), *Творци српској књижевној језика*, Београд: Вукова задужбина – Институт за књижевност и уметност, 143–158.

- Ристић 1970:** О. Ристић, „Лексичко-семантичке одлике творбе именица у неких српских и хрватских романтичарских песника”, *Јужнословенски филолог*, XXVIII–3/4, 387–451.
- РСАНУ (1959–):** *Речник српскохрватској књижевној и народној језика САНУ*, Д. Гортан-Премк и др. (ред.), Београд: САНУ.
- Ружин 2015:** Т. Ружин, *Глаголи узроковања у енглеском и српском језику*, необјављена докторска дисертација одбрањена 19. октобра 2015. на Филолошком факултету Универзитета у Београду.
- Скерлић 1914 [2006]:** Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд: Завод за уџбенике.
- Тешић 2009:** М. Р. Тешић, *Са речима и речником*, Београд: Учитељски факултет.

THE BOUNDARIES OF SERBIAN LITERATURE AND SERBIAN DESCRIPTIVE LEXICOGRAPHY (BASED ON THE LEXICOGRAPHIC PROCESSING OF NEOLOGISMS OF SERBIAN WRITERS IN THE SASA DICTIONARY)

Summary

In this paper we analyze the part of the lexicon of the Serbian literary language which is qualified by the terms *author's neologisms*, *poeticisms*, etc. In the theoretical part of the paper we present the views of Serbian linguists that this type of lexis has both structural and functional value, whereby the structural value is responsible for its meaning, and the functional value for the lexical motivation used in its creation in the literary text. Firstly, we give a general overview of neologisms in the SASA Dictionary, according to the authors who foster principles of word building in Serbian literary language. Then we investigate the functional aspect of the neologisms of one modern writer, B. Pekić, which are incorporated into the neologisms of other literary authors which share the same lexical motivation. The conclusions we reach are devoted to the relationship between structural and functional aspects of the creation of author's neologisms, as well as to textual connections between spatially and temporally distant authors which are thereby achieved. In this way, we also address the horizontal and vertical boundaries of Serbian literature as a linguistic entity.

Keywords: nonce word, word formation, functional aspect of linguistic creativity, Serbian literature, Borislav Pekić.

Nenad B. Ivanović

Наташа Б. Анђелковић*

Завод за унапређивање образовања и васпитања

ДРАГО КЕКАНОВИЋ – ПИСАЦ ЈЕДНОГ „РАСУТОГ НАРОДА КОЈЕМ НЕМА КО ДА ПРИСКОЧИ У ПОМОЋ И КОЈИ ЈЕ ОДАВНО ИЗГУБИО ВЕЗЕ СА МАТИЦОМ ЗЕМЉОМ...”

Циљ овог рада је да тему граница српске књижевности сагледа на примеру савременог српског писца из Хрватске, Драга Кекановића, чији је и животни и књижевни пут одређен овим проблемом. На примеру његова два последња романа, издваја се језички, тематски и значењски слој који указује на граничност положаја српског народа на специфичном географском подручју, на граничност језика, религије, идентитета, и на граничност књижевности. Посебна пажња се посвећује рецепцији овог аутора у Србији, његовом укључивању у књижевне антологије и књижевним наградама, као виду интензивније интеграције писца у савремену српску књижевност.

Кључне речи: границе српске књижевности, Драго Кекановић, српска књижевност, хрватска књижевност.

Положај савременог писца Драга Кекановића у српској књижевности, индикативан је за промишљања о проблему граница српске књижевности. Рођеном у Славонској Пожеги 1947. године у српској породици, у тадашњој Југославији, односно њеној републици Хрватској, Драгу Кекановићу је и одрастање, и животни пут, и професионални развој био одређен двоструким или граничним идентитетом – с једне стране завичајним (хрватским), а с друге стране националним (српским). „Иако је један од аутора који су писали заједничким српско хрватским језиком и у доброј мери припадали и једној и другој култури и књижевности, у његовом случају у почетку ипак више хрватској, сада је и то промењено, па га и у српској и у хрватској књижевној средини сматрају аутором двојне књижевне припадности, последњих деценија све доминантније неспорним српским писцем. У данашњој српској књижевној и културној јавности његов положај најсличнији је својевременом и актуелном положају Владана Деснице, јер и њега последњих деценија, као и

* natasa.andjellkovic@zuov.gov.rs

Десницу, много више прихватају и тумаче у српској него у хрватској књижевности и култури и књижевној критици, за шта има доста непосредних разлога.” (Недић 2022: 98). Како је у раној фази свог стваралаштва био везан за актуелна постмодернистичка кретања у правцу магијског реализма, критичари су га у поетичком смислу везивали и за загребачки борхесовски круг писаца. „Због чињенице да је у почетку књижевног рада стварао у кругу тадашњих младих хрватских писаца борхесовске инспирације, његов положај у савременој српској књижевности дуго је био сасвим специфичан [...]. У Загребу га с разлогом сматрају припадником генерације хрватских фантастичара [...]” (Недић 2017: 225) У тој фази стваралаштва, у коју на првом месту спада збирка прича *Механика ноћи*, лирски и фантастични слојеви имали су доминантно стилско место у његовој прози, која је тематски, у погледу националних мотива, била неутрална.

Са постепеним осипањем такозваних „борхесоваца”, Кекановић се окреће темама које су везане за његов завичај, Славонску Пожегу. Већ са делима *Поштомач сјена* (1975), *Ивањска ноћ* (1985), *Панонски дивљаци* (1990), овом темом се српска културна и језичка традиција диференцира у односу на хрватску; иако заједничка држава још увек постоји, један језик има два назива, а српски писци у Хрватској се након Другог светског рата континуирано третирају као писци хрватске књижевности. „Изгледа да је управо у овом последњем био главни проблем; у томе што је једна етнокултурна заједница, у овом случају Срби у Хрватској, обелоданила чињеницу да и она има писце које има право сматрати својима, да има своју књижевност која је опет сама по себи најсигурнији показатељ да и она сама, тј. та заједница, још постоји, да је жива.” (Деретић 2020: 292). Тај положај „између”, како га назива Јован Деретић, који произилази из језичкоисторијске специфичности наше културе, сходно којој на једном језику настају две књижевности, одређује Драга Кекановића као писца, чинећи га парадигмом граничности у контексту савремене српске књижевности. Сама граничност тиче се, с једне стране, развојности, која је текла од хрватске, преко заједничке хрватско-српске, до српске језичке и књижевне припадности, а с друге стране рецепције у српској књижевности, како стручне, тако и читалачке.

До распада друге Југославије и почетка рата 1991. године рад Драга Кекановића је био запажен и праћен у стручној, књижевнокритичкој јавности у Србији, али већа рецепција међу публиком је изостала. Тек са почетком објављивања нових дела код српског издавача

„Каирос”, половином деведестих година XX века, Драго Кекановић постаје „видљивији” на српској књижевној сцени. Његове приче уврштене су у значајне антологије које су настајале тих година: антологија српских писаца у Хрватској Душана Иванића (2004), антологија најкраћих српских прича XX века Михаила Пантића *Мала кућица* (2008), антологија Душана Стојковића у коју су ушле приче српских писаца с темом самоубиства – *Грамаџика смрти* (2011) и антологија српске фантастичне прозе Бранка Микашиновића (2014). Уједно, и теме његових приповедака и романа јасније се профилишу ка српском културном простору, а сам језик постепено се ослобађа лексике и синтаксичких конструкција карактеристичних за хрватску варијанту штокавске језичке основе. У том погледу најважније су приче из збирке *На небу* (2002) и роман *Вејрово срце* из 2012. године, који има значајну, на неки начин и прекретничку улогу, јер је у њему тема рата и положаја припадника српског народа у новоформираној самосталној држави Хрватској постала централна, а сам роман је добио најзначајније књижевне награде у Србији („Светозар Ђоровић”, „Виталова награда”, „Борисав Станковић”, „Душан Васиљев”, „Григорије Божовић”), чиме се овај писац поново, али на „велика врата”, позиционирао у савременој српској књижевности.

Прича о лову на великог вепра у славонским шумама, на који крећу тројица изгнаника почетком рата 1991. године, указује се као парабола са широким спектром симболичких значења. Поистовећивање српског народа у Хрватској са прогоњеном звери, која се бори за опстанак и право да на свом вековном тлу проживи живот, приповедна је ситуација из које се грана прича овог романа. Трагичка предиспонираност радње видљива је у самом историјско-политичко-географском контексту који одређује јунаке. Судбину гоњених и прогоњених појединаца, односно читаве заједнице, они задобијају не својом вољом или неким погрешним потезом, већ политичким околностима које се развијају мимо њихове воље. „Полазак се, у ствари, стално одгађа, а збјег осипа јер ти старији људи не желе да признају да нас је историја поново издала, а судбина већ подијелила на прогоњене и оне који гоне, па дуго у ноћ с невјерицом гледају телевизијске вијести и коментирају увреде и пријетње с екрана.” (Кекановић 2022: 94)

„Издаја историје”, како то именује Кекановићев приповедач, заправо је кључна тема и овог романа и читавог граничног положаја српског народа изван матице. Оно што у овом роману остаје неизречено, а јасно долази до изражаја, јесте историјско осећање

напуштености и усамљености овог народа. Бити вепар којег гоне ловци је у одређеном смислу очекивана судбина за сваког од њих, па је самеравање снага с непријатељем ствар традиције и егзистенцијалне самопотврде. „[...] о твојој одлучности да то учиниш, и спремности на туђу и своју смрт, на крају крајева. Јер и ми умиремо у том часу. Падамо као покошени. [...] Тек тада добро погађамо. Када смо толико премрли да нас заправо више нема. Када пуцамо из смрти само.” (Кекановић 2022: 122) Оно што проблематизује њихову егзистенцију јесте принудна обескорењеност и беззавичајност. Драго Кекановић у овом роману то истиче и развија управо метафором лова на прогоњену звер и њеном упорном вољом да остане у својој постојбини, јер ту припада, а не негде другде. Ироничност такве судбине да си избачен из „својег” а треба да одеш и будеш прихваћен у „туђем” које је неко давно „твоје” је оспољавање једног дубоко трагичног историјског националног осећања. Народ о којем Кекановић пише је у сваком смислу изван граница. „[...] тим прије што је све већ негдје далеко одавде одлучено гдје се већ такве ствари одлучују и нагоне јачи на слабије са познатим исходом како би се онда један расути народ којем нема ко прискочити у помоћ и који је одавна погубио везе са матицом земљом присилио на предају и растјерао на све стране, сасвим се расуо и избрисао из хисторије и затро као да га никад није ни било (...)” (Кекановић 2022: 78).

Нови роман Драга Кекановића, *Приврженосћ*, из 2021. године, на другачији начин проблематизује тему граничног положаја припадника српског народа изван матице. Овога пута он се креће у историјској равни, смештајући радњу романа у време владавине деспота Ђурђа Бранковића. Приказујући судбину деспотове ћерке Катарине Кантакузине Бранковић, која је очевом вољом удата за једног од грофова цељских у просторима данашње Словеније и загорске Хрватске, Кекановић се дотиче (пра)почетака укорјењавања српског народа изван граница своје државе. Кекановићево стваралаштво у целини – романи, приповетке и драме – премрежено је темом историјске и личне распоућености српског живља у Хрватској, који одолева изазовима асимилације, мењања вере, идентитета, опстанка. Развијајући тему очувања породичног и верског идентитета ван матице у околностима бурних политичких догађаја у позном средњем веку, писац предиспонира све будуће ситуације нашег народа у каснијој историји. Животни пут главног јунака овог романа, Катарининог соколара Дамјана, води од Стона и Дубровника преко Смедерева, до Цеља, Вараждина и Загреба, и

показује како је текла трговачка, дипломатска, војна и финансијска комуникација тог доба, чиме Драго Кекановић уједно мапира све оне географске тачке до којих и око којих ће се кретати границе српског народа и његове књижевности.

Чињеница да је овај роман добио новоустановљену награду Библиотеке града Београда „Београдски победник” за најбољи роман на српском језику објављен у 2021. години и да је, након првог издања код Српског културног друштва „Просвјета” из Загреба, убрзо после ове награде доживео друго издање код београдске „Лагуна”, где је објављено и друго издање романа *Вейрово срце*, показује да се граница рецепције овог писца померила и ушла дубље, с „ове” стране Дрине и Дунава. Објављивањем код српских издавача, Драго Кекановић се све јасније перципира као писац српске књижевности, те постаје доступнији и млађој читалачкој генерацији, која није могла имати додира са његовим ранијим стваралаштвом.

ЛИТЕРАТУРА

Деретић 2020: Ј. Деретић, *Пућ српске књижевности*, Београд: Српска књижевна задруга.

Кекановић 2022: Д. Кекановић, *Вейрово срце*, Београд: Лагуна.

Кекановић 2022: Д. Кекановић, *Приврженост*, Београд: Лагуна.

Недић 2017: М. Недић, *Повраћајак њирици. Огледи о савременој српској њрози*, Београд: Академска књига.

Недић 2022: М. Недић, „Две нове књиге Драга Кекановића”, у: Ј. Делић (прир.), *Ђоровићеви сусрећии. Српска њроза данас. Књижевно дјело Драга Кекановића*, Билећа: СКПД „Просвјета”, 95-108.

DRAGO KEKANOVIĆ – THE WRITER OF "A SCATTERED PEOPLE TO WHOM NO ONE WOULD HELP AND WHICH HAS LONG LOST ITS CONNECTION WITH HOMELAND"

Summary

This paper reviews the work of Drago Kekanović, who has a specific position on the border between Croatian and Serbian literature. It is shown that he has two phases of literary work and that in the second phase he turns thematically to topics related to the position and suffering of the Serbian people in Croatia, which separates his own from the Croatian literary tradition, increasingly integrating it into the Serbian one. This is demonstrated by the analyses of his last two novels *Veprovo srce* and *Privrženost*. At the same time, the external framework of his literary work is given, related to the author's publication by Serbian publishers, and his reception of important Serbian literary awards. It is pointed out in this paper that this also contributed to the new, wider reception of this writer within the framework of contemporary Serbian literature.

Keywords: Borders of Serbian literature, Serbian literature, Croatian literature, Drago Kekanovic.

Nataša B. Anđelković

Нина З. Говедар*

Универзитет у Бањој Луци
Филолошки факултет
Катедра за србистику

СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ У УНИВЕРЗИТЕТСКОМ КОНТЕКСТУ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

У раду се преиспитује комплексност феномена књижевног стваралаштва у Босни и Херцеговини, постојања јединствене босанскохерцеговачке књижевности, те услови у којима је књижевно стваралаштво на овим просторима могуће дефинисати заједничким именицом. Преиспитује се позиција и улога српске књижевности и српске књижевне традиције у контексту тзв. босанско-херцеговачке интерлитерарне заједнице, те се као својеврсни лакмус-папир за анализу перцепције и позиције у савременој науци о књижевности узима њен положај у наставним програмима универзитета у Босни и Херцеговини на којима се у оквиру различитих студијских програма изучава књижевност.

Кључне ријечи: српска књижевност, национална књижевност, идентитет, настава књижевности, интерлитерарна заједница.

1. НАЦИОНАЛНА, РЕГИОНАЛНА И СОЦИЈАЛНА КОМПОНЕНТА КЊИЖЕВНОСТИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ – РАЗВОЈ И ПРОБЛЕМ ИДЕНТИТЕТА

Проучавање књижевности настале на тлу Босне и Херцеговине и писане од стране аутора рођених или поријеклом са простора БиХ континуирано се сусреће са одређеним питањима именовања, класификације и идентификације. Наиме, национална, социјална и регионална хетерогеност књижевних појава специфична је за ово тло од тренутка успостављања самосталне средњовјековне државе до данашњег дана. Иако је у више наврата покушано успостављање и јасно дефинисање појма босанскохерцеговачке књижевности, овај термин у себе може да инкорпорира само другостепени феномен регионалности босанскохерцеговачке књижевности, односно специфично поријекло њених аутора. Како то у енциклопедијској одредници *Књижевности Босне и Херцеговине* темељно образлаже Станиша Тутњевић (2013: 15), у питању је књижевни корпус „који се конституише на специфично укрштеним и међусобно

* nina.govedar@flf.unibl.org

прожетим државно-територијалним, националним и покрајинским атрибутима, од којих су једни у одређеним околностима више, а други мање долазили до изражаја”. Поред државотворног елемента који књижевност насталу на територији Босне и Херцеговине у различитим периодима њеног политичког и друштвеног развоја, обједињује под један корпус, важни су и регионални, национални и социјални елементи који су, ипак, константно доприносили томе да књижевност Босне и Херцеговине остане само споредни заједнички именилац за различите литерарне појаве и ауторе који рођењем имају везе са простором БиХ.

Недостатак поетичке, културолошке, идеолошке, па чак и језичке јединствености, чињеница да су муслимански аутори у старијем периоду развоја Босне и Херцеговине били више окренути источним литерарним узорима, те арапском и турском језику, да се хрватско књижевно стваралаштво на овим просторима темељило посебно кроз илирски књижевни ток, „умногоме одређен црквеним, моралистичким и национално-поучним карактером” (Тутњевић 2013: 29), те да је југословенско-илирска оријентација с краја XIX вијека српској књижевности дала „демократску отвореност према другим књижевним традицијама” (Тутњевић 2013: 30), учинили су да се феномен књижевности у Босни и Херцеговини конституише као појава амплитудног кретања – књижевни токови су се кроз вијекове заједничког и паралелног трајања повремено укрштали, базирајући своје стваралаштво на сличним мотивима, језичким особеностима или доводећи до стварања специфичних културних и културолошких чворишта (најчешће уједињени заједничким идеолошким настојањима).

Ипак, иако је неке тачке пресека немогуће негирати, њих нема довољно да бисмо могли констатовати постојање континуитета једне и јединствене књижевне традиције у Босни и Херцеговини, а самим тим ни нешто што бисмо *a priori* именовали *књижевношћу Босне и Херцеговине*. То и такво именовање може да нађе своју примјену тек као секундарна, атрибутска одредница књижевности која остварује одређене регионалне, завичајне, социјалне или идеолошке везе са простором, традицијом и културом Босне и Херцеговине. Књижевност Босне и Херцеговине¹ кровни је термин (мада не и примарни) за друштвени феномен књижевне продукције

1 Тутњевић (2013: 15) као равноправне синониме који се срећу у литератури наводи и термине *књижевност у Босни и Херцеговини* и *босанскохерцеговачка књижевност*.

у национално хетерогеној држави у којој сваки од народа баштини своју специфичну књижевну традицију. Ово је посебно очигледно када су у питању хрватска и српска књижевност и њихово трајање у босанскохерцеговачком контексту, будући да им утемељеност у матичној националној књижевној традицији укупног језичког стваралаштва даје примарну идентификацију².

2. КЊИЖЕВНОСТ У УНИВЕРЗИТЕТСКОМ КОНТЕКСТУ

Почеци традиције универзитетског изучавања књижевности на простору Босне и Херцеговине вежу се махом за (више) педагошке школе и системско образовање наставног кадра. Три најзначајније катедре овог профила у држави (Катедра за србистику Филолошког факултета Универзитета у Бањој Луци, Катедра за српски језик и књижевност Филозофског факултета Универзитета у Источном Сарајеву и Одсјек за књижевности народа Босне и Херцеговине Филозофског факултета у Сарајеву) израстају из двије педагошки усмјерене високообразовне установе.³

2 „Књижевност у Босни и Херцеговини никад није била ван заједнице са књижевношћу осталих Срба и Хрвата. Њено писмо, њене везе, њени обрасци, њена општа култура; све је то у зависности од суседа било на Истоку, било на Западу. Чак ни један једини покрет књижевни не јавља се у Босни самостално, нити иде ван обима оног што имају као органски делови целине и остале наше покрајине. Једина особеност босанске књижевности, да је тако назовемо, то су муслимани, који су у уметној поезији створили неколико сувих поучних песама, илахија и касида; а у народној читав један тип занимљивих епских песама и оне славне и по својој лирској интензивности јединствене севдалинке са сиљном страсти правог карасевдаха.” (Ђоровић 1999)

3 Учитељска школа у Бањој Луци основана је 1925. године, да би 1950. прерасла у Педагошку вишу школу. Неколико година прије оснивања бањалучког универзитета (1975), Педагошка виша школа постала је Педагошка академија (1969), из које ће 1994. настати Филозофски факултет, са посебним Одсјеком за српски језик и књижевност. Године 2009. из Филозофског факултета издвајају се филолошки смјерови и оснива Филолошки факултет, који је данас матични факултет Катедре за србистику, и на коме се настава из српске књижевности одвија на два студијска програма: Српски језик и књижевност и Руски и српски језик и књижевност.

Катедра за српски језик и књижевности Филозофског факултета Универзитета у Источном Сарајеву, као и Одсјек за књижевности народа Босне и Херцеговине израстају из Катедре за српскохрватски језик и југославенске књижевности Филозофског факултета Универзитета у Сарајеву, основаног 1950. године. Године 1959. Катедра је прерасла у двије засебне: Катедру за српскохрватски језик и Катедру за историју југословенских књижевности, да би 1971. били основани Одсјек за српскохрватски језик и Одсјек за јужнословенске књижевности, а данашњи називи Одсјек за босански, хрватски и српски језик и Одсјек за књижевности народа Босне и Херцеговине успостављени су 1999. године.

Катедра за српски језик и књижевности Филозофског факултета Универзитета у Источном Сарајеву, основана је под именом Катедра за српски језик и српску

У вријеме када се у Бањој Луци оснива Учитељска школа и када проучавање књижевности у наставном контексту и са циљем књижевног образовања добија свој формални карактер, Владимир Ђоровић доста сликовито пише о неповољној ситуацији у књижевним круговима Босне и Херцеговине:

Оно мало књижевних радника што је остало у земљи није довољно да створи какав јачи покрет и да даде видније обележје средини у којој ради. Читава Босна и Херцеговина немају данас ниједног књижевног или друштвеног листа, који нешто значи и о ком се води рачуна. Истина, и ова времена политичких вртлога и јагме за новцем и материјалним уживањима нису нимало повољна за развијање духовног живота и правих књижевних занимања. (Ђоровић: 1999)

Имајући у виду неповољну културну, па самим тим и ситуацију на књижевној сцени у Босни и Херцеговини у датом тренутку, јасно нам је да је и настава књижевности у самим својим почецима била ослоњена на ентузијазам и знање малобројних појединаца, те да се усмјеравала у складу са друштвено-политичким контекстом. Тек са формирањем Више педагошке школе у Бањој Луци, тј. Филозофског факултета у Сарајеву, можемо говорити о системском и научно утемељеном приступу студијама књижевности на простору Босне и Херцеговине. Како и из самих преименовања матичних катедара и студијских програма видимо, и наставно-научна пракса у оквиру високог образовања прилагођавала се друштвеним и идеолошким околностима датог тренутка. Док се у вријеме југословенског народног јединства изучавао српско-хрватски језик, пратили су га студијски програми из *југословенских*, а касније и *јужнословенских* књижевности, чиме се корпус проучаване литературе ширио не само на све југословенске републике него и на бугарску и друге (углавном) мањинске књижевности. Након распада Југославије и обнављања, односно нормализације образовних процеса на високошколским установама у Босни и Херцеговини, приступи проучавању књижевности видно се разликују и у номиналном и у суштинском смислу.

Тако се на универзитетима у Републици Српској и номинално и начелно изучава доминантно српска књижевност (па су у складу

књижевност 1993. године приликом реоснивања Филозофског факултета (са сједиштем у Источном Сарајеву).

Више информација доступно је на званичним веб-страницама ових установа: <https://www.flf.unibl.org/opsti-podaci/>, <https://ff.ues.rs.ba/istorijat-katedre-za-srbistiku/>, <https://www.ff.unsa.ba/index.php/bs/o-odsjeku-za-knjizevnosti-naroda-bosne-i-hercegovine>.

са тим именовани и студијски програми на универзитетима у Бањој Луци и Источном Сарајеву), уз подразумејиван преглед јужнословенских књижевности. На универзитетима у Федерацији Босне и Херцеговине, принцип именовања одсјека на којима се студирају (матерњи) језик и књижевност није униформан. Тако на Филозофском факултету Универзитета у Сарајеву функционише Одсјек за књижевности народа Босне и Херцеговине⁴; на Факултету хуманистичких наука Универзитета „Џемал Биједић” у Мостару и Филозофском факултету Универзитета у Зеници студијски програми носе назив Босански/хрватски/српски језик и књижевност, на Филозофском факултету Универзитета у Тузли студира се на програму Босански језик и књижевност, на Педагошком факултету Универзитета у Бихаћу студијски програм носи назив Босански језик са књижевношћу и историја (у питању је двопредметни студиј), а на Филозофском факултету Свеучилишта у Мостару студијски програм носи назив Хрватски језик и књижевност.

Примјетно је да су неки студијски програми названи према уобичајеном именовању језика на говорном подручју које гравитира ка универзитету, док се у Сарајеву, Мостару и Зеници руководило принципом трипартитности, односно језичке варијабилности унутар синтагме *БХС језик*, коју онда прати и нека форма „заједничког” или општег именовања и припадајуће књижевности. Имајући на уму да сви студенти који дипломирају на наведеним студијским програмима имају право рада у основним и средњим школама (на неким универзитетима основни циклус траје четири, а на неким три године и у зависности од тога постоји ли услов завршетка мастер студија да би се ушло у учионицу), поставља се питање колико су наставни програми који се изучавају на овим факултетима уједначени, односно може ли се говорити о јединственом приступу наставном изучавању књижевности на простору Босне и Херцеговине.

На Филозофском факултету у Сарајеву, на Одсјеку за књижевности народа Босне и Херцеговине, с поносом истичу да његују традицију изучавања књижевности свих народа са простора

4 Основан је 1950. године као Катедра за српскохрватски језик и југословенске књижевности. Године 1959. преименован је у Катедру за историју југословенских књижевности, а 1979. у Одсјек за историју књижевности народа и народности Југославије. Те године су, измјенама наставног програма, књижевноисторијски усмјерени предмети именовани према националном критеријуму: Српска књижевност, Хрватска књижевност, Словеначка књижевност, Македонска књижевност, Црногорска књижевност, те Књижевност народа и народности БиХ. (В. <https://www.ff.unsa.ba/index.php/cyr/nastava-cyr/odsjeci-cyr/odsjek-za-knjizevnosti-naroda-bosne-i-hercegovine-cyr>)

Босне и Херцеговине. У овом је програму симптоматично да се језик, и када су у питању историјски и када су у питању предмети који се баве савременим језиком, изучава у трипартитном контексту, тј. да се сви предмети истовремено односе на „босански, хрватски и српски језик“, док се све три књижевности изучавају посебно и паралелно – Одсјек се састоји од три катедре: за бошњачку, хрватску и српску књижевност⁵. Ипак, у оваквој констелацији програма, који може да изгледа као да је свим националним књижевностима посвећена једнака пажња, конкретније одговоре на питања у вези са начином на које се оне изучавају нуди увид у наставни програм.

У првој години студенти слушају предмет Усмена књижевност (пјесничке и прозне врсте, по семестрима), без прецизирања ком националном корпусу она припада. Међу наведеним наставним јединицама издвајају се оне које се односе на тзв. „босанскохерцеговачку лирику“, док је национално одређење дато само уз наставне јединице које се односе на „бошњачку усмену баладу“ и „бошњачку епику“⁶. Књижевност старијег периода⁷ изучава се кроз три предмета: Старија српска књижевност, Старија бошњачка књижевност и Старија хрватска књижевност, и ови прегледи обухватају различите књижевне периоде са различитим фокусом. У оквиру Старије бошњачке књижевности изучавају се алхамијадо књижевност, књижевност на оријенталним језицима, црквени и правни списи и сл., док је проучавање старије хрватске књижевности фокусирано на дубровачку књижевност ренесансе и барока. Изучавање старије српске књижевности обухвата доста несистематичну грађу и лектиру – од жанрова средњовјековне књижевности, преко наставне јединице која носи назив „*Научни допринос стварању мита о златном добу нације*“⁸, лирских

5 *Правилник о унутрашњој организацији и систематизацији радних мјеста на Филозофском факултету Универзитета у Сарајеву*, мај 2021, <https://www.ff.unsa.ba/files/trajno/propisi/ffunsa/pravilnik-o-unutrasnjoj-organizaciji-i-sistemizaciji-radnih-mjesta-na-ffunsa.pdf>, [приступљено 17. 2. 2024].

6 Сви подаци у вези са наставним планом и програмом на Одсјеку за књижевности народа Босне и Херцеговине дати су према доступном НПП документу на веб-страници факултета (в. https://www.ff.unsa.ba/files/trajno/npp_Knjizevnosti-naroda-BiH-2019-2020.pdf) [приступљено 17. 2. 2024].

7 Периоди који су обухваћени овим силабусима врло су неуједначени: у вези са бошњачком књижевношћу ријеч је претежно о средњовјековним текстовима на оријенталним језицима и алхамијадо књижевности, хрватска књижевност проучава се укључујући период ренесансе и барока, а српска укључујући у период просвјетитељства.

8 Истицање према извору.

пјесама и еротских мотива у фолклору, до просвјетитељства и дјела Доситеја Обрадовића. Доста је необично да се као посебна наставна и лектирска јединица издвајају *Приче јеванђелиста* Зенона Косидовског⁹. У четвртном семестру студенти слушају Бошњачку књижевност препородног доба (према наставном програму јасно је да се синтагма „препородно доба” односи на посљедње деценије османске владавине, период отварања првих штампарија, отварање руждија¹⁰ и покретање првих листова), Хрватску књижевност XIX стољећа, те Српску књижевност XIX вијека, која обухвата најистакнутије српске писце романтизма и реализма (Радичевић, Јакшић, Змај, Костић; Лазаревић, Матавуљ, Сремац, Ћоровић, Домановић, В. Илић). Књижевност прве половине XX вијека такође се изучава кроз три предмета са националним предзнаком. Интересантан је избор текстова који се читају у оквиру прегледа српске књижевности. Тако се од свих Ћопићевих дјела у програму налази само избор приповједака *Насрадин Хоџа у Босни*¹¹; Давичо је заступљен кроз *Хану и Дејиниство*, Нушић *Аутиодиографијом* и *Рамазанским вечерима*, док је за Кочића, Шантића, Настасијевића, Диса и Пандуровића предвиђено читање избора из дјела, али без прецизирања која су дјела конкретно у питању. Такође, у програм је уврштен и Зијо Диздаревић са *Пријовијећкама*.

Када је у питању предмет Српска књижевност друге половине XX вијека, силабусом је предвиђена обрада сљедећих наставних јединица: Есеји Иве Андрића, Романи Иве Андрића, Књижевност о НОБ-у, Револуција у сатири, Критика социјализма, Књижевност у емиграцији, *Ајатиридска* позиција у књижевности, Тема холокауста у књижевности, Неосимболизам, неокласицизам и неоромантизам у поезији друге половине XX вијека, Поезија од неоавангарде до постмодерне и Савремена српска драма, а међу наведеном литературом не наводе се посебно лектирска дјела. За предмет Хрватска књижевности друге половине XX стољећа наводи се нешто шири избор обавезне литературе (такође без навођења конкретних дјела која је потребно прочитати, али уз навођење аутора чија се дјела обрађују), док се у силабусу предмета Бошњачка књижевност друге половине XX вијека наводи прецизан списак аутора и дјела, међу којима су и Скендер Куленовић и Меша Селимовић.

9 Пољски писац, есејиста и пјесник. Од 1939. до 1951. године предавао историју пољске културе на Универзитету у Лос Анђелесу.

10 Исламска нижа средња школа.

11 Један од два циклуса из Ћопићеве збирке *Бојовници и дјејунци* (1939).

Интересантно је у компаративном кључу сагледати и предмете који се у оквиру овог студијског програма изучавају у другом циклусу студија. Наиме, будући да први циклус обухвата трогодишњи студиј, а за стицање наставничких компетенција и могућност запослења у основним и средњим школама, студенти морају да стекну и диплому мастер студија. У оквиру овог програма истичу се предмети Поетички феномени српске књижевности до XX вијека и Поетички феномени српске књижевности XX вијека (паралелно се изучавају предмети истог назива који се односе на хрватску, односно бошњачку књижевност). На списку литературе, само у силабусима предмета везаних за српску књижевност налази се и текст Ненада Величковића *Просвјећени национализам у настави књижевности* (2016: 314–325), у коме он износи, између осталог, тезу како школски наставни програми из области књижевности поучавање замјењују индоктринацијом, аргументујући то огледним часом у коме, измисливши књижевни текст који служи као предлог за (ван)литерарну проблематизацију, износи тезу о опасностима игнорисања идеолошког слоја књижевних дјела на примјеру српских средњовјековних житија и драме *Свети Сава* Синише Ковачевића. Непорециво је да је догматизам у настави књижевности опасан као и да је индоктринација суштински супротна подстицању свестраног хуманистичког образовања и васпитања. С тим у вези, подразумијева се да је анализа идеолошких уплива и наноса у књижевним дјелима легитиман дио анализе књижевног дјела како у наставном, тако и у ваннаставном контексту. Ипак, поставља се питање зашто се на овој теми инсистира само у оквиру предмета који се баве проучавањем српске књижевности? Да ли то значи да сличних (ван)литерарних проблема нема у наставним програмима друге двије националне књижевности или да их наставници који их предају вичније препознају и избјегавају? Идеологија је неодвојива од књижевности са ког год је аспекта посматрали. Суштинско питање није који наставни програм садржи више дјела која по овом питању могу бити изазов наставној пракси, него умију ли наши наставници такве аспекте да проблематизују у оквиру наставног тумачења књижевних текстова. А ту способност би требало да развију сви они који се проучавањем књижевности баве, без обзира на њен национални предзнак. На првом мјесту зато што наставни програми нису непромјењива категорија, и зато што је ситуација у којој нови текст у програму изазове негодовање наставника јер није био обухваћен њиховим факултетским силабусима, те сада не знају шта са њим да

раде, недопустива. На другом мјесту, зато што је идеологија много шире питање од политичког или националног одређења и зато што је проблем индоктринације у нашем наставном процесу много дубље укоријењен.

На Филозофском факултету Универзитета у Тузли студира се на студијском програму Босански језик и књижевност¹². Из самог именовања студијског програма произилази да се њиме покушава обухватити цјелокупна књижевност са простора Босне и Херцеговине (под именом *босанска књижевност* – у смислу преношења присвојног придјева „босански” и на именицу књижевност). О постојању јединствене и аутохтоне босанскохерцеговачке књижевности, Станиша Тутњевић (2013: 45) пише:

Основна недостатност оваквог методолошког приступа налази се у пренебрегавању националне одређености босанско-херцеговачке литературе неовисно о томе када, којим интензитетом и у каквом континуитету се та одређеност појављује. Чак и у случају да се национална компонента овдашње литературе не искључује него јој се даје другоразредни значај, овакав приступ нема оправдања, јер има периода када је њен развој по националним токовима њена примарна особеност, која се не може стављати у други план.

Ипак, иако је програм конципиран тако да у једном именицу подразумева све три националне књижевности које су се развијале и развијају се на простору Босне и Херцеговине, из увида у силабусе предмета у оквиру којих се књижевност изучава, јасно је да је примат дат бошњачкој књижевној традицији, те се националним књижевностима српског и хрватског народа даје значајно мање

12 О концепту овог студијског програма на Универзитету у Тузли, Звонко Ковач у свом излагању на Првом босанскохерцеговачком славистичком конгресу (2011) наводи: „Није чудно да је једна од ријетких ратом не уништених градских средина у Босни и Херцеговини смогла снаге да и студиј босанског језика и књижевности конципира максимално отворено (посебно при томе мислим на успјели покушај организације последипломског студија књижевности, као и на установљење угледне регионалне књижевне награде за роман Меша Селимовић), како с обзиром на националне студије језика и књижевности тако и с обзиром на њихову двоструку интеркултуралност, ону коју је одредила домаћа традиција – мултикултуралност у конфесионално-националном смислу и ону на коју су упућивали културални студији, да наиме другост није само у семиосферама односа међу високим културама него да ју је потребно откивати и проучавати и у сферама различитости унутар поједине националне културе” (Ковач 2012: 47).

простора и кроз избор лектирских дјела и кроз избор обавезне стручне литературе. Како примјећује Сањин Кодрић (2017: 10):

у овим и оваквим случајевима неријетко се под појмом босанскохерцеговачке књижевности подразумева доминантно бошњачко књижевно стварање, док се књижевни рад небошњачких аутора везује првенствено за оквири хрватске или српске књижевности, а што је случај и с неким бошњачким писцима, попут управо Меше Селимовића, који је изван Босне и Херцеговине углавном познатији као српски, а мање (и) као босанскохерцеговачки и још мање (и) као бошњачки аутор.¹³

Тако се у оквиру предмета Усмена књижевност ниједном рјечју не спомиње српска усмена књижевна традиција; предмет Босанскохерцеговачка поезија бави се поезијом насталом у Босни и Херцеговини у XX вијеку, али без експлицитног навођења имена аутора чија су дјела предмет проучавања; док је корпус дјела у оквиру изборног предмета Приповједни жанрови у БиХ: опуси и поетике, сведен на прелаз XX у XXI вијек, и посматра жанр у транзицији и транзицију у жанру.¹⁴ Књижевност настала на простору БиХ даље се изучава у оквиру четири семестрална предмета (Босанскохерцеговачка књижевност I–IV) без експлицитног раздвајања националних карактеристика различитих књижевних токова, док се као посебан предмет издвајају Јужнословенске књижевности (I–III), у оквиру којих се више пажње посвећује развоју и контекстуализацији прилика у књижевностима насталим

13 Како би избјегао „непријатности нечијих упорности и неразумијевања” Меша Селимовић је Српској академији наука и уметности, чији је редовни члан био, упутио писмо са изричитом жељом да оно буде аутобиографско свједочење: „Потичем из муслиманске породице, из Босне, а по националној припадности сам Србин. Припадам српској литератури, док књижевно стваралаштво у Босни и Херцеговини, коме такође припадам, сматрам само завичајним књижевним центром, а не посебном књижевношћу српско-хрватског језика. Једнако поштујем своје поријекло и своје опредељење, јер сам везан за све оно што је одредило моју личност и мој рад. Сваки покушај да се то раздваја, у било какве сврхе, сматрао бих злоупотребом свог основног права, загарантованог Уставом. Припадам, дакле, нацији и књижевности Вука, Матавуља, Стевана Сремца, Борисава Станковића, Петра Кочића, Ива Андрића, а своје најдубље сродство са њима немам потребе да доказујем” (НИН: 1976).

14 В. Иновирани студијски програм Босански језик и књижевности – први циклус студија, [у примјени од 2019/20. године], <http://untz.ba/studijski-programi/studijski-programi-i-ciklusa-studija/>, [приступљено 22. 2. 2024].

на подручју Србије, Хрватске, Македоније и других југословенских република.

Приступ је донекле сличан и на Универзитету у Бихаћу, гдје се на Педагошком факултету књижевност изучава у оквиру СП Босански језик са књижевношћу и историја. За разлику од тузланског програма, који предвиђа изучавање трипартитне језичке норме (босанског/хрватског/српског језика), у Бихаћу се изучава само босански језик, а дио који се односи на књижевност нема конкретније одређење. Тако се у оквиру предмета Босанскохерцеговачка књижевност старог вијека и средњег периода изучавају следеће теме: (1) опће карактеристике средњовјековне књижевности европског културног круга, (2) средњовјековна књижевност исламског културног круга, (3) књижевност у доба османске владавине, (4) бошњачка књижевна традиција, (5) књижевност на оријенталним језицима, (6) епистоларна књижевност, (7) алхамијадо књижевност, (8) хрватска књижевна традиција, (9) српска књижевна традиција, (10) јеврејска књижевна традиција; док се у обавезној литератури наводе само два наслова: *Прејлед књижевној стварарања босанскохерцејовачких Муслимана на џурском језику* (Наметак 1989) и *Алхамијадо књижевности и њени стварараоци* (Хуковић 1986), чиме је фокус предмета стављен на изучавање муслиманске усмене традиције. Силабуси предмета Старије јужнославенске књижевности и Новије јужнославенске књижевности обухватају средњовјековне књижевности, књижевности барока, просвјетитељства и романтизма, односно романтизма, реализма, модернизма и постмодернизма, али без навођења списка дјела која су предвиђена за читање. Дјела Алексе Шантића, Јована Дучића, Светозара Ђоровића и Петра Кочића изучавају се у оквиру предмета Босанскохерцеговачка књижевност аустроугарског периода, док за предмет Босанскохерцеговачка књижевност између два рата у силабусу нису наведена имена аутора чија се дјела читају. Предмет Савремена босанскохерцеговачка књижевност обухвата књижевно стваралаштво од 1945. године до данас, те се у силабусу наводи да „студенти уче о културним и књижевним кретањима на овим просторима”, али не и на примјеру којих дјела, док се на списку обавезне литературе налази само један наслов: *Бошњачка књижевности у књижевној кријици* (књига III, IV и V, 1998).¹⁵

15 В. Студијски програм Босански језик са књижевношћу и историја, <https://pfb.unbi.ba/odsjeci/bosanski-jezik-i-knjizevnost/nastavni-plan-i-program/>, [приступљено 22. 2. 2024].

На Филозофском факултету Свеучилишта у Мостару реализује се студијски програм Хрватски језик и књижевност и на њему нема предмета који се баве изучавањем српске књижевности. На другом Мостарском универзитету – Универзитету „Џемал Биједић” – студијски програм носи назив Босански/хрватски/српски језик и књижевност, али наставни планови и програми нису доступни. Исти назив носи и студијски програм на Филозофском факултету у Зеници. На њему је очигледно већи акценат стављен на равноправнију заступљеност свих националних књижевности на простору БиХ, па се тако у оквиру предмета Књижевност Босне и Херцеговине 1 (што је свакако прецизнији назив од босанска или босанскохерцеговачка књижевност) међу темама које се изучавају налазе и теме „Почеци стварања Срба у Босни и Херцеговини (књижевност у православним манастирима, српски писци османског периода)” и „Јеврејска књижевна традиција (усмени облици, писци и дјела)”. У оквиру програма Књижевности Босне и Херцеговине 2, неке од заступљених тема су и „Српска књижевност тога доба: преглед”, „Значај ’Босанске виле’”, „’Зора’” и „’Мала библиотека’”, „Књижевност Младе Босне – идејна основа, писци (Димитрије Митриновић, Милош Видаковић, Јово Варагић, Драгутин Радовић, Мрагутин Мрас)”, док се у оквиру тема „Сакупљачи народних пјесама” наводе имена Михајла Милановића и Милана Бугариновића, у оквиру теме „Поезија” – Алексе Шантића, Јована Дучића, а у оквиру теме „Проза” – Светозара Ћоровића и Петра Кочића. У склопу предмета истог назива у петом семестру изучава се дјело Ћопића, Андрића (између два рата) и Пере Слијепчевића; у шестом се наводе углавном имена аутора према стилскојезичким формацијама (издваја се само Андрић послије Другог свјетског рата), а у седмом семестру обрађују се теме „Бошњачки роман XX вијека”, „Хрватски и српски роман XX вијека”¹⁶ (при чему је индикативно да се хрватски и српски роман проучавају заједно у оквиру једне теме, односно у једној седмици, док се бошњачки роман изучава засебно. Програмом предмета Јужнословенске књижевности 1 и 2, предвиђен је преглед српске, словеначке хрватске књижевности од Ћирила и Методија до реализма, односно изучавање хрватске, српске, македонске и словеначке књижевности од реализма, преко модерне и авангарде, до Киша, Попе и Павића. Једини писац чијем је дјелу посвећен један цјелокупан (обавезни) предмет јесте Иво Андрић.

16 В. Програмска структура: Босански, хрватски и српски језик и књижевности (2023/24), <https://ff.unze.ba/wp-content/uploads/2023/11/BHSJK-I-ciklus-programska-struktura-23-24.pdf>, [приступљено 24. 2. 2024]

3. ИДЕНТИТЕТСКА ПИТАЊА САВРЕМЕНЕ КЊИЖЕВНОСТИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

У посљедњих се неколико деценија снажно развија теоријско упориште за успостављање односно потврђивање постојања јединственог феномена босанскохерцеговачке књижевности, наспрам нужној и непобитној босанскохерцеговачкој књижевној традицији. Наиме, заједничке теме, историјски контекст, поетички оквири који су у одређеним епохама чврсто везивали ствараоце различитих националних књижевности на простору Босне и Херцеговине, као и заједничко искуство традицијских и културолошких оквира, менталитетске сличности и чињеница вишевјековног заједничког живота, нужно су довеле до успостављања једног сложеног књижевног и културолошког феномена који има своје специфичности условљене средином у којој настаје, али га је исто тако немогуће тумачити ван контекста националне књижевности из које произилази. Тај дијалектички однос између националних књижевних токова на простору Босне и Херцеговине и непобитног утицаја који специфичност друштвене средине остварује на дјела настала на овим просторима или у вези са њима, а који истичу готово сви проучаваоци феномена књижевног стварања у Босни и Херцеговини, теоријски се вишеструко покушава дефинисати.

Правац сагледавања овог проблема нужно је двосмјеран: заједница, средина, историјски и друштвени контекст, те чињенице из заједничког искуства вишенационалне и вишеконфесионалне друштвене заједнице каква је Босна и Херцеговина, утичу на предмет књижевног стварања и условљавају књижевне теме о којима аутори са ових простора пишу. Са друге стране, иако је сваки од националних књижевних токова унутар босанскохерцеговачке књижевне праксе јасно детерминисан својом утемељеношћу у књижевну традицију из које проистиче, било какво сагледавање тих књижевних дјела, игноришући њихову дијалектичку природу и негирајући везе са традицијом књижевног стваралаштва у Босни и Херцеговини, значило би пренебрегавање једне битне феноменолошке позиције тумачења и контекстуализовања књижевног дјела. Једнако као што Тен у својој теорији расе, средине и момента инсистира на постојању чврсте везе између књижевног дјела и објективних околности простора, времена и менталитетских специфичности средине у којој настаје, или као што Елиот препознаје неизбежну везаност индивидуалног талента ствараоца и традиције из које његово дјело израста, тако је и однос националних књижевности на простору

БиХ и нејединственог, али јасно уочљивог интегративног фактора средине у којој настају, непобитан.

Успостављању теоријског и књижевноисторијског упоришта за појам и феномен *босанскохерцеговачке књижевности*, међу првима се систематски посветио Мидхат Бегећ, који, у складу са тренутком у коме је доминантна социјалистичка идеолошка доктрина, у наднационалном одређењу босанскохерцеговачке књижевности види кључ за њено разумијевање. Ипак, расправљајући о нивоима повезаности различитих књижевних пракси у Босни и Херцеговини, већина аутора сагласна је у ставу да би конструисање појма јединствене босанскохерцеговачке књижевности, одвојиве од токова специфичних националних књижевности, било незамисливо. У том смислу, нуде различита концептуална и термилошка рјешења. Сањин Кодрић и Звонко Ковач склони су дефинисању ове специфичне појаве кроз појам *босанскохерцеговачке интерлигнерне заједнице* (Кодрић 2017; Ковач: 2017), при чему Кодрић (2017: 18–19) наводи да, иако суптилне, ипак постоје значајне разлике између концепата међукњижевне заједнице и заједничке књижевности:

Појам босанскохерцеговачке књижевности, пак, у опћем смислу ријечи односи се на укупност књижевног стварања у Босни и Херцеговини, и у том случају увелико се може изједначити с појмом босанскохерцеговачке интерлигнерне заједнице, с тим што појам босанскохерцеговачке књижевности инсистира на интегралности босанскохерцеговачког књижевног стварања, за разлику од појма босанскохерцеговачке интерлигнерне заједнице који прије наглашава особиту композитност босанскохерцеговачке књижевне праксе.

На сличан начин, позивајући се на Светозара Петровића, Мирослав Артић (2012: 16) закључује: „Дакле, у Босни и Херцеговини је према томе, увијек ријеч о 'књижевностима' на потпунији начин него што се то може другдје потврдити, и тада се може говорити о књижевностима бошњачких, хрватских, српских и жидовских културних међукњижевних заједница”.

Имајући у виду да је у питању вишенационална друштвена заједница, попут оне која карактерише не само савремено друштво Босне и Херцеговине, него и њену цјелокупну историју и развој, поред интегративних и заједничких одређења и значајне разлике у свим аспектима свог постојања и дјеловања, очекивано је да се у сагледавању комплексног питања међусобних односа, зависности

и разлика, наилази на бројне методолошке, интерпретативне и класификацијске разлике. С тим у вези, паралелно постоје приступи који увођење реалија из босанскохерцеговачке стварности тумаче као негативно и поспрдно одношење према страном, другом и другачијем друштвеном и менталитетском окружењу, као што је случај са Ризвићевим (1995) читањем дјела Иве Андрића, чиме се веза са Босном и Херцеговином и њеном литерарном и културном традицијом представља кроз потпуно искривљену идеолошку призму и оспорава јој се књижевноумјетничка вриједност; као и покушаји да се у питање доведе одређење једног аутора, уз пренебрегавање не само књижевне чињенице припадности једној националној књижевној традицији (попут дјела Скендера Куленовића) него и ауторово експлицитно самоодређење унутар конкретне књижевности (као што је то био/јесте случај са Мешом Селимовићем).

Посљедица неуједначености теоријског, концептуалног, књижевноисторијског и сагледавања књижевних феномена кроз призму комплексне друштвене, историјске и културне стварности Босне и Херцеговине, јесте не само разлика у ставу према постојању јединствене босанскохерцеговачке књижевности, него и свијест о утицају, значају и доприносу различитих националних књижевних токова цјелини књижевног стваралаштва у Босни и Херцеговини. С тим у вези, и универзитетски наставни програми чији смо преглед у овом раду дали, одражавају не само књижевнотеоријске и књижевноисторијске концепте него и различите идеолошке позиције из којих се у одређеним академским срединама изучава књижевност у Босни и Херцеговини. Позиција српске књижевности у тим је оквирима врло неуједначена, очито несистематично проблематизована. Занемаривањем или минимализовањем књижевноисторијских чињеница попут постојања српске усмене традиције на просторима Босне и Херцеговине, или доминације културних и поетичких токова из којих израста готово цјелокупна књижевност на овим просторима почетком XX вијека, игнорише се важан аспект сагледавања и разумијевања комплексног феномена књижевног стварања у БиХ. Како наводи Тутњевић (2013: 30): „Пуна демократска отвореност према другим књижевним традицијама од којих се узимало и којима се давало, од тога времена па готово све до пред крај XX вијека учинила је да српска књижевна традиција у БиХ постане интегрирајући фактор укупне БиХ књижевности и да као таква стекне предводничку и доминантну улогу у готово свим литерарним областима и питањима, дајући значајне писце

укупној српској и југословенској књижевности”, што нас поново наводи на констатацију да је реалност књижевног стваралаштва на простору Босне и Херцеговине подређена специфичним националним књижевним токовима, али и да је управо та разликовност оно што даје легитимитет сагледавању свеукупности постојања босанскохерцеговачког књижевног феномена и узајамној повезаности његових књижевних токова који, иако из њега не проистичу, у њега утичу.

ЛИТЕРАТУРА

- Артић 2012:** М. Artiћ, „Uz kontinuitet literarnog zajedništva u Bosni i Hercegovini”, *Bosanskohercegovački slavistički kongres 2*, Сарајево: Slavistički komitet, 13–25.
- Величковић 2016:** Н. Veličković, „Prosvijećeni nacionalizam u nastavi književnosti”, *Књижевна историја*, 158, Београд: Институт за књижевност и уметност, 313–326.
- Ковач 2012:** З. Kovač, „Bosanska (i) međukulturna književnost”, *Bosanskohercegovački slavistički kongres 2*, Сарајево: Slavistički komitet, 45–54.
- Кодрић 2017:** С. Kodrić, „Šta je bošnjačka, a šta bosanskohercegovačka književnost, a šta, pak, bosanskohercegovačka interliterarna zajednica? (Prilog književnoteorijskom i književnohistorijskom razumijevanju)”, *Slavica lodziensia 1*, Лођ: Univerzitet u Łođu, 9–28.
- НИН 1976:** М. Селимовић, *Недељне информативне новине*, бр. 1348, новембар 1976, Београд: Политика.
- Ризвић 1995:** М. Rizvić, *Bosanski muslimani u Andrićevo svijetu*, Сарајево: Ljiljan.
- Тутњевић 2013:** С. Тутњевић, *Босански књижевни лонац*, Бања Лука: Матица српска – Друштво чланова Матице српске у Републици Српској.
- Ђоровић 1999:** В. Đorović, *Bosna i Hercegovina*, 2. tom sabranih djela, Београд: Ars Libris; Бања Лука: Glas srpski, https://www.rastko.rs/rastko-bl/istorija/corovic/bih/vcorovic-bih-knjizevnost_1.html, [прво изд.: 1925, Београд, СКЗ].

SERBIAN LITERATURE IN THE CONTEXT OF UNIVERSITY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

This article explores the intricate landscape of literature in Bosnia and Herzegovina, focusing on the notion of a distinct Bosnian literature and the factors that allow for the concept of unified literary tradition and production within the region. It delves into the significance and influence of Serbian literature and its traditions within the broader inter-literary community of Bosnia and Herzegovina. Additionally, the paper analyzes how Serbian literature serves as an indicator for studying perceptions and standings within contemporary literary scholarship, as well as its presence in university curricula across Bosnia and Herzegovina, where literature is taught in diverse academic programs.

Keywords: Serbian literature, national literature, identity, the teaching of literature, inter-literary community.

ДЕКЛАРАЦИЈА О ГРАНИЦАМА
СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

ДЕКЛАРАЦИЈА О ГРАНИЦАМА СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Границе српске књижевности одређене су својствима литерарности текстова писаних на језицима српске културе као симболичком основом успостављања српске нације, која је установљаванњем академске дисциплине историје књижевности повратно интерпретативно концептуализовала српску књижевност као националну књижевност.

Зато су границе српске књижевности истовремено одређене објективним својствима и њиховим интерпретацијама, због чега се током времена мењају упоредо са представом о идентитету српске књижевности који је аналоган националном идентитету као трајању кроз мењање: одржавању представе о истости предмета кроз различите промене његовог смисла.

Данашње границе српске књижевности као целине представљају исход свеобухватне интерпретације одређења граница српске књижевности у посебним епохама њене историје. С обзиром на традицију интерпретације разликовања српске од других књижевности, у вези са савременим односом према границама српске нације, културе и књижевности, обухватају „целокупни корпус српске књижевности: народну, стару (укључујући и дубровачку књижевност) и нову књижевност”, како је наведено у *Декларацији о канону српске књижевности* на Другој интеркатедарској србистичкој конференцији 2021. године.

ЈЕЗИК: Књижевни и писани језици српске културе на којима су писана дела српске књижевности утврђени су у *Декларацији о границама српског језика* на Трећој интеркатедарској србистичкој конференцији 2022. године. Текстови на било којем од ових језика, писани ћирилицом као најстаријим традиционалним писмом или латиницом којом су се кроз историју служили Срби припадају српској књижевности уколико задовољавају и услове литерарности и националности.

ЛИТЕРАРНОСТ: Својства литерарности која разграничавају књижевност од других дискурса различито су схватана од XI-XII века до данас. Данашња представа о литерарним границама српске књижевности ослања се на традиције XIX и почетка XX века.

Народне умотворине препознате су као књижевност у свом специфичном културно религијском контексту кроз историју. Павле Поповић је у *Прејледу српске књижевности* издвајањем

средњовековних писаних споменика на српскословенском језику који имају књижевни значај започео стварање модерне представе о старој српској књижевности, чија су дела од тада престала да буду само филолошки изучавана и започело је њихово литерарно испитивање.

У новој књижевности проблем граница литерарности посебно уочљивим чине историографска дела друге половине XVIII и почетка XIX века тако писана да у њима литерарни поступци имају подједнак или већи значај него методе историјског истраживања. Од друге половине XIX века, са развојем књижевности, историографије и културе, диференцирањем жанрова успостављена је јасна разлика између књижевности и других дискурса.

За одређивање граница књижевности с обзиром на њену литерарност пресудно је модерно становиште литерарности, развијано од почетка XX века до данас. Не постоје дела писана као књижевна према схватањима литерарности времена у којем су настајала, а да су касније препозната као некњижевна, док је обрнуто чест случај – да писање које је требало да има религиозну, историографску или поучну улогу у тренутку када за том улогом престане потреба настави да постоји као књижевно.

НАЦИОНАЛНОСТ: Представа о националности српске књижевности изграђује се упоредо са српском нацијом-државом, која је установљавањем академске дисциплине историје књижевности ствараласимболички темељ српске нације. У националну књижевност укључују се истовремено литерарни текстови на језицима српске културе (као и они настали пре времена нација). Данашња представа о српској књижевности и њеним дијахронијским и синхронијским границама последица је одлуке утемељене на интерпретацији разграничавања српске од других књижевности током њене историје, са становишта данашњег схватања српске нације.

Као и све границе успостављене одлуком на основу незакључивог низа својстава, границе српске књижевности, па онда и сама српска књижевност као предмет, не могу се потпуно прецизно одредити. Њихова логичка неодредивост упућује на херменеутичку природу граница апстрактних предмета. Она је истовремено одговор на крајности: било на захтев за непроменљивошћу граница одређених према арбитрарно изабраним својствима, било на потпуну релативизацију и оспоравање могућности разграничења зато што тај тип границе није упоредив са објективно постојећим границама

физичког предмета. Све ово захтева скрупулозност истрајног рада на очувању граница српске књижевности интерпретацијама чија ваљаност почива на верности оним особеностима српске националности успостављеним интерпретативном традицијом, чије би напуштање или мењање до непрепознатљивости, оспорило осећање трајања српске нације. Границе српске књижевности зато су границе могућности интерпретације књижевне прошлости и актуелног стварања у којој ће се њихов смисао мењати, не мењајући национални предзнак.

Србистичке катедре за ваљано интерпретативно одређење националних граница српске књижевности истичу уважавање следећег:

Јединство српске нације, културе и књижевности без обзира на државне и регионалне разлике. Развијајући се од XI-XII века до данас у различитим средиштима обухваћеним другачијим историјским околностима, због чега је дијахронијски и синхронијски језички и поетички различита, српска књижевност је полицентрична.

Битна иницијална одређеност српства православљем, које је од самог почетка, од времена Светог Саве, било отворено за утицаје са стране. Све то одражено у књижевности подједнако је српско, баш као и различити језици и поетике.

Српска књижевност нема претензија на обухватање, унутар истих националних граница, оних заједница које су Србима блиске језиком и делом народних традиција, али које себе не одређују као српске.

Тежња ка што јаснијем одређењу граница српске књижевности не ради њеног изоловања него ради прецизирања предмета српске књижевности како би се омогућило боље разумевање њеног односа са другим књижевностима током целог њеног трајања, од појаве усмене и средњовековне књижевности уз примање византијских утицаја, до данашњих разноликих размена са широким кругом светских књижевности и култура.

Разумевање појава двоструке припадности (попут дубровачке књижевности и делова народне књижевности) као начелне особености интерпретативно одређених граница које у међусобном додиру могу испољавати асиметричност, и као конкретне особености српске књижевности стваране на језицима који су, упркос лингвистичкој идентичности, другачије симболички одређени као инструменти неспских култура.

ГРАНИЦЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Зборник радова

Издавач

ЗАВОД ЗА УНАПРЕЂИВАЊЕ ОБРАЗОВАЊА И ВАСПИТАЊА

Београд, Фабрисова 10

За издавача

Др Златко Грушановић

Лекџура, корекџура и њревод резимеа

Јана Петровић

Корице

Стефан Секулић

Приџрема и шџџамџа

КУЋА ШТАМПЕ ПЛУС

Земун, Бачка 15д

Тираж

??? примерака

ISBN ??